

Németh László a magyar művelődéstörténetben

MMA • MMK

Németh László
a magyar művelődéstörténetben

Németh László
a magyar művelődéstörténetben

Impresszum

Németh László a magyar művelődéstörténetben

Szerkesztők:

Balogh Csaba – Falusi Márton

Olvasószerkesztő:

Balogh Csaba

© Magyar Művészeti Akadémia

Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2020

© Szerkesztők, 2020

© Szerzők, 2020

ISBN 978-615-5869-86-0

MMA MMKI

1121 Budapest,
Budakeszi út 38.

A kiadásért felel Kocsis Miklós, az MMA MMKI igazgatója.

Tartalomjegyzék

Németh Magda: Németh László indulása az irodalmi életben.....	7
Imre László: Nemzetépítő művelődéstörténet (Németh László hagyományszemlélete)	11
Gróh Gáspár: „A Mindenségből indulnék ki...” Műveltség, művelődés, közművelődés Németh László gondolkodásában	17
Jánosi Zoltán: Az egyetemes „Magyar műhely” Németh László irodalomteoretikai munkái a „világcivilizáció” áramában	29
Farkas Attila: A történelemmel és a történelem ellen: Oswald Spengler és Németh László	41
Kovács Gábor: Németh László és a technológiai világcivilizáció kritikája 1945 után	49
Babus Antal: Németh László 1919-ben (Az irodalom áldozata).....	59
Horkay Hörcher Ferenc: „Nyugati szabású magyar polgár” Szubjektív jegyzetek Németh László Kemény Zsigmond-esszéjéről	69
Monostori Imre: Németh László: <i>Messziről</i>	79
Petrik Béla: Szárszói beszéd hetvenöt év múltán.....	85
Kiss Gy. Csaba: Vita a magyar irodalom jövőjéről a pozsonyi <i>Irodalmi Szemlében</i>	93
Mórocz Gábor: Király István Németh László-képének változásai.....	101
Papp Endre: A koherens nemzettudat megfogalmazója Görömbei András Németh László-képe.....	113
Bertha Zoltán: „Eklézsia-megkövetés” Protestáns etika és drámai konfliktus.....	131

Smid Róbert: „Inkább csak életprogramból gyűlölt” A gyász mint normasértő identitásképzés Németh László regényében.....	143
Windhager Ákos: Hagyomány és korszerűség a magyar könnyű szimfonikus stílusban Gyulai Gaál János: <i>János vitéz</i>	159

Németh Magda

Németh László indulása az irodalmi életben

A tanulmány fő témáját két, kevésbé ismert részlettel egészítem ki: az első az író pedagógiai nézetei, a másik a hipertóniája és annak kezelése. Úgy vélem, ezek fontosak a Németh Lászlóról alkotandó képhez.

Németh László irodalmi indulásáról elmondható, hogy az 1925-ös és az 1926-os esztendő életének talán a legfontosabb időszaka. Ekkor kapja meg orvosi diplomáját, egyéb lényeges események is érik, de az év végére valószínűleg eldönti, hogy az irodalom lesz élete központja.

1925 nyarán a *Nyugat* folyóirat által meghirdetett pályázatra beküldi egy esszéjét, *Az Ady vers genezisét*, és egy novelláját, ami *Horváthné meghal* címmel jelenik meg. Az 1925. december 17-én kiadott *Nyugat*-számból értesül apám, hogy a novella pályadíjat nyert, de az Ady-tanulmányt nem említik, pedig ezt tartotta jobb műnek.

December 26-án Démusz Ellával, menyasszonyával, akit tizennyolc éves kora óta ismer, összeházasodnak. Otthonuk és induló fogorvosi rendelője Budán, az Attila utcában lesz. A novellával nyert díjon nászútra utaznak Bécsbe. Innen hosszú levelet ír a *Nyugat*nak, Osvát Ernő főszerkesztőnek, amiben bejelenti, hogy a magyar szellemi élet organizátora szeretne lenni. (A levél sajnos nem maradt fenn.) Osvát erre a levélre nem reagál, majd amikor találkoznak egy kávéházban, Osvát inkább versei iránt érdeklődik, de a küldött versanyagból sokáig semmit sem közöl. Egyik verse, a *Mezőföldi táj* csak augusztusban jelenik meg a *Nyugat*ban.

Közben a *Protestáns Szemle* főszerkesztője, Zsinka Ferenc – aki ismeri Szilasról, apja szülőfalujából – felkéri, hogy írjon egy pár oldalas ismertetést Móríc Zsigmond huszonöt éves írói jubileuma alkalmából. Zsinka rövidesen közli az írást, sőt, ismeretsége révén a *Társadalomtudomány* kiadja apám két másik tanulmányát is májusban.

November 15-én megszületik a házaspár első kislánya, Gabriella, becenevén Pocó.

Németh László novemberre már úgy érzi, elkötelezte magát az irodalomnak.

Zsinka erdélyi írókról szóló tanulmány sorozat közlésével bízza meg. 1927-ben jelenik meg az első portré a *Protestáns Szemlé*ben, és összesen tíz író portréját publikálja rövid időn belül.

Az év folyamán ismét kapcsolatba kerül Osváttal, és februártól több írása jelenik meg a *Nyugat*ban. A *Nyugathoz* történő visszatéréssel Németh László végérvényesen belekerül az irodalmi körökbe. Hátrányára válik, hogy nem szeret vendéglőbe járni és írókkal sörözni, de ezt pótolja számára Bohuniczky Szefi baráti köre. Szefi is az Attila utcában lakott, egy kétszobás albérletben. Hamarosan apámmal és anyámmal is szoros barátságot kötött. Szefi barátait mindig szívesen látta lakásában, főként irodalmárokat. Apám egyéniségének és írásainak igazi értője lett. Az utókornak szerencséje, hogy naplót is vezetett, és ebből tájékozódni lehetett kapcsolatairól. Részletes feljegyzései vannak Móríc Zsigmondról, Babitsról, Szabó Dezsőről, Né-

meth Lászlóról és még jó néhány íróról, művészlőről. Akkoriban apám is elismerő kritikát írt Szefi első két, publikált novelláskötetéről. Szefi naplóit később az *Otthonok és vendégek* című válogatás adja közre. Ez volt segítségünkre, hogy a Németh Lászlóról és környezetéről szóló, most kiadott kis kötetet összeállíthassuk (Bohuniczky Szefi: *A fiatal Németh László és környezete*).

Apám és Szefi is nagyon szerette a természetet. Felsőgöd lett több nyáron át tartózkodásuk és sétáiknak színhelye. Apai nagyszüleim ide húzódtak nyugdíjas éveikre, náluk születik többek közt az *Emberi színjáték* című regény, amit már a *Napkelet* közöl folytatásokban. Itt merül fel először egy közös sétán a *Tanú* lehetősége. A környezet először csak tréfaként fogadja a hírt, de már két évvel később megjelenik az egyedül apám által írt és kiadott, anyám által terjesztett folyóirat első száma. Összesen hét, terjedelmes *Tanú*-kötet jelent meg öt év alatt, nagy feltűnést, dicséretet és elmarasztalást keltve. Apám már az első számot is Sátorkőn írta, másik nagyszülőm Esztergom közelében lévő tanyáján. Szefi és apám is vallotta, hogy a „természet ölen” tudnak legjobban dolgozni.

Apám azt is fontosnak tartotta, hogy irodalmi jövedelme ne legyen kizárólagos megélhetési forrása. A fogorvosi rendelést végképp nem szerette, hamarosan beszüntette, és iskolaorvosi állást vállalt több iskolában, a főváros kötelékében. Ezt szívesen csinálta, nyáron szabad volt az írásra, és mégis egész évre biztosította a család megélhetését, szerény fokon. Sajnos a 40-es évek elején az iskolaorvosi pályának vége szakadt.

A háború után hosszas próbálkozások árán végül Hódmezővásárhelyen vállalt óraadó tanári állást. 1945 őszén, Illyés Gyula javaslatára megírja legfontosabb, tömör pedagógiai programját *A tanügy rendezése* címmel, amit a Sarló Kiadó kis füzetben publikál, pár száz példányban.

Hatéves periódusokra bontja a tanulást: a 6–12 éves kor az alapok lefektetésére (olvasás, írás, számtan); a 12–18 éves kor a kultúra megismerésére; a 18 éves kor utáni életszakasz a szakmai képzésre (egyetem, főiskola), a továbbtanulásra. Nagy súlyt fektet a gyakorlatra és kísérletezésre, olvasásra.

Ami még ennél is fontosabb, a tananyag periódusokban való tanítása és négy, nagy tömbre bontása:

1. minden, ami történelem,
2. természettudományok,
3. matematika és alkalmazása,
4. nyelvek.

Az ismétlődéseket igyekszik elkerülni, és ugyanakkor egy-egy korszaknak alapos megismertetésére törekszik. A tanítást nagyon szerette, de jövedelme korántsem volt elég a már hattagú család eltartására, ezért, amíg egészsége lehetővé tette, fordításokat vállalt mellette. A fordításban is, mint minden másodfoglalkozásában elérte, hogy ami gályapadként indult, abból erőfeszítései során laboratórium alakult; kísérletei vezettek el ide.

Tanúskodnak erről a következők:

1. Az orvosi pályán kezdi: szükségből fogorvosként, de hamar iskolaorvos lesz, ahol a tanítványokról statisztikát, feljegyzéseket gyűjt és publikál, sőt, biológiát is tanít.

2. A tanítást 1945 után, szükségből kezdi Hódmezővásárhelyen, de rendkívül élvezi, és összeállít egy kiváló pedagógiai programot. Sajnos ez a program nem vált gyakorlattá, javaslat maradt többnyire.

3. A prózafordítást több tízezer oldalon át olyan szintre emelte, hogy egy közvélemény-kutatáson az *Anna Karenina*-fordítását az olvasók a legjobb „magyar nyelvű” regénynek minősítették.

4. Idősebb korára magas vérnyomás alakult ki apámnál. Az orvostudomány öt év túlélést jósolt neki. A javasolt gyógyszereket mellőzte, és kísérleteivel egy olyan életmódot alakított ki magának, amivel húsz évig élt tovább, és abból tizenhat évig önálló írásai is származtak. Ez a betegség ötvennégy évesen érte el. A legfontosabb az volt, hogy vérnyomását naponta többször mérte (eleinte higannyal), feljegyezte az időpontot, a megelőző cselekvést, és ezeket a méréseket (szisztolés és diasztolés) grafikonon ábrázolta. Ebből jól meg tudta állapítani, hogy melyek az ártalmas funkciók: a fogalmazás és a beszélgetés egyformán negatív hatással volt rá. A könnyű fizikai munka, a szabadban sétálás viszont előnyös hatású volt. Ennek is maradt irodalmi összefoglalása *Levelek a hipertóniáról* címmel.

A fiatal Németh László és környezete 2018 októberében jelent meg a Nap Kiadónál. Apám korai irodalmi kapcsolatait foglalja össze, elsősorban azokat az éveket, amelyekről ő maga nem közölt összefüggő szöveget. Szefi ezenkívül leírja apám egyéniségének olyan jeleit, amelyeket műveiből nem feltétlenül lehet kikövetkeztetni.

A 30-as években Szefi nagyon népszerű novelláival és regényeivel. 1938-ban és 1942-ben Baumgarten-díjjal tüntették ki, mégis nagyon hamar feledésbe merült. 1969-ben halt meg, de a háború után már jelentős művet alig publikált. 1989-ben jelent meg az *Otthonok és vendégek* című kötet Szefi naplóiából és barátai jellemzéséből.

Remélem, hogy az említett kötetek új oldaláról világítják meg Németh László egyéniségét.

Imre László

Nemzetépítő művelődéstörténet

(Németh László hagyománysemlélete)

Németh László magyarkultúra-kon koncepciója élénk érdeklődést (és zajos ellenzést) váltott ki a 30-as években. Főleg a *Kisebbségben* „mély magyar – híg magyar” szembeállítására vált durva támadások céltáblájává. Holott sem a magyar, sem az európai gondolkodásban nem előzmények nélküli, nem példátlan ez a valóban nagy súlyú érték-szembeállítás. Németh László elsősorban Kemény Zsigmondra hivatkozik mint elődjére: „Egész szellemtörténetünknek nincs egy ilyen fordulatot hozó egyénisége”,¹ aki (akárcsak Németh László Trianon-sokkja nyomán) a szabadságharc bukását követő években radikálisan gondol újra sok mindent. Elítéli Petőfi és a Pilvax franciaforradalom-rajongását, hiszen republikánus és osztályharcos agitációjuknak semmi köze „a magyar nép jelleméhez és vágyaihoz”. Kétségtelen, hogy Németh László ugyanígy látja tévútnak a kortársi szocialisztikus mozgalmakat, a Tanácsköztársaságot. S ahogy Kemény az 1850-es években az erdélyi emlékiratírókat adja ki, ugyanúgy ő is a népi magyarságban továbbélő régi magyarságra, Bocskay és Bethlen századára hivatkozik. Kemény Kossuthot teszi meg bűnbaknak, miközben „embereket bírál, s egy magatartást teremt, mulasztásokat fejt föl, s nemzeti programot ad”. A szerves magyar polgárosodás igénye is megvan már nála. Németh László hasonlóképpen (egy össznemzeti katasztrófa után) szakít bizonyos népboldogító utópiákkal, s a helyes nemzeti önszemlélet történelmi gyökereit keresi és találja meg.

De nem pusztán Kemény öröksége inspirálja a *Kisebbségben*. Tetten érhető benne a XX. század első harmadának többféle gondolati indíttatása. Például Ortegáé (aki szerint minden születő nemzet egy célt testesít meg), Toynbee művelődéstörténeti elképzelései, aztán Jung archetípusai, az egzisztencialisták s általában a szellemtörténet, amely szeretett ellentétpárokból gondolkodni (nálunk például a német vándort és a magyar bujdosót szembeállító Prohászka Lajos, 1932-es könyvében). Németh László elsősorban a magyar kultúra értékeit veszi alapul. De mit is tudhat kiolvasni a régiségből? Több mindent... Például, hogy a magyar az európai vezető nyelvekkel egyenrangú, grammatikára méltó nyelv (*Sylvester nyelvtana*). Hogy még a magyarul csak utóbb megtanuló Heltai Gáspár is milyen gazdag népnyelvi fordulatokban (*Heltai prózája*). Hogy miképpen bontakozik ki a hitvitából a magyar dráma (*Debreceni disputa*). Hogy a *vízszolyi Biblia* Balassi lírája mellett a XVI. század legjelentősebb irodalmi vívmánya. Mindabban, amit Bethlen Miklósról vagy Árva Bethlen Katáról, Berzsenyiről vagy Széchenyiről ír, rengeteg a vallomások, sőt aktuális irodalompolitikai vonatkozás. Mindebből az 1930-as évek sürgető feladataira következett, mindenekelőtt a faji ösztön és kötelességérzet összekapcsolására az

¹ NÉMETH László: *Kisebbségben* = Uő: *Kisebbségben*. Bp., Magyar Élet, 1942, 32. A továbbiakban is ebből a kiadásból valók az idézetek.

európai műveltséggel és racionalitással. Mind a nyugati, mind a keleti társadalom- és gondolatfejlődéstől eltérő magyar út (ahogy ezt Szent Istvántól Széchenyiig legnagyobbjaink megsejtették) az egyetlen lehetséges formája a magmaradásnak.²

Kultúrakonceptiójának egyes darabjai a szakirodalom nélkülözhetetlen értékeivé váltak, például *A Nyugat elődei*. Vajda János lázadása, Péterfy Jenő sokoldalú és korszerű műveltsége, a Móriczot inspiráló Tolnai Lajos, a Kosztolányi előképének számító Ambrus Zoltán csupa olyan minőség, amely módosíthatja a XIX. század fejlődésének képletét. Ugyanakkor: „A társadalom- és emberjavítás iránt elkötelezett irodalom hívének vallja magát, de megengedi az esztétikai önelvűség rendhagyó eseteit is: a népi mozgalom kritikusa például Szentkuthy *Praejét* és Joyce *Ulyssesét* méltatja, a Tolsztoj és Dosztojevszkij műhelyében eszmélkedő író pedig Proust regényírói módszeréből tanul.”³ Petőfi hűmagyarságát nemcsak azzal magyarázza, hogy a „kóreszmék léghuzamában” mozog, hanem – inkább csak kimondatlanul – az asszimiláns neofita túlbuzgalmával is. Ahogy Kossuth kritikátlan magyardicsóítése esetében sem zárható ki ennek szerepe, bár a *Kisebbségben* csak annyit mond erről, hogy Kossuth ugyan „seregeket szónokolt ki” a magyarságból, de a hűmagyarság nyelvén, s egyetlen mozdulatában sem emlékeztet a XVI–XVII. század realista, aggályosan korrekt és óvatos államférfiaira. 1966-ban majd azt írja az *Egy elbeszélés-gyűjtemény* elé című tanulmányában, hogy Petőfi és Kossuth kétségtelenül „idegen vérmérésű”, de bámulatos hatásuknak ez a titka: nem hasonlítanak a nemzetre, ezért imponálnak, hiszen azt kínálják a magyarságnak, ami hiányzik belőle, a valóságot figyelmen kívül hagyó lánghozást.⁴ Ezzel szemben – a *Kisebbségben* szerint – Ady „ritka valóságérzékű gondolkodó” publicisztikájában, akinek „faji szorongásai” csak az őszösvetségi zsidók és a Dosztojevszkij-hősök fajtafeltéséhez foghatók. Így lett Ady a mélymagyarság, az *Őszösvetségre* visszautaló protestantizmus és a modern Európa szintetizálója.⁵

Kemény Zsigmond szerint a nemzet tévedései onnan származnak, hogy „hanyag volt az emlékezésben, s így sem erejének, mellyel bírt, sem a nehézségeknek, melyek ellen küzdött, ismeretéhez nem juthatott”. Tehát amikor Kemény kiadja a Bach-korszakban Szalárdi *Síralmas krónikáját*, akkor azt teszi, amit Bartók, aki a zenében visszanyúl a XIX. század divatjából kimaradt „geológiai” réteghez. A „mély magyar” (bármily szerencsétlen a szóhasználat) ily módon korántsem az a szellemtörténeti „blöff”, mint aminek szerették beállítani, hiszen gondos mentalitástörténeti, sőt filológiai érvelések és világirodalmi párhuzamok támasztják alá. Németh László még kései korszakában is rámutat *A Karamazov testvérek* kapcsán, hogy a nagy oroszok, Tolsztoj, Dosztojevszkij a nyugati világ csődjének ellenszerét „népük érintetlen mélyeiben keresték”, Dosztojevszkij is egy „harmadik utat” képviselt.⁶ Macaulayról is

² GREZSA Ferenc: *Németh László Tanu-korszaka*. Bp., Szépirodalmi, 1990, 10.

³ Uo., 56.

⁴ NÉMETH László: *Megmentett gondolatok*. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1975, 487.

⁵ MONOSTORI Imre: *A „mély magyar” Ady és a „híg magyar” [?] Petőfi* = Uő: *Válogatott tanulmányok Németh Lászlóról*. Bp., Nap, 2016, 151–196.

⁶ NÉMETH László: *Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek* = Uő: *Utolsó széttekintés*. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1980, 219.

elmondja, hogy értékrendjében nagyobb figyelmet szentelt a régiség mélységeinek, mint kortársainak. (Arról már nem is szólva, hogy talán Szekfű különített el először „jött” és „törzsökös” magyart a *Három nemzedékben*.)

Természetesen Németh László szemében sosem a származás az értékmérő, hisz különben anyai ágon német-osztrák őseire való tekintettel magát is „híg magyar” hírbe hozhatná. Komolyan kell tehát vennünk, ha például azt írja, hogy „nem tudok elképzelni olyan felelős magyar kritikust, aki... egy Füst Milán Berzsenyin gyúlt lázát a magyar lírából ki merné tessékélni.” Ha tehát az ő szemében mély magyar a szász Heltai, a zsidó Sárközi György, a román Erdélyi József, akkor nyilvánvaló, hogy nemzeti értékrend és hűség, nem pedig a „vér” az ő számára a fontos. Ettől még ki lehet nevetni a mélymagyar kategóriát, de faji kizárólagossággal vádolni nyilvánvaló képtelenség. Magyarán: erkölcsileg kikezdehetetlen az a nemzetépítő művelődéstörténeti koncepció, amellyel egy nemzeti kötelességgelvű hagyományszemlélet mellett áll ki.

A Bethlen Miklós-tanulmány azt bizonyítja, hogy az erdélyi emlékirat-irodalom a nemzeti felelősségérzet vitalitásával és a műveltség fegyelmezőerejével iskola-példája annak, ahogy a sors idea a valósághoz alkalmazkodik, s nem teóriák és magánmániák foglya. A Bethlen Kata-élmény elsősorban a mélymagyarság tisztaságát és hűségét példázza Németh László fogalmazásában: „Katának a maga vallása az egész erdélyi múlt, az ősök lelke, az isten és ember konok, puritán kapcsolata; míg az idegen vallás mindaz, ami harminc-negyven éve Erdélybe beömlött; német világ, békánémító csont, világias fény, hiten vett erőszak, a lélek megmocskolása.” Tévedés ugyanakkor azt hinni, hogy valahányszor Bethlen Katáról van szó, XX. századi idegen „beömlők” és magyarsággyilkos „mocskolások” járnak az eszében. Ellenkezőleg: hajszálpontosan okadatolt minden, amit Bethlen Kata nyelvi erejéről, maig eleven teremtőtehetségéről ír. Akinek a nyelve „latin nevelésű”, erős magyar nyelv, amelyben úriság és népiség azzal a természetességgel és ízességgel párosul, mint a „Bethlenek keresdi tornácán”. Bizonyoságképpen idézi Kata imáját: „Te minden szíveket és veséket vizsgáló szent Isten, jól tudod és látod, hogy mely nagy örömmel kívánnám ez siralom völgyéből kiköltözni; bizony a nagy tengeri szélvészektől közt hánykódó, veszedelemben forgó emberek inkább nem kíváncsiak csendes rév partjára menni, mint én tehozzád.” A Berzsenyi-könyv bámulatos ráérzéssel veszi észre az életmű bizonyos értékeit, ami tudós filológusok figyelmét elkerülte, miközben Németh László sorsélményének, kihasználhatlanságának és kirekesztettségének megvallása is benne van, akit úgy szorítana szűk körre Babits, mint annak idején Kazinczy Berzsenyit. (Az sem véletlen, hogy Móricz éppen ennek a könyvnek az elolvasása után döbben rá rokonságukra, illetve arra, hogy Németh László itt teljességgel meg tudta fogalmazni azt Kazinczyról, ami őt, vagyis Móriczot Babbitstól mindig is elválasztotta.)

Sokan a *Kisebbségben* „agresszivitását” Szabó Dezső azon tételéből eredeztették, amely szerint a magyar úri középosztály nagymértékben idegen töredékek „felvergődöttjeinek keveréke”. Holott már az *Új reformkor felé* (1928) vallomása egyértelmű volt: „Nacionalista vagyok, de tudom, hogy a magyar nacionalizmus legnagyobb képviselőiben sosem volt a más mellének szegzett kés, mindig csak a fejünkre sújtó

bunkó ellen felemelt kéz.”⁷ Ennek szellemében húzódik végig Németh László életművén Ady olvasása, akinek fajszeretetét egy tragikus sorsú kis nép fenyegetett-ségérzete járja át. Ami szorosan összefügg egy sajátos, nemzeti sorsba „ivódott” vallásossággal: „A magyar vallásos érzésben, a Pázmányokéban éppúgy, mint a Bethlen Katákéban, mindig volt valami konok, ízes kopárság, mely nem abból szí színt, amit elképzelt, hanem amihez ragaszkodott. Kevesebb volt a szárnya és több a gyökere, az Isten »egy gondolat alján« volt, s nem az imádságai fölött. A magyar katolicizmus ettől komorabb, s tömörebb, mint a barokk drapériájú Habsburg katolicizmus. S nem ez magyarázza-e meg, hogy mi vagyunk az egyetlen keleti faj, melyben a legtisztább hűség-vallás, a kálvinizmus fennmaradhatott?”⁸

Németh László nemzetépítő műltszemlélete tehát a múlt értékeit tudatosító olyan hagyománykeresés, amely azt mozgósítaná, amire Trianon után sosem volt mértékben van szükség. A tanulság (nemcsak a régieké, de Adyé, Bartóké): nem pusztán az európai fejlődést kell beérni, hanem keleti népünk mélyen rejlő értékeihez is igazodni egyszersmind. Ez a koncepció azonban nem valamiféle ködös ábránd, hanem a művelődéstörténet régóta hangoztatott tapasztalata: a „mélyeurópaiság” szabta meg már a régi görög kultúra természetét is. (Valami ilyet keresett, sőt talált meg Széchenyi, amikor azt hangsúlyozta, hogy a magyar úr és a magyar paraszt egyazon anyag.) S ha Babits is vallotta, hogy minden művészet annál értékesebb, minél inkább nemzeti, akkor Németh László miért ne találhatta volna meg ennek optimális változatát a XVI–VII. századi protestáns (és nem protestáns) hagyomány ötvözésében, tehát keleti lélek és nyugati módszer összehangolásában. (Ahogy Bartók esetében ez világra szóló eredményekhez vezetett.) Németh László 1954-es tanulmánya (*Bartók és a tizenkilencedik századi zene*) rámutat: Bartók felfogása szerint a XX. század zeneszerzőit összefűzi a romantika elleni harc, viszont elválasztja őket az, hogy egy részük a népi zenéből, másik részük a romantika előtti, XVIII., sőt XVII. századi zenéből meríti a megújhódást. Bartók is, főleg pályája második szakaszán, régi mesterekhez kezd hasonlítani, például Bachhoz folyamodik, akin át egy Európa alatti, Európa-mélyi zenei világ elevenedik meg. Hasonló irányú értékgyarapítás Németh László számára Bethlen Kata s mind a többiek, akik művelődéstörténeti szintézisét alkotják.

Ennek a koncepciónak kimondott célja egy újfajta nemzetpedagógiai szemlélet kialakítása. A „minőség forradalma”, egy „új nemesség” álma ezen az értékelismerő megnevezésen és értékérvényesítő magatartáson alapul. Miután a XX. század első felében oly sok kiváló szellem valláshiánnyal magyarázta a kor válságát, most ez a „mélyemberiség”, „mélymagyarság” valami valláspótlékféle lehetne, amely nemzeti és összemberiségi emelkedésre ösztönözne. A magyarság megmentésének a garanciája lehetne egy erkölcsében és műveltségében versenyképes elit. Olyan magyarságmentő program lehetne ez, amely hol a „harmadik útra”, hol „Kert-Magyarországra”, hol értelmiségi társadalomra, de mindenképpen a minőség forradalmára

⁷ NÉMETH László: *Új reformkor felé* = Uő: *Sorskérdések*. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1989, 43.

⁸ NÉMETH László: *Móricz Zsigmond adjutánsaként. Kultúra és hűség* = Uő: *Kiadatlan tanulmányok I.* Bp., Magvető, 1968, 627.

helyezné a hangsúlyt, hiszen nem gyűlöletre, nem hatalomváltásra törne. Ez esetben alany és tárgy azonos, a nemzet „megemeli önmagát”, sosem látott szellemi, erkölcsi, gazdasági sikerekre válna képessé. Az önmegismerés és önalakítás azonban nem pusztán lelkesedésen, szómágián alapulna, hanem a magyarság legértékesebb, ha tetszik, „mély magyar” kulturális értékeinek mozgósításán. Nem egyszerű spekuláció ez, hiszen éppen a Németh Lászlót inspiráló évtizedekben lett tanúja annak Európa, hogy a finnek az egyik legszéttagoltabb, legkevésbé polgárosult, legkevésbé művelt népcsoportból váltak Európa éllovasaivá protestáns értelmiségük szuggesztiójának köszönhetően. Mint ahogy a Gandhi-féle erkölcsi forradalom sem „blöff” volt. Hasonlóképpen: a történelmi és vallási értékeken alapuló magyar nemzetépítés is bizakodva nézett a „finn csodára” és Gandhira. És téved, aki azt hiszi, hogy mindennek a XXI. század első harmadában nem lehetnek megfontolandó tanulságai.

Gróh Gáspár

„A Mindenségből indulnék ki...”

Műveltség, művelődés, közművelődés Németh László gondolkodásában

Németh László sokszínű életművének és gondolkodásának központjában a műveltség, a művelődés áll. Ez határozza meg a más összefüggésben kulcsfontosságú nemzet-elvű gondolkodását is: a nemzetek az általuk teremtett kultúra által válnak észrevehetővé, figyelemre méltóvá, ennek minősége dönt sorsukról, fennmaradásukról, az őket alkotó nép életének minőségéről. Ha úgy tetszik, egy nemzet az általa teremtett kultúrában konstituálja magát. Ez az elképzelés vállaltan szubjektív: egy író látomása, a maga hivatásából-küldetéséből fakadó vízió része. A szellem embere számára magától értetődik a szellem elsődlegessége. Ha meg akarjuk érteni, tudomásul kell vennünk lírai igazságát, annál is inkább, mert vannak olyan helyzetek, pillanatok, amikor a műveltség szerepe felértékelődik, amikor akár az egyéni, akár a közösségi (nemzeti) sorsot tekintve nincs is más reménység, mint a szellemi energiák mozgósítása. És amikor – tetszik, nem tetszik – beigazolódik az eleve keletlen, a tetejébe agyonhasznált közhely, miszerint „minden fejben dől el”.

Németh László személyes eszmélésére és írói pályakezdésére ilyen időszakban került sor. Ezért joggal vélhette úgy, hogy nemcsak a saját, nemcsak nemzete, hanem az emberiség jövője is elsődlegesen szellemi állapotán és az azt meghatározó műveltségén múlik. Éppen akkor vesztette el Magyarország területe kétharmadát, magyar népessége harmadát, bányáit, erdőit, legpolgárosodottabb vidékeit, nagyvárosai sorát, amikor felnőtt élete küszöbére lépett. Hogyan lehet egy töredék országban élő, megroppant nemzetet talpra állítani akkor, amikor ahhoz hiányoznak az alapvető feltételek? Csak úgy, ha a megmaradt szellemi erőket mozgósítva, a szellemi emelkedés pályájára állva születik újra, ha a szétvert, megalázott, eszei-lelki értelemben is elzuhanat magyarságból mintanép lesz. A zavart sokaságból nemzet. Az életművében testet öltő elképzelés mögött nemcsak az őt körülvevő krízisvilág állt, hanem a magyar XIX. század is, Kölcseyvel (aki a nemzetet és a sokaságot elsőként állította szembe), Berzsenyivel („Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat”), Széchenyivel (a közhellyé koptatott „kiművelt emberfők sokaságának” gondolatával) és Eötvös Józseffel. Nem volt egyedül a kortársak között sem, ott volt mellette, a politikát nézve: vele szemben a hivatalosságot reprezentáló Klebelsberg is, meglehetősen szerencsétlen szóhasználatú „kultúrfőlény” elképzelésével. Németh László tapintatosabban fogalmazott: azt mondta, hogy „a kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni”.¹ Nem úgy hogy elnyom másokat, amire nem is lenne képes, arra viszont igen, hogy önmaga fölé nőjön.

¹ NÉMETH László: *A reform = Uő: Sorskérdések. Elvek képek nélkül. Mozgalom. A történelem fölél. Világosodás.* Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1989, 238.

De ezeken az inkább csak átérzett, mint rendszerré rendezett elképzeléseken túl ott volt egy orvosként végzett, született bölcsész álma is. Arról, hogy a szervezetben minden mindennel összefügg és hogy minden gondolat, tudás, ismeret, irodalomról, történelemről, zenéről, botanikáról, matematikáról, magfizikáról, bármiről a közös és egyetemes tudás része, és így kölcsönösen hatnak egymásra. Ilyen értelemben minden szellemi érték az emberiség tulajdona, ha úgy tetszik, közjószág. Akkor is, ha erről a „köz” nem tud, talán nem is akar tudni. Németh László és kora más nagy gondolkodói azt akarták, hogy a háborúban önmaga ellen fordult emberiség útja emelkedő pályára álljon. Amihez, szerinte-szerintük csak arra van szüksége, hogy vegye birtokba, ami az övé, és használja is sajátjaként. Ezért mindennel, amit írt és mondott, a szűkebb és tágabb közösség művelődését kívánta szolgálni, összekapcsolva legszemélyesebb üdvösségügyét a mások (nemzet, emberiség) üdvével. Amiből megannyi kudarc és némi siker után idős korára is megmaradt annyi, hogy vallotta: „ha távozóban, egy más bolygón megkérdenék, mi volt a földi élet legnagyobb öröme: a *tanulást* mondanám”². Amihez, mint személyes igyekezethez, ennek az örömnek megosztásaként, egy korántsem ilyen salaktalan öröm társult: a tanításé. A közművelésé.

Mert a szellem birodalmában tett utazása, kalandozása nem pusztán önmaga gyarapítását szolgálta: minden hódítását meg akarta osztani másokkal. A „rend, melyben a bőségtől csak az éhség lesz nagyobb, s a termelőeszközök tökéletességével csak a bitangjára hagyott lelkek száma nő: halálra ítelt”³. Ezt a halálra ítelt rendet akarta megváltoztatni a „bitangjára hagyott lelkek” mentésével. Figyeljünk a szóhasználatra: *lelkekről* beszél, nemcsak oktatni akart, hanem tudását megosztva embereket formálni, esendőségük fölé emelni őket. Az általa is oly fontosnak tartott társadalmi reform csak az első, kicsinyke lépés az erkölcsi forradalom felé, hiszen a reformer és a pedagógus köpönyege mögött egy próféta rejtőzik.

Ezért amikor a közművelődés gyakorlati feladataival foglalkozik, eleve többet akar (Szabó Dezső útmutatását követve), mint a nemzet fiatal tömegeiből új közép osztályt teremteni, és ezzel beemelni a meglévő rend és hatalmi rendszer sáncai közé. Nem emancipálni akarja a szellemi értékektől és ezzel a társadalmi emelkedéstől elzártakat, hanem „új nemességként” a meglévő szerkezet fölé építeni szellemi-lelki elitet. Ehhez a tudás csak az első lépés, sokkal fontosabb, ami utána következik. Amit erről gondol, azt nem a közműveléssel, parasztkollégiumokkal kapcsolatos írásaiban kell keresnünk, hanem életműve egészében, mert hajlamai – kedves kategóriájával élve: alkata – szerint nem reformer, hanem vallásalapító lett volna. Amihez képest szinte jelentéktelen, hogy aktuálisan miként képzei el a maga által javasolt bentlakásos képzés napirendjét vagy az intézményes tanulás kereteit, tematikáját, tantárgycsoportokat, témaösszevonásokkal, vagy mit gondol arról, hogy hány éves korban lehetne váltani-ugrani iskolatípusokat, és így tovább. Ezek is megkerülhetetlen kérdések, de csak részkérdések, a stratégiai cél messzebb ke-

² NÉMETH László: *Ha most lennék fiatal* = Uő: *Két kultúra között. Művelődéspolitikai írások I-II.* Szerk. MO-NOSTORI Imre, Bp., Nap, 2016, II., 53.

³ NÉMETH László: *A minőség forradalma* = Uő: *A minőség forradalma I-VI.* Bp., Magyar Élet, 1940, I., 9.

resendő. „Musae, maiora canamus”⁴ – fordíttatja és elemzi egy kisdíákkal (a majdani íróval) Jób Arzén az *Alsóvárosi búcsúban* Vergilius sorát, elmagyarázva neki, mit jelent „nagyobbakat énekelni”: a katolikus értelmezés szerint Krisztus eljövételét, az egyház felemelkedését.⁵ Emlékezetes pillanat, jelenet. Olyan tanítás, amilyenre az eszmélni kezdő Németh László, a regénybeli diákfiú vágyott, és amelynek azért szentel különös figyelmet korai regényében, mert formálódó világképének egyik meghatározója lesz. Nagyobbra, magasabbra és messzebbre néz, mint ami az adott helyzetből következne, mert az élet nem a realitások, hanem az ideák által kap értelmet: minden kis ügy egyúttal üdvösségügy is. És így minden az „üdvtan” vagy – Babits indulatos vitacikkének az ellenfelet méltató szavai szerint – egy „halálos komolyságú magatartás”⁶ része lesz.

*

19

Az „egyik íróból mű lesz és megmarad, a másiktól élet, és szétoszlik más életekbe”⁷ – írta Szabó Dezsőről Németh László, akinek tanulmányaiban mindig van valami az alanyi költőből, aki másokról írva sem tud nem szólni a maga vibráló belső életéről, de ebben a kijelentésében nem önmagára utal. Vagy mégis? Hiszen valahol ott van benn az ő életművének mérlege: maradandó mű lett „belőle”, de közben más életekbe osztva folytatódott is. Megmaradtak az esszék, regények, drámák, fordítások. És megmaradt az is, ami más életekben folytatódott, az idő múlásával ugyan halványodva, de jelen van ma is az a hatás, amit kultúraszervezőként, mozgalomalapítóként és lénye egészével váltott ki. Megmaradt, mert egy kitörölhetetlen történelmi pillanatban volt jövőt formáló szolgálat, mert el lehet mondani róla is, amit ő Szabó Dezsőről mondott: „nem egy személy ő, hanem egész gondolkodásmód”⁸. Vagyis a próféta sikeres vallásalapító lett, akinek követői a történelmet is képesek voltak befolyásolni.

Sikeres lehetett, mert a történelem pillanatai nem olyanok, mint a geometria pontjai: van kiterjedésük. Tarthatnak évtizedekig, mint a modern Magyarországot megalapozó első, klasszikus reformkor, vagy a valamivel rövidebb második, amely egy újabb modernizációt sürgetett, és amelynek Németh László is tevékeny részese volt. De lehetnek a történelemnek csak néhány napig tartó, robbanásszerű (cso-mó)pontjai, mint 1956 forradalma. Lényegük az a hívás, ami egy sorsformáló léptékű cél elérésére mozgósít egy népet. Elsősorban azokat, akik ezt a hívást tettekkel tudják formálni. És hívhatja őket sokféleképpen, hősi halálra akár, de arra is, hogy egy sorsukká váló feladat döntsön az életükről.

⁴ „Sicelides Musae, paulo maiora canamus.” Vergilius: IV. *ecloga*, 1. sor. Nyersfordításban: „Szicíliai mûzsák, kissé fennköltebb dolgokról daloljunk!”

⁵ NÉMETH László: *Utolsó kísérlet I-II.* Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1969, I., 313.

⁶ BABITS Mihály: *Pajzzsal és dárdával* = Uő: *Esszék, tanulmányok I-II.* Szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, II., 605.

⁷ NÉMETH László: *Védőbeszéd Szabó Dezső mellett* = Uő: *Két nemzedék.* Szerk. HEGEDŐS Mária, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1970, 510.

⁸ NÉMETH László: *Szabó Dezsőről (Papp Antal interjúja)* = Uő: *Életmű szilánkokban I-II.* Szerk. GREZSA Ferenc, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1989, I., 642.

Németh László olyan időben eszmélkedett, amikor süketnek és vaknak kellett lennie annak, aki érzéketlen maradt a történelem hívásával szemben. A 10-es és 20-as évek fordulója, a történelmi Magyarország szétszaggatása, egyének és közösségek tragédiái, a világnézetivé mélyült szociális és nemzeti válság, a háború és az utána következő események egzisztenciális szakadéka néhány hónap alatt összetörte azt a jövőképet, ami Németh László nemzedékében a boldog békeidők biztonságára épült. Ebbe a megrendültségbe robbant be Szabó Dezső regénye – s ezért lehetett kivételes társadalmi hatású irodalmi esemény *Az elsodort falu*. Ami, maradjunk Németh László tételénél, másokba szétoszló élet lett (irodalmi maradandóságát sokkal inkább történeti, mint művészi jelentősége biztosítja). Szabó Dezső már a háborús vereség tudatában, de még a végzetesnek látszó országomlás előtt adott egyértelmű programot. Meghirdette: a magyarság életét újjá kell formálni, a nemzet (a „magyar faj”) modernizációja korparancs, a magyarságnak utol kell érnie korát. Viselkedésmintának az európai egyetemeken képzett, a világot ismerő, szellemi és vitális értékeit a faluja életének újraformálására szánó Bőjthe János útját kínálta, akinek alakjában a megváltói szerepre fogékony ifjúság megtalálhatta azt a hóst, akihez igazodhatott, aki megjelenítette azt a szociális és nemzeti programot, ami valamiféle reményt kínált az élet újratervezéséhez.

Ez a hatás Németh László küldetéstudatának is irányt adott, ami jóformán minden művében érzékelhető. Még regényeinek ettől az indítatástól látszólag távoli lélekrajzai rendszerében is ott van az, ami ebből erkölcsi parancssá vált. Ezt az ifjú lelkesültséget Szabó Dezső Király István által „görögtüzes romantikának” nevezett hatása formálta.⁹ Ez a küldetéstudat jelent meg abban a híres levélben, amelyben a *Nyugat* novellapályázatán díjat nyerő (de a tanulmánypályázaton elbukó) ifjú Németh László a magát az irodalmi élet organizátorának tekintő Osvát Ernőt arról biztosította, hogy dacára díjnyertes novellájának, nem író, hanem a „magyar szellemi erők organizátora”¹⁰ óhajt lenni. Ami fölöttébb bátor gondolat egy névtelen orvos-tanhallgatótól, de az utókornak be kell látnia, hogy amennyire ilyen szerepet író egyáltalán betölthet, annyiban Németh László megvalósította célkitűzését. Mozgalmi szerepet vállaló és a társadalmi reform ügyében elkötelezett híveinek száma tízezrekre rúgott egy olyan közegben, amelyben ez már történelemformáló tétel. Így a magyar szellemi élet tematizálásában kivételes szerepet harcolt ki, azaz valóban (egyik) „organizátora” lett, akinek írásai eseményszámba mentek. És aki így a változó hatalom számára mindenkor tárgyalófél lett.

Alapvetően alkalmatlan lévén politikai szerepvállalásra, önmaga maradt. Ideákban és ideálokban, gyanútlanásban, áldozatkészségben akkor is mércéje lett gondolatoknak, szellemi és közéleti erkölcsnek, amikor ellenfelei ki akarták rádiózni a magyar szellemi és közéletből. Legfőbb egyéni ambíciója, önmagát építve is, a közösség szolgálata volt, egész életének kimagasló öröme, a szenvedélyes tanulást mintegy nemzeti feladatként hirdette meg és gyakorolta. Mert úgy gondolta, ahogy

⁹ KIRÁLY István: *Németh László: Iszony = A minőség forradalmára. In memoriam Németh László*. Szerk. MONOSTORI Imre, Bp., Nap, 2001, 201.

¹⁰ NÉMETH László: *Negyven év = Uő: Negyven év. Horváthné meghal. Gyász*. Szerk. DOMOKOS Mátyás, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1974, 10.

évtizedekkel később foglalta össze, „a magyarságból vagy mintanép lesz, vagy semmi sem”. És, már kiemelkedő műveltség birtokában, ezért szölt „szorongó tájékoztat-lanságáról” a *Tanú* elé írt sorokban, hogy másokat is magával hívjon a „nyilvános tanulás” velük megosztott kalandjára.

Ez a nyilvános tanulás: közösségi művelődés, amelynek során Németh László a maga szellemi alkatát követve a tanulást, vagyis azt a képességét állítja a ma-gyarság szolgálatába, amit a legfontosabbnak tart. Vállalkozásában egymásra talál idealizmusa és – amennyiben esetében lehet erről beszélni – pragmatizmusa, ami a valóságban inkább termékenyítő hatású közéleti idealizmusnak bizonyult. Életmű-vének ebben a vonulatában is ott van gondolkodásának kettős természete: az ön-üdvözülés vágya, amit alig átformálva, de alaposan kiterjesztve nemzeti program-má tenne.

A kultúra, a műveltség olyan eszménnyé növekszik benne, amelyben nemcsak a magyarság gondjainak megoldását látja, hanem a XX. század nagy világnézeti vál-ságára az emberiség által adható egyetlen választ is. Utóbbiban nincs egyedül: egy elképzelt aranykor utáni vágyakozásában olyan magyar kortársaival osztozik, mint Kerényi Károly és Hamvas Béla. Kerényivel való barátsága különösen fontos: az ő szellemi hatása lesz a Szabó Dezsőtől kapott oltás ellenszere. A parasztmítoszra az antikvitásélmény, a klasszikus kultúra teljessége, „görög korszaka” a válasz, hogy aztán Kerényi „sziget fogalmában” egy másik dimenzió ideája kerüljön fölébe. Ez utóbbit próbálja Németh László lefordítani a pillanat magyar viszonyaira. „Egy ideig Kerényi Sziget-eszméje is összhangzónak tűnt Némethével”¹¹ – írta a kérdés-kört kiváló tanulmányban vizsgáló Lackó Miklós. Hogy ez az eszmény mennyire benne van a korszakban, azt – Németh és Kerényi gondolatain túl – Bibó István-nak a „szabadság kis köreiről” való elképzelése is mutatja. Németh kisközösségei, akár parasztkollégium-népfőiskola formában, akár „kapásokként”, akár valamilyen mintafarm laboratóriumában – megannyi sziget. A *Cseresnyésben* meg is írja, hogy ezek a kísérleti műhelyek jelentenek menedéket a máshol elszenvedett kudarcok elől. Mindez jelzi Németh László hajlamát a társadalomból való kivonulásra, a szel-lemi-lelki szecesszióra (amihez lásd még – annyi más közt – az *Emberi színjáték* Boda Zoltánjának sorsképletét is), de ez a kivonulás sohasem végleges szakítás, ha-nem részint felkészülés a visszatérésre, részint pedig olyan, személyes „archimé-deszi pont” megteremtésére való törekvés, amelyre hagyatkozva majd ki lehet for-dítani a világot a maga romlásából.

Ez a törekvés sem valamiféle különtség vagy hóbort. Nem tudom, hogy Németh László mennyire ismerte az angol preraffaeliták törekvéseit, de elképzeléseik rendre kísértének Németh László aranykori teljességről, a mesterség (értsd: az önmegva-lósító fizikai munka) és a művészetek összekapcsolásáról és a tömegtársadalomból való kivonulásról vallott gondolataiban és álmaiban. És bevallottan kapcsolódnak Ortega kultúraeszményéhez, amelynek nem is az inter-, hanem a pándiszciplina-ritás a lényege. Amihez Németh még azt is hozzáteszi: „a mai Európa baját abban

¹¹ LACKÓ Miklós: *Kerényi Károly és a magyar szellemi élet = Uő: Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok.* Szerk. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 1981, 267.

látja, hogy a tömegek félreértik a civilizáció természetét. Játéknak, mulatságnak nézik, ami valójában aszkézis, önművelés. Nem tudják, hogy ez a szikrázó tüleményvilág, melybe beszabadultak, egy-két nemzedék alatt csavarjaira, léceire esik szét, ha elapad a hősiesség, áldozat, önfegyelem, amely kulturálatlan múlt sötét erőit alatta visszatartja.”¹² Nem kevesebb kell neki, mint a teljesség, olyan magától értetődő egyszerűséggel, ahogyan idősen és betegen a *Ha most lennék fiatal* című írásában mondja: „én a Mindenségből indulnék ki”.¹³

Ez a műveltség-művelődés-közművelődés eszmény tehát korántsem egyedi, hanem a kor európai iskoláihoz kapcsolódó útkeresésének része. Ezért magát a kivonulásgondolatot Németh kritikusi nem is nagyon bírálják, elfogadják mint lírai gondolatkísérletet. Azt azonban nem tűrik, ha Németh bármiféle kísérletet tesz elképzeléseinek a gyakorlatba ültetésére: az ideaember maradjon az ideáknál. Ha akar, vonuljon ki a világból, de ne várja el, hogy a világ utánamenjen.

Pedig Németh László éppen ezt akarta. Igaz, ahogyan hozzákezdett, még nem volt radikális szembefordulás a fennálló világgal. Sőt, akkor még kapcsolódott is hasonló törekvésekhez. A gyakorlati célokon túlmutató szellemi emelkedést szolgáló népfőiskolai mozgalom a XIX. századi, dániai kezdetek nyomán Európa-szerte követőkre talált, és eredményesen működött. Nem is szólva arról, hogy a reformáció kora óta az egyházi iskolarendszerekben a tehetséggondozásnak milyen történelmi előzményei voltak, sőt, a hivatalos programmá vált klebelsbergi oktatáspolitikai eszköztárában is megvolt a helye. Ezt azonban a következetesen ellenzéki népi oldal sohasem ismerhette el, ahogyan majd a kommunista emlékezetpolitika is eltakarta mindazt, amit a megbélyegzett Horthy-korszak idején az „elnyomott” tömegek érdekében bárki más tett... Pedig a népfőiskolák és a hozzájuk hasonló intézmények a 30-as évek közepétől-végétől nemcsak elméleti figyelmet kaptak, hanem széles körben működtek, olyannyira, hogy túlzás nélkül beszélhetünk népfőiskolai mozgalomról. Amit az is mutat, hogy Németh László nemcsak a mozgolódás kezdeményezői közé tartozik, hanem e tárgyban született írásaiban rendre arra is kitér, hogy az ő elképzelései mennyiben különböznek más kezdeményezésektől. Így határolja el például a gazdaképzéstől is, ami a korszak népfőiskolának nevezett szaktanfolyamain folyt. „Miben különbözik egy parasztkollégium egy népfőiskolától?” – kérdi. „Intenzitásban és meghittségben” – vágja rá. A következő kérdése: „Mire tanítson a parasztkollégium?” Válasza a két intézmény közötti különbségtételt árnyalja. „Veres Péter helyesen különbözteti meg a vezetőképzést a gazdaképzéstől. Más irányítani és más jobban termelni. Az első parasztkollégiumok csak vezetőképzők lehetnek. Móricz Zsigmond és én magunkban külön-külön ugyanazt a célt tűztük ki az első fészekalj elé: tanulják meg, hogy kell otthon a járásukban az értelmiség bevonásával egy kisebb »gazdaképző« kollégiumot szervezniök”. És amit még fontosnak tart: a „kollégium nem emeli ki növendékét a faluból, nem olt bele literátor álmokat, hanem megmutatja, mi az, amit feltűnés nélkül otthon megcsinálhat”.¹⁴

¹² NÉMETH László: *Rádió és népművelés* = Uő: *Sorskérdések. i. m.* (1989), 164.

¹³ NÉMETH László: *Ha most lennék fiatal. i. m.* (2016), 151.

¹⁴ NÉMETH László: *Parasztkollégium* = Uo., I., 120.

Vagyis természetesnek tartja, hogy az első lépések közvetlen, praktikus célok felé vigyék a majdani vezetőket. A távolabbi cél azonban – a maga világnézetének alapját jelentő műveltségesszményt is szolgálva – egy átfogó, a sokféle szakmai ismeretek fölé nőő egyetemes látásmódban megjelenő tudás birodalmába lépés. Ide szeretné vezetni hallgatóit, hogy közösségivé tett üdvтана apostolai legyenek. Vagyis ne egyszerűen hallgató legyen belőlük, hanem tanítvány, a szellem embere. Mert „a szellem rendező nyugtalanság. A szellem nem tud beletörődni az elé szórt tények halmazába. Ő az összefüggéseket keresi. Nem elég neki a valóság, értelmet követel; nem elég a világ, világkép kell. Faltól falig szakadatlan veri a szálakat, ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés egyetlen hálójába fonna.”¹⁵ Akárhonnan is indult tehát Németh László, ez már nem Szabó Dezső, hanem Ortega és Kerényi Károly hangja.

Gondolkodásában itt is megjelenik az életművében oly gyakran fölbukkanó különös kettősség: ideális szellemi arisztokrataként mélységesen elkötelezett demokrata. Egyszerre akar abszolút értelemben elképzelt szellemi elitet nevelni, mert „nevelni csak fölülről lehet, alulról legfőljebb nevelődnek az emberek”¹⁶. A kinevelt új elit a mindennapok világában is vezető lenne – ami felveti egy új kasztosodás koncepcióját, ezért egyúttal el is utasítja az elitista gondolkodásmódot. Abban hisz, hogy a vezető úgy igazodási pont, hogy nem kiváltságos tényező. Vezető a rátermettség, tudása, erkölcsi integritása által, és nem vezérkedni, hanem szolgálni akar.

Ilyenkor látszik, hogy – legalábbis gyakorlati kérdésekben – a lángész rossz tanácsadó. Németh Lászlónak, a zsigeri demokratának azt súgja, hogy bárki képes fölkapaszkodni a gondolkodás olyan magas csúcsaira, amelyekre ő maga egyetlen lépéssel fölért. Közben azonban tudja, hogy ez lehetetlen. Mást szeretne érezni, de van tapasztalata arról, hogy az emberiségre nézve megtisztelő, gyönyörű elképzelése aligha reális. Ennek ellenére személyes katasztrófának tartja, amikor azzal szembesül, hogy ideákra épülő antropológiája csak álom – ahogyan ezt Cseresnyés Mihály összeomlásában meg is mutatja.

Ami azonban nem törheti össze az eszményeihez hűséges moralista világképét, és ezért töretlen hittel vállalja a tanügy rendezését szolgáló gyakorlati tanácsadó szerepét. Tudja, hogyne tudná, hogy az általa elvárt szellemi teljesítményre csak kevesen képesek. Hiszen azt is tudja, hogy az összes tanuló még a mindegyikük elé állított, általános követelményeket sem tudja teljesíteni. Éppen azért javasolja az iskolatípusok közti választás korhatáraként a tizenkettedik életévet, mert a kötelező „elemi iskolának nincs rostélya: nincs egy még alsóbb iskola, ahova a tanulást hátráltató gyermekeket le lehet hullajtani”.¹⁷ Amitől a ma uralkodó, a gyakorlatban alacsony szinten nivelláló pedagógiai szemlélet elborzad. De aki már tanított olyan osztályban vagy ismer, hallgatott olyan pedagógusokat, akik a tanítást magát komolyan gondolva foglalkoztak olyan osztályokkal, amelyekben nem egy-két, hanem

¹⁵ NÉMETH László: *Új enciklopédia = Uő: A minőség forradalma. Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I-II.* Bp., Püski, 1992, I., 37.

¹⁶ NÉMETH László: *Két sors közt = Uő: Két kultúra között. i. m.* (2016), I., 58.

¹⁷ NÉMETH László: *A tanügy rendezése = Uo., II., 10.*

ma már egyre több „tanulást hátráltató” gyermek határozza meg a többiek haladását, bizonyosan egyetért Németh Lászlóval.

*

Németh László tehát nem éri be annyival, hogy csak nézze a történelmet, amelynek legfőbb célja az emberiségléptékű kultúrateremtés, hanem ezt a történelmet formálni is akarja. Erre készletti nemzeti elkötelezettsége, amit Szabó Dezső nyomán összekapcsol ugyan szociális szempontokkal, de, szemben vele, megőrzi kifinomult morális érzékenységét. „Ez az ország tele van kimondatlan fájdalommal és hallgatag, csak a szívben dobogó reménységgel. Azt akarjuk, hogy akiket a fájdalom és a remény előbb-utóbb földob, s a mai világra zúdítt, tudjanak másról is, ne csak jogos keserűségükről, s ne bosszúszomjas vadak legyenek, hanem Európa nagy hagyományaihoz húzó, gondolkodó emberek.”¹⁸ (Szóhasználata figyelemreméltó: József Attila röviddel e szöveg megjelenése után írta a *Levegőt!* című költeményében: „Emberek, nem vadak – elmék vagyunk!”)

Mert az európaiság egy kivételesen gazdag szellemi örökség vállalásának felelősségét jelenti. „Európa olyan a világrészek között, mint a vitamin. Mennyiségre a legkisebb (az európai kultúrát teremtő országok még Európában is parányok), hatásra a leghatásosabb. Titka: ő maga is nagyszerűen tagolt volt, akárcsak a partvidéke. Sok kis, viszonylag független csoport, abban sok viszonylag független egyén”¹⁹ – írja. Ezek az országok, csoportok alkotják, teremtik meg Európa nemzeti tagoltságát, s Németh László ennek ígézetében vallja, hogy a nemzetben, nemzetekben gondolkodás mindennél fontosabb. Azonban nem áll meg itt, ez csak világai egyikében igaz, abban, ahova a vak véletlen dobta. De a másokban, az egyetemesben már a nemzetek és korok fölé érkezik, egy olyan, téren és időn kívüli világba, amelynek egyik történelmi, bölcséleti és irodalmi példája az idealizált görög világ, ennek a műveltség-vallásnak az édenkertje. (Ismét Kerényi hatását érezhetjük abban a kijelentésben, amely a görög tanítását a latin elé helyezi, mert „a gyerek, aki az iskolába lép, tulajdonképp a görög szellem alkotásába lép be”, és a „görög ifjú, fiatalos kultúrájú nép; kezdetleges és tökéletes soha ilyen közel nem voltak, mint benne”²⁰ – mondja.) A másikat a Beethoven előtti zenében találja meg, amely „nem magányos titánok küzdelme, a hangok mögött olyan közösség érzik, amelyben véreként kering a zene, van bátorság benne az egyszerűséghez, és egyszerűségében a világ egész gazdagsága elfér: igazi aranykori művészet”²¹. Vagyis van valami olyan, az egyének, nemzetek, részek fölötti, egyetemes kultúra, mint legfőbb jó, ami az őt létrehozó nemzeteknél is fontosabb. (Gondoljunk egy pillanatig arra, hogy Bartók is hitt abban, hogy a sokféle népzene szerkezetét vizsgálva eljuthat az emberiség közös, egységes és egyetemes ősi zenéjéhez...)

¹⁸ NÉMETH László: *A nép Eötvös kollégiuma* = Uo., I., 43.

¹⁹ NÉMETH László: *Találkozó a tejszarnokban* = Uő: *Sorskérdések. i. m.* (1989), 652.

²⁰ NÉMETH László: *A művelődés reformja* = Uő: *Két kultúra között. i. m.* (2016), I., 97.

²¹ NÉMETH László: *Ha én lennék miniszter* = Uo., II., 169.

Németh úgy gondolja, hogy korának önmagát maró, bűnbe esett emberisége az édenből kiűzöttség korát éli. Hogy megváltsa magát, ha már megkóstolta a tudás almáját, tanulnia kell. Folyamatosan és egészében. Nem elég értelmiséginek lenni, meg kell teremteni az értelmiségi társadalmat – mondja, és élete sok szakaszában szentül hiszi, hogy ez a valóságban is lehetséges. Ezért kap olyan nagy szerepet életművében a köz művelődése. Ami máskülönben alapvetően fontos gyakorlati, politikai feladat – ahogyan azt már Eötvös József, majd az ő iránymutatását aktualizáló Klebelsberg Kunó is vallotta. Németh László személyes válságélményeinek okai közt ott van az is, hogy – szemben a már említett Kerényivel és Hamvassal – megkísérelte társadalmi programmá tenni az emberiség újraformálásáról alkotott költői vízióit. Mert, ismételjük meg, „a szellem teremtő nyugtalanság” és a műveltség „nem tudás, hanem szenvedély”²². De „a műveltség nem ünneplő ruha, amelyet hordani kell. A műveltség a helytállás segédeszköze, a kifejezés szerszáma, a vállalkozás fegyvere. Az a műveltség, amely csak műveltség, meddő és fonnyatag”.²³

A megvalósítás útjában álló legfőbb akadály a társadalmi valóság. Az egész magyar világ megújításra szorul. Ezt a munkát egy gondolkodónak, akinek egyetlen eszköze a szó, a *művelődés reformjával* kell kezdenie. Mert a „szónak, hogy terjedhessen, levegőre van szüksége. Minálunk épp ez a levegő, a közműveltség közege hiányzik: ezért lesz süketségben lódörgő csapat, ami másutt példa: az elit”²⁴. De mi is ez az elit? A kor közbeszédében ez a középosztály lehetne. Németh László ennek tudatában árnyalja a képet. A kor változást óhajtó fiatalságával azt mondja, hogy „a középosztály, burkoltan, tovább tartja a régi nemesi előjogokat”,²⁵ ezzel szemben az „értelmiség lemond előjogáról”²⁶. De kora és társadalmi közege mást is mond neki. „A középosztályban összeöntött társadalmi csoportok” között ott van „a tanultságból élőké” is. Ez sem értelmiség, vagyona nincs, csak valamilyen tudása, „azért alkalmazzák, amit iskolában könyvekből tanult; a felsőbbbsége szorosan ellenőrzi anélkül, hogy az ügyek vitelére komolyan beleszólhatna.”²⁷ Vagyis lényegében nem más, mint jobban fizetett munkás, akit a középosztály csak látszólag fogad be. Ami persze nem is olyan nagy baj, hiszen a magyar középosztályról sok jót nem lehet mondani, a magyar életet éppenséggel ellenében kell újratervezni. „Középosztályi gyerekek, hacsak nem hülye, eljut az érettségiig. Ha a szülők elég szívósak, még akkor is. [...] Úrigyerekből úriembernek kell lenni: íme az iskolai szelekció első törvénye.” A második: „a középiskola a városiaké”, a harmadik pedig: „a városi szegény nép annyira iskolázott, amennyire házmesterszabású”, s ha gyermeke egyetemet végez, mintapéldája lesz a „szellemi lakájnak”²⁸. Innentől csak egy lépés, amit később ír, miszerint altiszti nemzet vagyunk. Amivel szemben mindig is úgy gondol-

²² NÉMETH László: *Rádió és népművelés*. i. m. (1989), 167.

²³ NÉMETH László: *Sznobok és parasztok = Uő: Életmű szilánkokban I–II. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1989, I., 325.*

²⁴ NÉMETH László: *A művelődés reformja = Uő: Két kultúra között*. i. m. (2016), I., 93.

²⁵ NÉMETH László: *Találkozó a tejcarnokban = Uő: Sorskérdések*. i. m. (1989), 651.

²⁶ Uo.

²⁷ NÉMETH László: *Akik tanultságból élnek = Uő: Két kultúra között*. i. m. (2016), I., 162.

²⁸ NÉMETH László: *Magyar felsőbboktatás = Uo., I., 107.*

ta, hogy a majdani, a „minőség-szocializmus” jegyében megvalósuló, osztály nélküli társadalomban ugyan „műveltebb és műveletlenebb, tehetséges és tehetségtelenebb emberek mindég lesznek; de ahogy mindnyájan egy nyelvet beszélnek, elsajátíthatnak egy magasabb nyelvet is – a közös műveltséget”²⁹. Minderre pedig azért van szükség, mert „az igazi egyenlőséget, demokráciát az emberek műveltségében, annak nagyfokú kiegyenlítődéésében is meg kell alapozni”³⁰ – írja.

Ez az út vezet oda, hogy az értelmiségi igazi értelmiségi legyen, akit nem társadalmi helyzete, hanem a gondolkodásmódja tesz azzá. Pedig Németh László számára csak belőlük lehet idővel az ideális társadalom elitje. Azokból, akik túllátnak szűkebb ismereteiken, nem egy-egy szakma, tudomány képviselői, hanem a világ teljességére figyelnek.

A megváltandó emberiség emberekből áll, azok nemzeti közösségekben élnek. Németh László számára egy pillanatig sem volt kétes, hogy Európát tagoltsága, a nemzeteiben kifejeződő páratlan sokszínűsége tette naggyá. A nemzeteket pedig a kultúrájuk különbözőségei meg egymástól – következőképpen a történelemnek, ha nem is célja, de lényege a kultúrateremtő képessége. Amiből viszont az következik, hogy a magyarság megmaradását kultúrája megerősítése, gazdagítása, kibontása biztosíthatja. Így aztán a közösség műveltségének gazdagítása, a kevesek műveltségének közösségi tulajdonná, normává tétele, politikai nyelven szólva: demokratizálása a legfontosabb nemzeti ügy. Nem önmagáért, nem a nemzetért, hanem az emberiség üdvéért. Egy művelt ember akkor lesz értelmiségi, ha vállalja ennek az ügynek a szolgálatát.

A korszak, amiben Németh László a műveltség Szentföldjének hódításáért megindítja a maga keresztes háborúját, mással van elfoglalva. Az elszakított területekről a meghagyott országba települő százezrek többsége a szétszaggatott magyar állam alkalmazásában állva alkotta a sokat bíralt középosztály derékhadát. A harmadnyi országban nem volt esélye arra, hogy a korábbihoz hasonló egzisztenciát teremtsen magának. Nemcsak tehertételt jelentett ez a tömeg. Főként fiatalsága – az egzisztenciálisan ugyancsak megrendült óhazai sorstársaival együtt – alkalmas volt arra, hogy küldetést találjon. Ady verte föl bennük az emberséget, de Szabó Dezsővel küzdöttek saját világnézetért,³¹ hogy aztán Móricztól tanuljanak valóságismeretet. Világ-, de legalább magyarságmegváltó álmaikhoz később pedig Németh Lászlótól is kaphattak eszményi programot. Ezért nem volt olyan nagy baj, hogy ez a program nem annyira a lehetőségekkel, hanem szükséggel számolt. Zömmel tehát a maguk közegével megbékélni nem tudó középosztálybeli fiatalokból került ki az a tábor, amelyikben Németh László a maga elképzeléseinek igazolását látta. Nem alapatlanul.

Belőlük lehetett volna az az erő, amelyik megvalósíthatta volna Németh elképzeléseiből azt, ami megvalósítható. Ez a századforduló táján született nemzedékből egybegyűlt tábor háromszor is nekifutott nagy feladatának: először a 30-as évek-

²⁹ NÉMETH László: *A tanügy rendezése* = Uo., II., 47.

³⁰ Uo., 46.

³¹ Az utalás Németh László: *Szabó Dezső* című írásának egy mondatára vonatkozik. NÉMETH László: *Szabó Dezső* = Uo.: *Két nemzedék*. i. m. (1970), 145.

ben, majd 1945 után, végül 1956-ban. Meglehet, hogy ha több esélyt kapnak, akkor sem lett volna Magyarországból Kertmagyarország, és nem született volna meg a „minőség-szocializmus” és az „értelmiségi társadalom” sem. De szerveződtek volna beszerző- és értékesítőszövetkezetek, megerősödtek és önálló gazdaságként működtek volna olyan kertészeti kultúrák, amelyek korlátok között, évtizedekkel később, a mára elfelejtett háztáji gazdaságok formájában jelentek meg, működhettek volna olyan mintafarmok, mint amilyen a *Cseresnyés* háttérét adta, létrejöhettek volna olyan kollégiumok, amelyek nem a pártállami ideológia értékrendjét hirdetve igyekeztek volna (egyébként mérsékelt eredménnyel) képezni a rendszer janicsárjait munkás- és parasztfiatalokból. Mert lehet ugyan, hogy Németh László elképzeléseinek egy része utópiának hat, de alapvetően fontos kérdésekre adott bennük választ. És ami megoldás utóbb született ezekre, ha részleteiben és gyakorlatában más is lett, mint amit ő elgondolt, de az általa vázolt irányban valósult meg. Az öt formális jogosítványok nélkül is legalább gimnáziumi katedrára állító Keresztury Dezső döntését indokolva nem üres szólamként fogalmazott úgy három évtizeddel később, hogy „tudtam, hogy a teendőket nem lehet a valóságra meg az eszményekre egyaránt figyelő okos és felelős emberek nélkül elvégezni”.³²

³² KERESZTURY Dezső: *Válasz egy félbemaradt jelentésre = A minőség forradalmára. i. m.* (2001), 191.

Jánosi Zoltán

Az egyetemes „Magyar műhely”

Németh László irodalomteoretikai munkái a „világcivilizáció” áramában

„Az európai kultúra nagy eredményeiben Szophoklészától Proustig és a mélylélektantól a kvantumelméletig tallózó”, „űgyszólván minden európai nyelven” olvasni képes¹ („Tíz, tizenkét nyelven olvastam regényt”²) Németh László életműve: regényei, drámái, tanulmányai, esszéi és az azokban tükröződő társadalmi, politikai és művelődéstörténeti program geográfiai és történeti szempontból is kettős holdudvarú. Jelentős és meghatározó elemeiben irányul a Kárpát-medencei magyar nemzeti lét múltjára és korabeli jelenére, de több erős vonásában messzire kiszakad ebből a földrajzi-történeti entitásból, és Közép- és Kelet-Európa, Ázsia és más földrészek színtereire és politikai-történeti-kulturális világaiba is mélyen behatol. A nemzeti művelődéstörténetben számontartott számos írásának tehát nagyon erős világkulturális dimenziói is vannak, még ha az elmúlt hosszú évtizedekben különböző, részben külföldi, részben hazai fogalmi apparátusokkal igyekeztek is ezeket a vonásokat eltakarni vagy elhallgatni. Amíg a nemzeti vonulatok tartalmait, eszméit, politikai és művészeti jelentőségét mélyen feltárta a magyar kutatás, addig az írói életmű – a Kárpátok hegyláncai közül nagy távolságokra is kiterjedő – vonásainak és ezek jelentőségének megrajzoltsága jóval haloványabb. Többnyire rész-elemekként szerepel az íróat érintő tanulmányokban, jórészt csak Európa térségeire irányul, s ritkán kerül az értekezések centrumába. Németh László „a magyarság legnagyobb alakjainak” sorában a legerősebbnek azt „az európai látókörű magyart” tartotta, „akiben hazai sors és hazai jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott”,³ ám a saját látóereje sokszorosan kinő, messzire kitekint még ebből a nyitottabb európai körből is. Munkái „univerzális” jegyeinek ismételten a vizsgálati optikák fókuszába helyezése korunkban azért fontos, mert a gyakran a „nemzeti ideológus”, a „népiség intellektuális szószólója” fogalmakba zárt – természetesen ekként is kivételes – alkotói-gondolkodói személyiséget magasan a nemzetek fölötti térbe: a „világcivilizáció” folyamataiba emeli. S ott mutatja fel a mai mérlegeken is súlyos, kikerülhetetlen értékeit.

A Németh László-életmű irodalomteoretikai középpontjában, az 1956-ra tökéletessé kristályosult „Magyar műhely” koncepcióban, illetve az ehhez kötődő „bartóki” modelljében koncentráltan megnyilatkozó egyetemesebb értékrend alapja abban van, hogy az író szellemi látóhatára nemcsak a magyar vagy a klasszikus nyugati, az atlanti irányba terjedt ki, hanem túl a keleti Európa szeretetén – mind társadalmi, mind irodalmi értelemben – a teljes világ szemléleti befogadására törekedett.

¹ VEKERDI László: *Tanú, Nemzedék, Szerep és ember = A minőség forradalmára. In memoriam Németh László.* Szerk. MONOSTORI Imre, Bp., Nap, 2001, 50.

² KIS PINTÉR Imre: *A teljesség szomja. Szélgjegyzetek Németh László esszéihez* = Uo., 324.

³ NÉMETH László: *A minőség forradalma* = Uo., 76.

„Nem előzmények nélküli ez a magyarság helyét az európai »népek kórusában« kijelölő szellemi program – koncentrált az író gondolkodói mértékeinek európai arányaira Monostori Imre –, hiszen a – már több évtizedes – Németh László-i mélymagyar szellemiség modernizált változatára épül.”⁴ Ám Németh már a *Tanú* munkatervében a világ új alakítói közé vette fel a perem-európai népek, sőt a volt gyarmatok vidékeit is. A *Tanú* feladataként jelölte meg, hogy: „elemezni akarja azoknak az országoknak az életét, amelyekben az új világ érik (Német-, Orosz-, Spanyolország, Amerika, India, Kína)”.⁵ Béládi Miklós megfigyelése alapján a 20-as évek végén nyilatkozik meg átütően az író gondolkodását mind erősebben befolyásoló egyetemes szempontkör. „Ami tényszerűen bizonyítható – írja -: a világirodalmi tudat elvéve fogalmazódása a »kutyabagosi önbizalommal« szemben épp az *Emberi színjáték* megírásának idejére tehető.”⁶ (Az *Emberi színjáték* megjelenési időpontja 1929.) Németh az egyetemes történelem alakulásformái mellett a kulturális folyamatokban is nagyon érzékenyen pillantotta meg a Nyugaton kívüli világ s ebben a volt gyarmatok gondolkodást és esztétikumot moduláló, tágító jelentőségét is. Az újkori civilizáció „váratlanul sokszor szinte a hódító népek ellenére szétcsapott az egész világon s a gyarmatosítás durva eszközeivel egységbe fűzte a megbénult ősi civilizációkat éppúgy, mint Afrika elmaradott törzseit. A XX. század nagy jelensége – ... e népek fokozatos emancipálódása, egyenlővé válása egy világcivilizációval. Ezt a civilizációt a nyugat egyre mélyebbre szálló vívmányai tartják össze, a Nyugat külső hegemoniája azonban megszűnik” – írta.⁷ Ami a történelemben előttünk áll – vallotta: „a gyarmati népek felszabadulása... az újkori civilizáció világcivilizációvá tágulásának s az ezzel együtt járó történeti súlypont-eltolódásnak, s klímaváltozásnak óriási látványa.”⁸

A gyarmati világra tekintése ugyanakkor abban is jelentősen segíti az író, hogy hazájának Trianon utáni – külső és belső történelmi erőktől meghatározott – helyzetét is minél pontosabban és egyetemesebb látószögekből mérhesse be. A magyar létre tekintő elemzései ezért sorozatosan telítődnek az Európán kívüli világ analógiáival, fogalmaival, és ezek élesen mutatják fel egy-egy itthoni történelmi helyzet, állapot, társadalmi réteg magasabb történeti tipológiából szemrevételezett természetét és egyetemes összefüggéseit. Egy kisebb csokor is illusztratív módon érzékeltetheti gondolkodásának ezeket a villanófényeit. „Filmen látjuk, hogy él a fehér nadrágos angol vagy francia a burnuszos vagy szeméremköténykes bennszülöttek között a gyarmaton. Így él az új sznobfajta Magyarországon. [...] a tömegben úgy forog, hogy ruhájához a hazai szerecsenek hozzá ne érhessenek. [...] mint angolszász a köröm alatt a néger vért, úgy nyomozza maga körül az undort keltő »magyaroságot«”⁹ (*Sznobok és parasztok*); „Aki a magyarság újkori történetét megírja, arra kell

⁴ MONOSTORI Imre: *Németh László esszéírásának gondolati alaprégei*. Bp., Kortárs, 2005, 187.

⁵ NÉMETH László: *Tanú* = Uő: *Regények, tanulmányok*. Szerk. KIRÁLY István, Bp., Szépirodalmi, 1981, II., 719.

⁶ BÉLÁDI Miklós: *Németh László első regénye = A minőség forradalmára. i. m.* (2001), 26.

⁷ NÉMETH László: „*Magyar műhely*” = NÉMETH: *i. m.* (1981), II., 1082.

⁸ NÉMETH László: *Az én cseh utam* = Uo., 1100.

⁹ NÉMETH László: *Sznobok és parasztok* = *A minőség forradalmára. i. m.* (2001), 77.

felelnie, hogy süllyedt »bennszülött«-é ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában. Ha a színesekre gondolnak, tudják, mit értek bennszülöttön.”¹⁰; „... egy magát magyarnak nevező felületes nemzetköziség veszi át a gyarmatosítók szerepét. [...] néhány maharadzsza égisze alatt ő kormányozza az új hivatalnok-államot. [...] A magyarság bennszülött jellege ebben a korszakban már nyilvánvaló... [...] A kívülről bujtogatók, a maguk gyarmatát készítőik mindig erősebbek voltak”¹¹ (*Második szárszói beszéd*); „Akinek nem érdeke, hogy rendet csináljon, rabszolga, akár a magányosok, akár az állam piramisát építi”¹² (*A minőség forradalma*).

Az írónak a „Magyar műhelyben” 1956-ra egységessé forrasztott irodalmi „bartóki” modellje, illetve az ehhez csatolt esztétikai és történelemanalizáló gondolköre (az analóg magyar munkák: így főképp Illyés, Gulyás Pál elméleti, József Attila, Tamási Áron alkotói művei mellett) reprezentatív módon illeszkedik abba a kulturális és művészetalakító erőrendszerbe, amelynek meghatározó elemei a 10-es, 20-as évek csillanásai után a 30-as években (Németh László erre irányuló teoretikai munkáinak formálódásával párhuzamosan) már a világirodalom jelentős értékeiként és egyszerre izzottak fel Európa peremén és Európán kívül. Majd az 50-es, 60-as években kétségtelenné tették, hogy nem elszigetelt, rövid ideig tartó művészeti-irodalmi törekvéseket testesítenek meg, hanem egy világirodalmi jelentőségű, közös vonásokkal telített átfogó programot. Ez a program az archaikus és a primitív kultúrák, a folklór szellemi erőforrásait úgy nyitja meg a korszerű világirodalomnak, hogy az ilyen kultúrákkal rendelkező népek identitását, gyakran szociális alávetettségét vagy történelmi kiszolgáltatottságát is kifejezve az ezt a kulturális világot nem ismerő vagy kikerülő, vagy más szempontokat érvényesítő nyugati kultúrával szemben a világcivilizáció nagy értékeként mutatja fel. Ezzel egy nyitottabb egyetemesség képviselésében módosítja és ki is egészíti a nyugati értéktudatot. Németh László gondolati forrásainak mindezt motiváló összetettségére (részlegességében is) koncentráltan világít rá Grezsa Ferenc szintéziskereső elemzése. „A görögben »barbárság« és »civilizáció« határhelyzete, s benne a »zszenialitás« nagy ugrása izgatja, Proustban »keleti mese« és »nyugati elemzés« (az *Ezeregyéjszaka* és Saint Simon) ötvözésének lehetősége, Virginia Woolf regényében a tudati és a történelmi idő megkettőződésének játéka, Lawrence műveiben pedig a történelem előtti kultúrák fölfedezése, a »bartóki modell« prototípusa.”¹³

Németh László nagyjából ugyanakkor, a 20-as évek közepe táján (1927 körül) hallja meg Ady verseiből a „férfias erő” „önmagát szétrobbantó”, „kijelentésszerű elhatározottságot” hordozó, „sötét és gyógyíthatatlan hangjait”, s bennük a „székely balladák levegőjét”¹⁴ – idézek Az *Ady-pör*ből –, amikor García Lorca a „halálszemlélő” spanyol nép fiaként fülét a „legbelsőbből”, a „fekete hangok” örvényéből, a részben az andalúz és cigány népköltészet balladisztikus mélyeiről feltörő, és „a föld

¹⁰ NÉMETH László: *Második szárszói beszéd* = Uo., 159.

¹¹ Uo., 160.

¹² NÉMETH László: *Sznobok és parasztok* = Uo., 76.

¹³ GREZSA Ferenc: *A csongori útkereszten* = Uo., 42.

¹⁴ NÉMETH László: *Az Ady-pör* = NÉMETH: *i. m.* (1981), II., 673.

szellemét” a lelkeig hozó duende lélegzetére és az egyes, ezt hordozó népi műformákra tapasztja. (*A cante jondo – A primitív andalúz népdal*, 1922; *A duende*, 1930; *Bölcsődalok*, 1930) García Lorca Bartókhhoz és Németh Lászlóhoz hasonlóan szintén az egyetemes tapasztalatot és világerzést érzékeli (ahogyan a magyar író részben Bartók, ő is részben egy kortárs zeneszerző, Manuel de Falla művészetének instrukcióin) az andalúz népdalokban. Metaforikus esszényelvében ennek a népkulturális aurának a remek megközelítése szintén a legszorosabban érintkezik Németh – és természetesen Bartók – ezekről a népi műfajokról és ezeknek a modern művészetben betöltött szerepéről beszélő kifejtéseivel s metaforáival. „Ez a dal tájak nélkül való: önmagába mélyedt szörnyűség a homály kellős közepén. Fellövi arany nyílát s az rezegve áll meg a szívünkben.”¹⁵ „A cante jondo igazi versei önnön lényegük tengelyén, valahol egy eszmei szélkakason pörögnek, amely az Idők szelében változtatja az irányát. Születnek, mert születnek, akár egy új fa a tájban, akár egy új forrás a fásor fái közt” – mondja (Bartók népdal-definíciójával a legközvetlenebb rokonsággal) a cante jondóról.¹⁶ „E dalok finomságához és gyöngédségéhez semmi nem fogható. Ismét ki kell mondanom, hogy gyalázat, amit a népdalokkal elkövetnek, mikor a feledésbe taszítják vagy aljas értelmű érzékiséggel és durva karikatúrákkal prostituálják őket – mutat rá a kortárs kultúra egy részének a népdalokkal szembeni érzéketlenségére is. Noha ez csak a városokban történik, mert a Szűz Költészet és a költők szerencséjére, léteznek még a tenger hátán daloló matrózok, szőlőlugasok árnyékában gyermeket ringató anyák és emberkerülő pásztorok a hegyek ösvényein. Ők táplálják a még teljesen ki nem aludt tüzet, nekik köszönhetjük, ha a költészet szenvedélyes szele felszítja a lángokat...”¹⁷

Erdélyi József, Tamási Áron, Illyés Gyula (a 20-as években született) műveiben „a népi sors, a népi költészet” egymásba forrt üzeneteire, a „legősibb”, „legelembibb mértékekre”, a „zárt, elhagyott világokból” érkező impulzusokra, „a szellem nyers erejének”, a „szimbolikus népi mitológiáknak”, a „tragikus mesevilágnak”, „balladaiságnak”¹⁸ ragyogó gazdagságára Németh László – García Lorcával összhangban – épp akkor figyel fel, amikor a hasonló akkordok felerősítésével a dél-amerikai próza és líra Miguel Asturias, Nicolas Guillén, Alejo Carpentier, Jorge Amado és mások kezén rövidesen megkezdí a maga spanyol és portugál nyelvű, átütő mozgalmát. S alig néhány évtized alatt bebizonyítja, hogy – Raúl Buenót idézve – „a nagy latin-amerikai irodalom éppen azért nagy, mert magában hordja a triviális irodalmak regisztereit”¹⁹ A *Tanú* munkatervében, amikor „a helyi szempontokkal számot vető, s tőlük mégis független abszolút koordináták felállítását”²⁰ jelöli ki célként, Németh

¹⁵ GARCÍA LORCA, Federico: *A cante jondo. A primitív andalúz népdal* = Uő: *Válogatott írásai*. Szerk. TOLNAI Gábor, ford. ANDRÁS László, Bp., Gondolat, 1959, 89–90.

¹⁶ GARCÍA LORCA: *i. m.* (1959), 90.

¹⁷ Uo., 93.

¹⁸ NÉMETH László: *Illyés Gyula; Tamási Áron* = NÉMETH: *i. m.* (1981), II., 684., 687., 690–692.

¹⁹ BUENO, Raúl: *A latin-amerikai irodalmak elméletének céljai és követelményei*. Ford. SANTOSNÉ BLASTIK Margit = *Helikon*, 1999, 3. sz., 415.

²⁰ NÉMETH László: *Tanú. A Tanú munkaterve*. = NÉMETH: *i. m.* (1981), II., 719.

László már 1932-ben olyan programot ad, amelyben az archaikus-folklorisztikus értékrend is az egyetemesbe néző arculattal helyezhető el. Abban a más elvekkel is közös szellemi irányban, amely szerint (szintén a *Tanú* munkatervéből idézve): „életünk alapértékeit kell kimenteni a helyi fogalmazásból”.²¹ 1927 és 1960 között ezek a törekvései a világirodalom máshonnan kifutó és fölcsapó hullámaival egy ritmusban és széleskörűen erősödnek fel írásaiban.

A „Magyar műhely” gondolati összegzése felé mozgó (és Monostori Imre által belső finomszerkezetében is pontosan feltárt) irodalmi programalakulásának a második szakaszában, a 30-as évek első felében²² Németh ugyanolyan kíváncsisággal fordul a szomszéd népek nyelvéhez, irodalmához és népi kultúrájához, mint Bartók a zenéjükhöz. „Szenvedéllyel tanulja meg egymás után Kárpát-Európa népeinek nyelvét, s közép-európai irodalomtörténeti és népköltészeti tanulmányokat folytat.”²³ A magas kultúra legkülönbözőbb övezeteiben ritka otthonossággal tájékozódó Németh László mintha a számára legtermészetesebb úton járna, úgy „száll alá” a közép-és kelet-európai népi tudat és költészet tartományaiba. E „régészeti” kultúrákutatós folyamán mind élesebben pillantja meg a közép- és kelet-európai népek történelmének, társadalmának és politikai küzdelmeinek analóg vonásait, hogy „a német-római birodalom és a kelet népviharai közé szorult Duna-Kárpáti népek sorsában mennyi az azonosság, a nagy dátumaik, a nagy politikai és irodalmi szerepek is csaknem ugyanazok”²⁴ – mondja a *Most, punte, silta* néhány sora. A szomszéd népek magasabb kultúrájához és népköltészetéhez közeledésének így az irodalom szűkebb érdekeiből messze kiemelkedő, művelődés- és társadalomtörténeti jelentősége is van. A témát széles körű összefüggés-hálózatban értelmező Cs. Varga István szerint „Németh erkölcsi példaadást vállalt, amikor a harmincas évek elején a kulturális közeledés szükségességét, a »tejttestvériség« eszmény jelentőségét nevezetes esszéikben meghirdette: *Tejttestvérek* (1932), *Összehasonlító népköltészet* (1933), *Egy folyóirat terve* (1933). A revízió és a kultúrfőlény demagógiája helyett a közép-európai népek szolidaritása mellett tett hitet »a nagyobb haza ígézetében«. Összehasonlító folklorisztikai, történelmi és irodalmi tárgyú esszéinek a kezdeményező szakmai értéken túl ideológiai és programadó jelentősége is igen nagy.”²⁵ A maga „bartóki” elveiben Németh így egyszerre kezd kifejezni egy nemzetek fölöltti politikai-civilizációs-kulturális koncepciót és egy magyar irodalmi programot. A regionális érdekeltiségből és a nyugati kizárólagosság elfogadásából tehát – Cs. Varga István megfogalmazásában – „egyidejűen akarta és tudta magát kivágni, amikor a »búvársorsot« választva utat talált a »kisebbségi« léthelyzetből a »tejttestvérek«-hez és az egyetemes emberi mélységekhez, a *Kalevala* és Bartók világához.”²⁶

²¹ Uo.

²² Vö. MONOSTORI Imre: „... nemzetén át az emberiséghez”. A „Magyar műhely” és a „bartóki modell” mint eszmény s mint feladat. = Németh László irodalomszemlélete. Szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, Kosuth Egyetemi, 1999, 267-277.

²³ MONOSTORI Imre: *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei*. Bp., Kortárs, 2005, 183.

²⁴ NÉMETH László: *Most, punte, silta* = NÉMETH: i. m. (1981), II., 925.

²⁵ CS. VARGA István: *A megtalált „egyetlen metafora”: „tejttestvérek”* = Németh László irodalomszemlélete. i. m. (1999), 84.

²⁶ Uo., 112.

E mélyáramú kapcsolatok felfedezése írások sorát fényezi át Németh László életművében, egy ritmusban már a bartóki zene üzeneteivel, a magyar és a közép-európai kultúrkörből az egyetemes irodalom analóg formáihoz is lámpázva az utat. A közép- és kelet-európai összetartozás, a „finn tavaktól a Marmara-tengerig hányféle változat s mégis mekkora egység”²⁷ (a *Tanúban* felvetett) gondolatával Németh László valóságos – metaforikus értelemben vett – „belső kontinenset” rajzol Európa térképére. A *Tejtestvérek* (1932) s később a *Most, punte, sílta* (1940) ugyanazt az egymás mélységeibe fogódzó kulturális és történeti összeforrottságot és az e közös alaptól kinövő civilizációs fellépési igényt fejezik ki, mint Latin-Amerika folkloron felvirágzó regényirodalma és egyes alkotóinak meghatározó teoretikai elvei is. A közép- és kelet-európai népek e „paraszt-Atlantiszainak” emberi geológiájában Németh László tehát egy új, bartóki irodalom jegyében ugyanarra a mélyfúrásra biztat, amin keresztül a maja, a kecsua, a bahai, a prekolombiánus vagy az afrikai eredetű kultúra beáramlott a latin-amerikai regénybe és a lírába. (Hasonló utat járt be Fekete-Afrika kultúrája és az észak-amerikai színes bőrűek hagyománya is a francia és az angol nyelvű irodalomban.) Mindezt a legtokéletesebb összhangban teszi azzal a már idézett gondolatával, hogy „az európai látószögű magyar volt az, akiben a hazai sors és hazai jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott.”²⁸

Az „összemberi”, az egyetemes emberi tapasztalatnak ehhez az átütő megjelenítéséhez a népi kultúrák és a magyar és szomszéd történeti és művészeti hagyományok mellett Németh Lászlót korai és erős görögségélménye, Tolsztoj (valamint az orosz irodalmi) orientációja és Gandhi-becsülése, majd Kína, India és a színes népek problémái felé fordulása²⁹ is intenzíven segíti hozzá. A görög hatáskör szellemiségében kezdettől jelen van: „a büszkeség és irgalom mitológiai emberminták, Élektra és Antigoné után a »görög Jób« alakját, Philoktetészt tekinti oly sorsszimbólumnak, mely a maga lelkiállapotát is kifejezi: hiába taszítják száműzetésbe, nyílára szükség van Trója ostrománál”³⁰ – írja például Grezsa Ferenc a *Tanú*-programról. Monostori Imre azt emeli ki, hogyan kapcsolódik össze Hellász öröksége az írónak a kortárs Európára nyíló elméleti programjával. „Görögségélményének kiteljesedő vonzerejével párhuzamosan nagyon is gyakorlatias és történelmileg érvényes jelen idejű (kelet-) közép-európai »új patriotizmus«-t hirdet, melynek lényege a Rajnától az orosz határig tartó új vállalkozás lehetősége, amely »testvérré teszi az ellenséges népeket«.”³¹ A távolabbról érkező új szellemi hatások ugyanakkor nagyarányúan egészítették ki és tárgították a nyugat-európai irodalomtól a keleti irodalmi örökség és az egyetemesség irányába Németh László történelem- és irodalomszemléleti aspektusait. „... különösen Gide és Freud műveinek tanulmányozása mély hatással szólt bele a húszas évek végének szellemi fordulatába; motiválta azt és fölismeré-

²⁷ NÉMETH László: *Népi író* = NÉMETH: *i. m.* (1981), II., 986.

²⁸ MONOSTORI: *i. m.* (2005), 183.

²⁹ Vö. A *Tanú*; Tolsztoj *inasaként*; *Az én cseh utam*; Tolsztoj *emlékbeszéd* = NÉMETH: *i. m.* (1981), II., 719.; 1046.; 1110.; 1139. Ezek az írások számos ilyen utalást tartalmaznak.

³⁰ GREZSA: *i. m.* (2001), 41.

³¹ MONOSTORI: *i. m.* (2005), 183.

seket adott hozzá. Ám legalább ilyen mértékben kell figyelembe venni Tolsztoj és Dosztojevszkij regényeinek, próféciainak ösztönzéseit és Gandhi fiatalon megismert írásainak ébresztő hatását. Boda Zoltán helyenként úgy érvel, mintha Tolsztoj *Korunk rabsága* c. írásából idézne vagy Gandhinak az erőszak-nélküliségről szóló nézeteit ismertetné.³² Ebben a szemléleti kinyílásban Németh László programja a világirodalom aktuális áramlatainak a fokára ér fel, s maga is a világcivilizáció részévé s formálójává válik.

A „Magyar műhely” koncepcióját alakító látókörébe ekként folyamatosan kerül be a nem magyar, a nem a nyugati típusú kultúrán felnőtt, sőt a nem európai ember is. A másféle irányokból is ösztönző „bartóki” elvek nyomán a példa fokozatosan kiszakad a kelet- és közép-európai társadalmi térből, és egy jóval szélesebb körű civilizációs képviselő modelljévé válik. Mindinkább egy Németh László „bartóki” univerzumába ömlő globális távlatot kezd megjeleníteni és kifejezni. Ebben a távlatban az irodalom is egy átfogó szerkezetű, tartalmaiban, arányaiban is szélesebb medrű kulturális és politikai világtörekvés tükréként jelenik meg. „Századunk nagy eseménye [...] az újkori nyugati civilizáció világcivilizációvá tágulása, ami [...] a nyugati hegemonia felbomlásával jár együtt. Eközben nemcsak a gyarmati rendszert kell felszámolni, de a nyugati gondolkodás kereteit is áttörni, míg abban is egy teljesebb humánumpot kap helyet”³³ – hangzanak a *Tolsztoj inasaként* szavai. Németh László „bartóki modellje” a nemzeti, a regionális és a kelet- s közép-európai helyi értékek után (a 30-as évek elejétől az 50-es évek közepéig) a maga tágasabb makroszerkezeti vonalait: nagyszabású világcivilizációs paramétereinek hálózatát is fokozatosan felismeri. Helyi és egyetemes szerepe organikus egységbe kerül „egy új, tágasabb antropológia megteremtésében”.³⁴ „Korunk két forradalmát: a minőség lázongását a színtelen civilizáció ellen, s az igazság lázadását a kapitalista garázdaság ellen itt kell összeegyeztetni”³⁵ – mondják *Az én cseh utam* gondolatai. Egyetemes és nemzeti vonások egybekapcsolásának törekvése mindezzel párhuzamosan jelenik meg prózaírói optikájában is. „Regényeimben szeretek kozmikus elemeket ábrázolni – mondotta élete vége felé egy rádióinterjúban... – Vagyis: apró vonásokat, amiken át kibontakozik valami mitikus ábra.”³⁶ Írói munkásságának egyik alapzataként tudatosan vallotta, hogy „az irodalom már eléggé nemzeti, hogy univerzális legyen”.³⁷ Életművéből – ezzel összefüggésben – Sarkadi Imre is azt olvasta ki, hogy: „egy nép irodalmát a teljes perspektívára való törekvés teszi általános érvényűvé...”³⁸ S Gabriel Marcel is hasonló erőt és koncepciót fedezett fel az *Iszonyban*: „Mindenekelőtt az kapott meg, hogy ebben a könyvben bizonyos értelemben minden helyi, minden szituálva van, mégis egyetemes munka...”³⁹

³² BÉLÁDI: *i. m.* (2001), 27.

³³ NÉMETH László: *Tolsztoj inasaként* = NÉMETH: *i. m.* (1981), II., 1046.

³⁴ Uo., 1072.

³⁵ NÉMETH László: *Az én cseh utam* = Uo., 1092.

³⁶ Idézi DOMOKOS Mátyás: *Bűn és lelkipurítás – alulnézetből – A minőség forradalmára. i. m.* (2001), 66.

³⁷ Idézi OLASZ Sándor: *Németh László változó regényszemlélete* = Uo., 264.

³⁸ SARKADI Imre: *Vita közben* = Uo., 214.

³⁹ MARCEL, Gabriel: *Két levél*. Ford. DÚRÓ Gábor = Uo., 215–217.

E világirodalomra néző gondolatrend optikájában Németh László annak a diaszporikusságában is egyetemes nemzedéknek a tagja, amely – többek között – a finn Eino Leino, az ír Yeats, az orosz Jeszenyin, a román Cosbuc, a *Lélekindulás* novelláit író Tamási Áron s García Lorca andalúz dalainak jelzőfényei után, jórészt egymásról se tudva, a 30-as évektől végrehatja ezt az áttörést, és előkészíti az 50-es, 60-as évek újabb nagy robbanásait is. E világban szétszórt nemzedék tagjai (csak néhány képviselőjüket említve): az andalúz García Lorca, a horvát Krleža, a szerb Nastasievič, a román Lucian Blaga, a török Nazim Hikmet, a székely Tamási Áron, a magyar József Attila, Sinka István és a dél-amerikaiak: Asturias (Guatemala), Carpentier, Nicolas Guillén (Kuba), Pablo Neruda (Chile), valamint az afrikai eredetűek csoportja; a szenegáli származású franciaországiak: Léopold Senghor (később Szenegál első elnöke), Cesare Aimé (ötvenhat éven át egy martinique-i város polgármestere) és Birago Diop, továbbá az Egyesült Államokban élő fekete költők: Langston Hughes, Gwendolyn Bennett, s csak kicsit később Jorge Amado (Brazília) és Arguedas (Peru) is, mind a századforduló origójából meghúzott, mintegy öt-hat éves sugarú időkörben (azaz: 1900 körül) születtek, (az észak-amerikaiakat kivéve) a nyugati civilizáció peremvidékén – vagy attól is távolabb –, gyarmati, félgymarmati vagy erősen függő, megrekedt társadalmi berendezkedésű országokban. S a népi kultúrából kiragadható tartalmakat egyszerre „összemberi” érvénnyel és identitást felmutatóan törekedtek a nyugati típusú kultúra látóterébe emelni. (Fontos szálakkal kapcsolódniuk hozzájuk identitáskereső, színes kisebbségiként fejlettebb államokban élő alkotók is.) Az ilyen szellemű műveket létrehozó írók jó része (Arguedas, Asturias, Carpentier, García Lorca, Neruda, Senghor) – Németh Lászlóhoz hasonlóan – teoretikailag is felkészült, enciklopédikusan is tájékozott, az irodalomból messze kitekinteni képes alkotók voltak, akik az archaikus modellek művészetbe illesztését tudatos programként, nagy elméleti háttér kimunkálásával, gyakran „műhelyszerű” keretek között tették meg. (Gondoljunk csak García Lorcának a korábban már részletesebben idézett: *A cante jondo – A primitív andalúz népdal* című, a spanyol nyelvű világ írói alkotóközösségeiben széleskörűen megismert és követett, 1922-es, remek esszéjére, az antropológiai tanulmányokat folytatott Asturiasnak az 1927-ben spanyolra fordított maja mondagyűjteményére vagy Alejo Carpentiernek a kubai zenéről írott munkájára.)

A „műhelyszerűség”, a szellemi szerveződés igénye (szinte az irodalmat „nem tehetségek, hanem törekvések, műhelyek láncaként”⁴⁰ felfogó Németh László jóslataihoz igazodva) meghatározóan kíséri végig e sokáig izoláltan működő s feltáratlan vagy alábecsült kultúrákat (mind a dél-amerikai irodalom, mind a negritude vonatkozásában) az egyetemes tudat látókörébe emelni törekvő, univerzális léptékű mozgalmaknak a történetét. A bontakozó latin-amerikai irodalomelmélet e művészi jelenségek kinyílásával összhangban kezdi érzékelni a szerveződést katalizáló közös program esélyét. Ez az elméleti folyamat időben egybeesik a tágabb régió népi kultúrájára, történelmi egybeforrottságára és ezen alapuló identitására a tekintetét Magyarországon nyitogató Németh László felismeréseivel (és az e törekvésekkel

⁴⁰ NÉMETH László: „Magyar műhely” = NÉMETH: i. m. (1981), II., 1075.

érintkező népi írói mozgalom kibomlásával is). Dél-Amerika is műhelyeket teremt: a mintegy két évtizedig tartó „irodalomelméleti iskola” „magába foglalva minden szinten a földrésztudatot és az autonómia iránti korlátlan vágyat”, olyan (könyvtár, könyvkiadót, folyóiratot, kutatóközpontot, szerkesztőséget magába olvasztó és irodalmi díjat is alapító) „kánonteremtő kulturális központokba” – vagyis Németh László-i értelemben „műhelyekbe” – tömörült, mint előbb a Casa de las Américas intézménye, majd a caracasi Rómulo Gallegos Kutatóközpont és az Ayacucho könyvtár.⁴¹ A műhelyszerűség társadalmi elveket, ideológiát, esztétikát programmá sűrítő, hasonló felhajtóerőin szilárdul egységessé – szintén a Németh László fellépésével párhuzamos időkeretű folyamatban – az 50-es évek elejére a francia nyelvű négritude-nek Fekete-Afrika egyes térségei identitását, sajátos arculatát az egyetemes kultúrába kapcsolni akaró mozgalma is.

Az ebben az egyetemesebb mozgalomban szereplő kiemelkedő írók, esztéták gondolatainak olykor még a szemantikai konstrukciói is szinte hajszálpontosan ugyanazok a célba vett jelenségek leírásában; sokszor csupán a földrajzi neveket és a népek nevét kellene kicserélni. Alejo Carpentiernek például mintha Németh László mozgatta volna a kezét Kubában, amikor ezeket írta le: „Mély kulturális örökség van a szemünk előtt... Európában szemmel láthatóan eltűnt egy szájhagyomány, nem így Latin-Amerikában. Itt megőrződött és él... A chthonikus körülmények tudatos átgondolása segíti a regényíró... Fennmaradtak animizmusok, nagyon régi és néha rendkívül becses, kulturális eredetű szertartások és hiedelmek, melyeknek létezése a mindenkor egyetemeshöz fűz bennünket, és lehetővé teszi, hogy a jelenkori valóságot távoli kulturális értékekkel kapcsoljuk össze.”⁴² Identitás, egyetemesség, folklóreredet és átfogó programösszegzés tekintetében pedig a guatemalai Miguel Asturias gondolatai néznek a Németh Lászlóéval azonos irányba. Németh sokszor és sokféleképpen leírt gondolata mellé, amely szerint „a magyar író... testvéreit kelet népei közt kell keresni [...] A mi sorsunk, gondolkodásunk igazi rokonai Kelet-Európa népei – a Szudétáktól az Urálig s az északi vizektől az Égei-tengerig”⁴³, a Nobel-díjas író szavai a paralel gondolkodás példaként állíthatók. „Amerika spanyol és portugál nyelvű íróinak számos kezük, számos karjuk, egyetemes tapintásuk van – írja –, s mindezt csak akkor és annyiban veszítik el – s ekkor végül önmaguk is összezsugorodnak –, amikor és amennyiben lemondanak eredetükről, önmagukról, Amerikájukról.”⁴⁴ Asturias e mondatának magyar nyelvű, analóg lenyomata szinte a lényeghordozó szavak azonosságával található meg Németh László gondolataiban: „Minél kisebb egy nép, annál több szemének, fülének kell lennie; minél vékonyabb szálból sodorták életét a párkák, annál tökéletesebb képének kell lennie a világról. A tájékozódás a nagy népeknél fényűzés, a kicsiknél életösztön.”⁴⁵

⁴¹ Vö. SCHOLZ László: *Latin-amerikai irodalomelmélet? = Helikon*, 1999, 3. sz., 325–328.

⁴² CARPENTIER, Alejo: *A mai latin-amerikai regény = Uő: Irodalom és politikai tudat Latin-Amerikában*. Ford. DÉS Mihály, Bp., Gondolat, 1979, 5–50.

⁴³ NÉMETH László: *Március tizenöt* című írásából idézi CS. VARGA István, i. m. (1999), 111.

⁴⁴ Miguel Angel ASTURIAS a *Carte Segrete* című olasz folyóiratnak adott nyilatkozatából idézi SÁNDOR András: *Asturias és A Zöld Pápa (Utószó Asturias: A Zöld Pápa című regényéhez)* = ASTURIAS, Miguel Angel: *A Zöld Pápa*. Ford., utószó SÁNDOR András, Bp., Európa, 1968, 208.

⁴⁵ NÉMETH László: *Sznobok és parasztok = A minőség forradalmára*, i. m. (2001), 79.

Az 50-es évek végére beérő és a „bartóki” szintézis irodalmi alakjában megragadott „Magyar műhely”-gondolatkör az egyetemes folyamatnak éppen abban az újabb, nagy reprezentációs fázisában kristályosodott ki végső formájában, amely – az 50-es években – egyszerre hozta el Pablo Neruda *Teljes énekét*, a szerb Vasco Popa és Miodrag Pavlovič első verseskönyveit, Léopold Senghor *Etiopikák* című kötetét, Juhász Ferenc *A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából* című, nagyszabású alkotását, Nagy László *Rege a tűzről és jácinról* című szintézisét, Asturias: *A zöld pápa* és Arguedas: *Mély folyók* című, a folyamat értelmezésében mára konstans hivatkozási alappá lett regényeit.⁴⁶

A maga paradox voltában sem meglepő hát az érzés: az évszázad utolsó harmadának latin-amerikai irodalomelméletében mintha a legkonzekvensebb „Németh László-tanítványok” akadnának. Desiderio Navarro például, aki ilyen „Németh László-i” gondolatokat ír le: „A Nyugat-központúság, pontosabban Euro-Amerika-központúság mechanikus átültetése más országok és népek valóságára a világ fennmaradó irodalmait és művészeit a perifériára szorítja, s ezekben a sematikus extrapolációkban a kelet-európai irodalom éppen olyan periférikus sorsra ítéltetett, mint a latin-amerikai irodalom.”⁴⁷ Vagy Hernán Vidal, aki a legkomolyabban veti föl, hogy olyan összefüggésben is „tanulmányozni lehetne az importált irodalmi és filozófiai elméletek átvételét, alkalmazását és funkcionális használatát”, hogy „mennyire képesek felismerni, felfogni, magyarázni a kontinens valóságát”⁴⁸. Gondolatának „ősképe” nyilvánvalóan ott van már Németh László *Kisebbségben* című írásában is: „A valóság itt inkább sunyi tolvajnyelvül használja a kiérett, sőt túlélrett múltú nyugati fogalmat s egy-egy Dosztojevszkij- vagy Ady-féle költőnek épp az a nagysága – írja –, hogy tolvajnyelv nélkül tudja a kelet-európai valóságot beszéltetni.”⁴⁹

S ami nekünk még ezeknél az értékkapcsolatoknál is fontosabb: Németh László e „bartóki” programjának követői és tanítványai ott dolgoznak és hatnak máig a magyar irodalomban és kultúrában. Juhász Ferenc versei, Nagy László, Tornai József esszéi és költészetük, Csoóri Sándor lírája, irodalomszemlélete és „új egyetemes-ség” programja és számos más alkotó: köztük Kiss Anna, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, részben megvalósítói, alakítói, sőt, részben (Nagy Lászlóék nemzedéke) inspirálói is voltak Németh László gondolatainak. S az is kiemelt módon fontos szempont az író világirodalmi és egyetemes történelmi kapcsolatainak (újra)értelmezésekor, hogy – egyes szépirodalmi műveivel, esszéivel és tanulmányaival – Németh László (mások, így Radnóti, Weöres, Illyés, Szabó Lőrinc mellett) a magyar irodalomtörténeti gondolkodást is erőteljesen kimozdította a jobbra nyugat-európai horizontról. Elemzői, kritikusai és a reá tekintő irodalomtörténészek látóhatárába

⁴⁶ A regényekkel kapcsolatban vö. MELETYINSZKIJ, Jeleazar: *A mítosz poétikája*. Ford. KOVÁCS Zoltán, Bp., Gondolat, 1985; *Mitológiai enciklopédia I-II*. Főszerk. TOKAREV, Sz. A., ford. BARÁNY György et al., Bp., Gondolat, 1988 utalásaival.

⁴⁷ NAVARRO, Desiderio: *Európa-központúság – anti-Európa-központúság a latin-amerikai irodalomelméletben*. Ford. FUTÓ Andrea = *Helikon*, 1999, 3. sz., 386–387.

⁴⁸ VIDAL, Hernán: *A függőség elmélete és az irodalomkritika*. Ford. RÉVÉSZ Entrakis = *Helikon*, 1999, 3. sz., 383.

⁴⁹ NÉMETH László: *Kisebbségben*. Idézi CS. VARGA: *i. m.* (1999), 91.

intenzíven ültette bele a Nyugat- (és részint az ismertebb Kelet-) európai világon kívüli emberi terek, történelmi idők, irodalmak, vagyis a „világcivilizáció” értékpontjait és látásmódját is. Mert, miközben „Németh fölfedezi, hogy Proust centrális jelentőségű az európai regény történetében”,⁵⁰ „miközben megértéssel figyelte a regény legmodernebb változatait, méltányolta Joyce és Woolf törekvéseit is”,⁵¹ miközben „a nyugati irodalmak ismeretlenebb ösvényeit is... elfogulatlanul járja”,⁵² és „ugyanolyan tájékozott volt a francia irodalmi közvélemény legrejtettebb szentélyeiben, mint a *Nouvelle Revue Française* valamelyik kritikusa”,⁵³ s miközben „olykor egy-egy írása mögött is rendkívüli az anyagismeret: az Ortega-, Proust-, Pirandello-, Gide-, Dilthey-tanulmányok... a teljes életművek ismeretében érvelnek”,⁵⁴ addig műveinek, tanulmányainak, esszéinek koncepcióiba sorozatosan bevonja (a görög, a nyugati, az orosz) kultúra értékei mellett más világörsegek analógiáit, aspektusait is. S ezzel közvetlenül és átütő hatásúan modulálja a munkáira tekintő értelmezések, kritikák fogalomhálózatát, történelmi és kulturális arányrendjét is. Ezért írhatta le – többek között – romániai útirajzáról (*Magyarok Romániában*, 1935) Braun Róbert (még 1936-ban) ezt a távoli földrajzi és kulturális analógiát felvető mondatot: „Végre egy művelt, írni tudó magyar író, aki éppolyan természetes elfogulatlansággal ír Romániáról, mintha Angliáról vagy Brazíliáról volna szó.”⁵⁵ Ezért volt szükségesszerű, hogy Németh László dramaturgiájáról szóló összegzésében Benedek András Gandhit is az elemzések fénykörébe állítsa. „Gandhi a felvilágosult szent szobra”; „Gandhi fegyvertelen harca terhes eszmévé válik, mikor Nehrunak be kell rendeznie az új államot”.⁵⁶ Ezért hasonlíthatta Borbándi Gyula az egyik legnagyobb amerikai elnökéhez Németh László „új és új partok felé való szüntelen menetelését”, gondolati útkereséseit. „Az embernek John F. Kennedy jut eszébe, aki a népet a hatvanas években az új határok felé, a tágult világ horizontjai felé akarta vezetni.”⁵⁷ S mondhatta, hasonló párhuzamokat vonva a magyar íróról, Sükösd Mihály is: „Ha franciául vagy angolul ír, ma egy Sartre, Russell párhuzamos jelenségként emlegetik.”⁵⁸

Németh László „Magyar műhely” programja a nemzeti és a közép-európai érdekeltségből messzire kinövő, egyetemes értéktartalom tehát. Ennek tartalmi összetettsége és kapcsolatrendszere messzemenően megérdemli az összehasonlító irodalomtudomány erőteljesebb figyelmét.

⁵⁰ OLASZ: i. m. (2001), 257.

⁵¹ BÉLÁDI: i. m. (2001), 30.

⁵² SÓTÉR István: *Németh László tanulmányai = A minőség forradalmára. i. m. (2001), 131.*

⁵³ Uo.

⁵⁴ KIS PINTÉR Imre: i. m. (2001), 324.

⁵⁵ BRAUN Róbert: *Két magyar tanulmány Romániáról = A minőség forradalmára. i. m. (2001), 90.*

⁵⁶ BENEDEK András: *Vívódó lelkek. Németh László dramaturgiája = Uo., 286.*

⁵⁷ BORBÁNDI Gyula: *A kísérletező Németh László = Uo., 309.*

⁵⁸ SÜKÖSD Mihály: *Az esszéíró tanulsága = Uo., 323.*

Farkas Attila

A történelemmel és a történelem ellen: Oswald Spengler és Németh László

A nyilvános tanulás

Az esszét átmeneti műfajként szokás jellemezni: az átmenet a szépirodalom, valamint más objektívációs formák, így a tudományok, a filozófia és a hétköznapi gondolkodás témái között valósul meg. De annak ellenére, hogy átmeneti műfaj már modern változatának megalkotója, Montaigne óta, mégiscsak viszonylag könnyen felismerjük. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy valamilyen kimondott vagy hallgatólagos szabály szerint íródott, s így azt is mondhatjuk, hogy az esszé nem megy át sehova, pont ott van, ahol lennie kell. Németh László az esszét „a nyilvános tanulás műfajának”¹ tekintette. A tanulás célját azonban nem korlátozta a pusztá elméletre, hanem a gyakorlati cselekvést előkészítő és így lehetővé tevő felvilágosításban határozta meg: „Nem önmagáért csiholom a tüzet, hanem hogy végig vigyem a magyar élet feltett kérdései előtt, s belelobbantsam a leggyanúsabbban-sötét zugokba is.”² Ennek jegyében tanulmányozta a klasszikus görög kultúrát; Montaigne, David Hume, Immanuel Kant, Karl Marx, José Ortega y Gasset, Hendrik de Man, Ferdinand Fried, Jacques Maritain, Wilhelm Dilthey és a *Die Tat* folyóirat elméleti írásait, illetve Ariosto, Rabelais, Marcel Proust, Virginia Woolf, Roger Martin du Gard szépirodalmi munkásságát, s még bőven folytathatnánk a felsorolást. Ők mindannyian reflektáltan jelen vannak gondolkodásában, szűk történeti kontextusukból kiszabadítva, kortársként akkor is, ha adott esetben régebbi szerzővel állunk szemben. Spengler viszont a szó egyszerű értelmében is az akkori jelen egyik meghatározó gondolkodója volt. Történelemfilozófiai főművének, *A Nyugat alkonyának* első kötete 1918 tavaszán jelent meg, még a háború alatt, a második kötet 1922-ben látott napvilágot. Ezt követően 1922-ben adta ki a *Poroszság és szocializmus* című írását, majd 1931-ben *Az ember és a technikát*, végül 1933-ban *A döntés éveit*. Mindezeket iktatja Németh László a nyilvános tanulás tárgyai és a bírálendő cselekvési programok közé az 1930-as években.

Öcskaságok boltja: tárgyilagos és ideologikus recepció

Spengler szerint a történelem nem érthető meg a természettudományoktól ellesett kauzális magyarázat módszertanával. A helyes morfológiai módszert a történelmi szimbólumok analogikus értelmezése alkotja. Ebből a vizsgálatból kiderül, hogy az

¹ NÉMETH László: *Tanú = Uő: A minőség forradalma. Kisebbségben I-II.* Bp., Püski, 1992, I., 49.

² NÉMETH László: *Faj és irodalom* = Uo., I., 14.

emberi történelem lényegi egysége a kultúra, ami organizmus, és a kultúrák története nem alkot egybefüggő láncolatot, amelynek kitüntetett láncszeme, mi több, célja lenne a modern nyugati történelem. Az egymástól lényegében független kultúrák szabályos életpályát futnak be: megszületnek és fejlődnek, hanyatlanak, majd meghalnak. A hanyatlás szakasza akkor kezdődik, amikor a kultúra civilizációvá válik, itt tart most a Nyugat. A civilizáció jellemző szakaszai a tömegtermelés, tömegdemokrácia, imperializmus, diktatúra és a cezarizmus. Az eddigi történelemben a következő kultúrák jelentek meg: Babilónia, Egyiptom, Kína, India, a maja vagy azték, az antik vagy apollóni, az arab vagy mágikus, a Nyugat vagy fausti és az orosz.

A magyar Spengler-recepció *A Nyugat alkonya* első kötetének megjelenése után két évvel bontakozott ki. A viszonylagos késést magyarázzák a korszak zavaros politikai viszonyai: háborús vereség, forradalom, kommün, ellenforradalom. Az elsők között Pauler Ákos filozófus írt a német kultúrfilozófiáról. A méltató szavak mellett azt a kritikát fogalmazta meg, hogy a Spengler-féle történeti relativizmus ellentmondásos, így nem tartható. Ha „minden igazság csak egy-egy kultúrán belül érvényes, akkor nyilván nincs jogunk megformulálni oly igazságot, mely minden kultúrára nézve érvényes.”³ Ekképp az egész spengleri történelmi morfológia újszerű lehet ugyan, de egyetemes aligha. A nyugati kultúra halálának víziójában sem hitt Pauler. A kultúra szerinte halhatatlan, csak a kultúrát képviselő kultúrnépek merülhetnek ki hegeliánus menetrend szerint. Pauler bírálatával a kor vezető történésze, Szekfű Gyula, valamint Német László is lényegében egyetért. Szekfű összeveti Spengler és Ligeti Pál történész metódológiáját, mindkettőt elítéli mechanikus jellege miatt, de Ligeti szemléletét még elfogadhatóbbnak tartja. Főleg azért, mert nála a kultúrák nem halnak meg, hanem csak hullámvölgybe kerülnek, hogy aztán újra felemelkedjenek. Spengler módszertanát így festi le: „mintha ócskaságok boltjában járna, itt is, ott is kiragad egy figurát, egy momentumot, s azokat a gyermek, vagy a démontól megszállott skrupulushiányával fűzi különböző láncokra, hadd elmélkedjék egymással »egyidejűleg« Pythagoras, Mohammed és Cromwell, más láncon, más »egyidejűségben« Platon, az arab filozófus Avicenna és Goethe.”⁴ „Ócskaságok boltja” – az üzleti élethez mint az újkor kifejező jelenségéhez kötődő metaforikus fogalmazás Németh Lászlónál is szerepet kap, nem Spengler, hanem egy kortársa, Jacques Maritain kapcsán: „A tizenkilencedik század *végkiárusításával* megjelenő szellemi fellendülés megint a vallás felé vezet”,⁵ de ezt a vallásos igényt a Maritain-féle katolikus formalizmus Németh szerint nem tudja kielégíteni. Nem meglepő, hogy az üzleti retorika majd Adorno sokat hivatkozott Spengler-kritikájában is előtérbe kerül: „Ha magát Spenglert akarnánk az általa elítélt civilizáció formanyelvén megnevezni, akkor *A Nyugat alkonya* című könyvet egy áruházhhoz kellene hasonlítani,

³ PAULER Ákos: *Új kultúrfilozófia* = *Athenaeum*, 1920, 4. sz., 85.

⁴ SZEKFÜ Gyula: *A történelem mechanizálása* = *Magyar Szemle*, 1931, 4. sz., 336. (Kiemelés tőlem – F. A.)

⁵ NÉMETH László: *Három kortárs. Maritain: Primauté du Spirituel* = NÉMETH: *i. m.* (1992), I., 309. (Kiemelés tőlem – F. A.)

ahol olyan szárított olvasmánygyümölcsöket bocsátanak áruba, amiket az intellektuális üzletvezető a csődbe ment kultúra árutömegéből olcsón beszerzett.”⁶

A tárgyilagos Spengler-kritika mellett a németországi nemzetiszocialista hatalomátvétel után erőteljesen megjelenik a magyar recepcióban a nemzetiszocializmust előkészítő Spengler képe, elsősorban baloldali szerzők tolla nyomán. Ezt mutatja a *Korunk* című erdélyi folyóirat is, amelyben például Neufeld Béla két cikkben is a náciizmus legjelentősebb előfutáraként tartja számon a német filozófust.⁷ Ez a tendencia majd Lukács Györgynek *Az ész trónfosztása* címet viselő pamfletjében fog kulminálni 1954-ben, a hidegháború intenzív szakaszában. De marad hely a nem ideologikus felhasználás számára is, elsősorban Hamvas Béla, valamint Szerb Antal munkásságában. Utóbbinak 1941-es, *A világirodalom történetéről* írt könyve máig élő, tanulságos és nem szolgai alkalmazása a spengleri morfológiának. Mint közismert, Spenglert Carl Schmitt-tel, Martin Heideggerrel és másokkal együtt politikai értelemben német konzervatív forradalmárnak szokás tartani. Ezt az irányzatot Armin Mohler 1950-ben megjelent, *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918–1932* című könyve óta többnyire megkülönböztetik a nemzetiszocializmustól, elsősorban azért, mert nem támogatta a fajelméletet. Magyarországon az 1980-as évek néhány előzménye után, a rendszerváltást követően nemcsak felélénkült az érdeklődés a téma iránt, hanem joggal mondhatjuk azt is, hogy Spengler-renezsánsz bontakozott ki.

A handabandázó módszertan ellen

Németh László az esszé műfajához mérten szisztematikusan, két írásában értékeli Spengler filozófiáját. Először 1934-ben az *Oswald Spengler: Jahre der Entscheidung*, majd 1936-ban a *Fatalizmus vagy veszélytudat?* címűben. Ahogy az 1936-os cikkében elárulja, addig *A döntés éveivel* vitatkozott, *A Nyugat alkonyát* viszont nem tartotta szükségesnek megismerni, mivel „Ha Spengler ide jutott, [...] nem lehet túlságosan fontos, honnan jutott ide.”⁸ Nem ritka az ilyen megoldás egy gondolkodó életművének megismerése során. Végére is joggal feltételezhetjük, hogy a későbbi darab fejlettebb, mint a korábbi, de legalábbis tartalmazza a korábbi lényegét. Ez persze nem mindig van így, de Spengler esetében nem áll távol az igazságtól. Azonban Németh több helyről azt hallja, hogy nézetei Spengler nagy művét visszahangozzák, annak említése nélkül. Amit átvehetett volna Spenglertől, az leginkább a marxista szocializmus, a liberalizmus, a romantika, a tömegdemokrácia és a nagyváros kritikája. Ez az eredetiséget érintő körülmény, de számára ez nem hiúsági

⁶ ADORNO, Theodor W.: *Spengler nach dem Untergang (Zu Spenglers 70. Geburtstag)* = *Der Monat*, 1950, 20. sz., 122.

⁷ NEUFELD Béla: *A németországi máglyák* = *Korunk*, 1933, 6. sz., 472.; NEUFELD Béla: *A nemzeti szocializmus ideológiája* = *Korunk*, 1936, 1. sz., 4. A szerzőre és két írására KOSZTUR András: *Oswald Spengler magyar recepciója a két világháború között* című írása hívta fel figyelmemet. <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MjkwMQ==>

⁸ NÉMETH László: *Fatalizmus vagy veszélytudat?* = NÉMETH: *i. m.* (1992), I., 260.

kérdés, hanem kíváncsiságát kelti fel. Valószínűleg az is közrejátszhatott a Spenglerrel szembeni álláspontjának újbóli tisztázásában, hogy a német filozófus akkorra már a náciizmus kontextusába is belekerült. Most e két írást egy tekintet alatt igyekszem értelmezni.

Spengler a Nyugat hanyatlásáról szóló, nagy népszerűsége szert tevő opusát egy Senecától származó szállóigével zárja: „Ducunt fata volentem, nolentem trahunt”⁹ – „Vezetik a végzetek az akarót, a nem akarót vonszolják”. Fatalista meggyőződése szerint az individuális vagy kollektív cselekvés hatóköre igen szűk körű. A jelen civilizációja a pénz gazdaságának és a tömeg demokráciájának korszaka, ami feltartóztathatatlanul a cezarizmus felé halad. Csak két dolog közül választhatunk: vagy a szükségszerű akarjuk, vagy nem akarunk semmit. Mi hát akkor a konzervatívok teendője Spengler szerint? Semmiképpen sem a múltba révedés, sajnálkozás az aranykor, a kultúra veszte és a civilizáció enyészeté fölött. Senecától továbbmegy, és egy másik szólás jegyében fogalmazza meg a programot: „Ha nem tudunk ellene tenni, álljunk az élére!” Már műve bevezetőjében kijelöli az irányt: „S ha az új nemzedék tagjai, jelen könyv hatására, a líra helyett a technika, a festészet helyett a tengerészet és a megismeréskritika helyett a politika felé fordulnak, akkor szívem vágyát teljesítik; ennél jobbat az ember nem is kívánhat nekik.”¹⁰ A modern módszerek használata Németh Lászlótól sem idegen, de a művészet korszerűtlenségét nem tudja elfogadni. Ez is közrejátszik a totális fatalizmust elutasító kritikája lényegének megfogalmazásában: „Handabandázni a történelem ellen: nevetséges; handabandázni a történelemmel együtt még nevetségesebb.”¹¹

A „handabandázás” a túlzásba vitt retorika, amikor a metafora uralja a gondolkodást és a gondolkodót is. Abban igaza van Spenglernek, hogy a kauzális-pozitívista történelmi magyarázat ellen érvel, de átesik a ló túloldalára, és a metaforáknak nem a mesterévé, hanem a rabjává válik. Olyan szimbólumokra kell itt gondolnunk, mint a spengleri „élet”, „hanyatlás”, „pénz” vagy a Goethétől átvett „Faust”. Ezek hasznosak, „ha nem túlságosan szívósak”, de „Egy metafora, amely a történelem fölött akar lebegni, megbosszulja magát”¹² – írja Németh László Maritain ellen, de Spenglerre is egyértelműen vonatkoztathatóan. A túlhajtott retorika elfedi Spengler elől, hogy az ember nemcsak történelmi lény, hanem egyénként utópikus energiával is bír. Ebben az összefüggésben az utópia nem a valóság ellen van, hanem kiegészíti azt. Látszólag paradox módon történelmet csinálni is csak az tud, aki az utópia jegyében túllép a történelmen: „Utópia nélkül a történelemben csak alámerülni lehet.”¹³ Ennek az utópiának az előképe jelenik meg az antik tragikus hősökben és a középkori keresztény lovagokban, ezt akár a történelmi cselekvés „mély” utópiájának is nevezhetnénk, utalva a néhány évvel későbbi *Kisebbségben*

⁹ SPENGLER, Oswald: *A Nyugat alkonya I-II.* Ford. JUHÁSZ Anikó, CSEJTEI Dezső, SIMON Ferenc, Bp., Európa, 1994, II., 728.

¹⁰ Uo., I. 84.

¹¹ NÉMETH: *i. m.* (1992), I., 298.

¹² Uo., 307.

¹³ Uo., 298.

terminológiájára, bár itt még csak az oppozíció másik eleme kap nevet, a „híg”.¹⁴ A híg utópia nevetségessé tételében Spenglernek teljesen igaza van. Ez az utópia-típus a nagyváros, például a Weimari Köztársaság nagyvárosainak „ingoványos talaján szökkent szárba, ilyen a *Sacrum Imperium*ról, a szovjetállamról vagy a Harmadik Birodalomról szőtt valamennyi internacionalista, kommunista, pacifista, ultramontán, föderalista és »árja« ábrándkép.”¹⁵ Miből táplálkoznak ezek? Bízvást mondhatjuk, hogy a talaj- és gyökértelen tömegember, a heideggeri „das Man” irracionális félelméből, aki, hogy ne féljen, az optimizmus doktriner nótájára gyűjt a történelem erdejében. Erre mondja Németh László: „A nap ellen van napernyő; a valóság ellen nincs.”¹⁶

Spengler *A döntés* éveiben nagy történelemfilozófiai modelljét alkalmazza a német lehetőségek számbavételének gyakorlati céljára. Megállapítja, hogy a civilizáció átmeneti korában élünk, amikor Németország előtt kritikus évek állnak. Ez a kor az imperialista világháborúk időszaka, amit hanyatló szakasszá tesz a „fehér” és a „színes” világhorradalom is. A hanyatlás feltartóztatásának, lassításának, a németek számára kedvezővé tételének eszközei: a porosz szellem és a cézárság. De Németországban sajnos nincs potenciális cészár. Spengler német, és német célokat követ, ezt el kell fogadnunk. Azonban Németh László, mint magyar és mint európai, nem fogadja el Spengler eszközeit, mivel ezek céljait is torzíthatják. Ilyen eszköz a retorikai handabandázás, ami a legrosszabb helyeken tragikus jelmezbe bújtatott giccsként áll ki a színpadra, hasonlóan a Spengler által lenézett hitlerizmushoz. És ilyen a porosz szellem konzervatív felmagasztalása. Ebben a tekintetben ez az új konzervativizmus pont olyan, mint a régi. A régi nemességben hisz, nem az újban. Pedig éppen a spengleri hanyatlásnak induló XIX. század és a XX. század eleje mutatta meg, hogy a szellem ki tud termelni új nemességet is, és nemcsak mérnököket és politikusokat, hanem még inkább művészeket és filozófusokat is.

Kultúra, civilizáció és a technikai determinizmus

Németh László világosan látja Spengler két célját: a kulturális morfológia segítségével megismerni a történelmi múltat és megjósolni a jövőt. A múlt feltárásának tekintetében a történész két hibát követhet el, ezek két szélsőségben öltenek testet. A történész elveszhet a kicsinységek kauzális magyarázatában, de ugyanúgy elveszhet az óriási totalításban is. Spengler ezen utóbbi hibát követi el. A nagy morfológia nála eltorzíttja az ábrázolást: „nem történelmet ír, hanem kultúra-szimbólumokat alkot”.¹⁷ A helyes út valahol a két szélsőség között keresendő, s ahogy Dilthey és Szekfű Gyula példája mutatja, meg is található. Németh általában elítélően nyi-

¹⁴ Uo.

¹⁵ SPENGLER, Oswald: *A döntés évei. Németország és a világtörténelmi fejlődés*. = Uő: *Válságok árnyékában*. Ford. CSEJTEI Dezső, JUHÁSZ Anikó, Bp., Noran Libro, 2013, 163.

¹⁶ NÉMETH: *i. m.* (1992), I., 297.

¹⁷ Uo., 262.

latkozott Szekfű politikai hatásáról, mivel abból a fennálló rend legitimálása következhet, de mint történészt most nagyra értékeli. Szekfű „szerkezet-látó”¹⁸ történetírásával tetten éri a folyamatok dinamikáját anélkül, hogy a pozitívizmus vagy a morfológia dogmatikus rácsozatát erőltetné a megtörténtekekre. Ez a „strukturálisizmus” megmenthette volna Spenglert is attól, hogy az ifjú-, felnőtt- és öregkor individuális életsémáját kifejező szimbólumot egy az egyben átvigye a kultúrára. Ugyanis nincs ilyen mikro-makro megfelelés, a kollektív szint eltér az individuális szinttől: az emberi egyed (szerencsés esetben, elkerülve a korai halált) egyre öregebb lesz, majd szükségszerűen meghal; a kultúra azonban képes a megújulásra. Ahogy megújult például a Karoling-korszakot követően Nagy Ottóval vagy a középkort követően a reformációval, és nem hal meg feltétlenül, a Nyugat is elkerülheti ezt. Így tehát Spengler mindkét célját elvétette, nem tudta megismeri a múltat, és ettől nem függetlenül, valószínűtlen a prognózisa is. Ez azt is jelenti, hogy Spengler alapkategóriái, a kultúra és a civilizáció nem úgy működnek, ahogy ő feltételezi. Szerinte a civilizáció a kultúra visszavonhatatlan hanyatló szakasza, és ez a Nyugat vonatkozásában a XIX. századdal veszi kezdetét. Németh szerint viszont civilizáció előbb is megjelent, már a késő középkori érett skolasztika is az volt, ami után, mondjuk, Schiller ideje ismét kultúrát hozott létre. Az sem igaz, hogy a kultúra teljesen egységes alaktani jelenség lenne. Minden kultúra, így a nyugati, „fausti kultúra” is összetett, nemzetek kultúrájából áll össze. „Az európai történet nem is más, mint teremtő állapotba jutott nemzetek sorozatos belépése az európai kultúrfolyamatba”¹⁹ – hangzik a Hegelt idéző kritika, ami addig elmegy, hogy Spenglerre nem is a Nyugat halálának filozófusaként fognak emlékezni, hanem a különböző kultúrák összehasonlító elemzőjeként. Mai nézőpontunkból tekintve Németh László ebben tévedett. Hogy mit írt Spengler, teszem azt, a görög, a nyugati és az indus számfogalom különbségéről, ma már csak a specialistákat érdekli, de hogy hogyan vélekedett például a modern technikáról és a nagyvárosról, azt nagyon sokan figyelembe veszik, ahogy tette azt Németh László is.

A szó szigorú értelmében Spengler nem technikai determinista, amennyiben nem a technikát tartja a történelem végső, mozdulatlan mozgatójának. De kitüntetett szerepet tulajdonít a technikának a civilizáció, különösen a nyugati civilizáció alakulásában. A történelem végső mozgatója tulajdonképpen önmaga, másképpen: az élőlényként felfogott kultúra szükségszerű életciklus-ritmusa, ami mögé a megismerő emberi elme már nem tud menni. A technika egyidős az emberrel, sőt visszanyúl annak állati létéhez. Az állat már bizonyos szabadságot élvez a növénynel szemben, a térben történő mozgás szabadságát. Az ember ragadozó, nem fiziológiailag, hanem lelkeiben. Uralkodni akar a természetén: „Mert zsákmány a világ! S e tényből nőtt ki végül is az ember kultúrája.”²⁰ A forgatókönyv nagy vonalakban így néz ki: az uralom érdekében, a beszéd segítségével az ember társadalmat hoz létre, fel-

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo., 264.

²⁰ SPENGLER, Oswald: *Az ember és a technika. Adalékok az életfilozófiához.* = SPENGLER: i. m. (2013), 117.

adva eredeti individualitását, ez a munkamegosztás révén lehetőséget nyújt az ipari forradalomnak, létrejön a civilizáció, központjával, a metropolisszal együtt. Ekkor úgy tűnik, az ember győzött, de jön „a természet mély és csendes bosszúja”,²¹ és az ember saját alkotásának rabszolgájává válik a nagyvárosban. Végül a civilizáció történelmi mércével mérve rövid idő alatt feléli minden szellemi tartalékát, és a népesség visszazuhan a történelem előtti korba, *fellah* néppé válik. Németh László vitatja ezt a forгатókönyvet, a *nagyváros* = civilizáció egyenlet mellett látja a *vidék* = kultúra egyenlet lehetőségét is, mégpedig pont a technika hatására, „mely kiüríti a gyárat és szétszórja a városokat, miután megtömté és felhúzta őket”.²² A *Kert-magyarország* harmadikutas programja szólal meg itt, ami egyaránt tagadja a falusi, illetve a nagyvárosi nyomort, és az emberibb élet lehetőségét mutatja meg azok fölött.

1940

Németh László a háború második évében is közread egy írást, amelynek címe csak egy kis módosításban tér el Spenglerétől: *A döntés éveire*. Az esszé nem a spengleri történelemmetafizika elemzése, hanem az európai háború értékelése magyar szempontból, a spengleri jóslat felhasználásával. A háború, ahogy Spengler előre jelezte, kirobbant. 1939 szeptemberében Hitler Sztálinnal szövetségben lerohanta és felosztotta Lengyelországot, ez kiváltotta az Egyesült Királyság és Franciaország hadüzenetét Németországnak, november végén a Vörös Hadsereg megtámadta Finnországot, 1940. április 9-én Hitler négy óra alatt elfoglalta Dániát és még ugyanebben a hónapban Norvégia jelentős részét, ahonnan a brit csapatokat júniusra teljesen kiszorította. Ezzel egy időben Luxemburgon, Hollandián és Belgiumon keresztül elindult a német támadás Franciaország ellen, a német győzelmet a június 22-ei fegyverszünet rögzítette. Június 10-én megkezdődött a légi háború, ami angliai csata néven vonult be a történelembe. Németh László szerint: amire a német győzelmek rávilágítottak, az „Európa rothadása”²³. Ez már eddig is sejthető volt Spengler diagnózisából, de ez azt is mutatja nagyban, amit a magyar viszonyok kicsiben: a kapitalista világ betegségét. A betegség gyógykezelése is európai ügy lesz, amit az erőviszonyok fognak meghatározni, s hogy Magyarországgal méltányosan fognak-e bánni, az fölöttébb bizonytalan. A döntés éveit ezek, hazánk a legrosszabbat, a véráldozatot eddig elkerülte, de sajnos ez egyeseket arra vitt, hogy „a világháború eseményeihez széljegyzetet írtak széljegyzetre, s drukoltak és reményeket tartottak szóval napról napra”.²⁴ Felelőtlen spekuláció ez, ami nem vesz tudomást a nagy folyamatok végzetszerűségéről. Ugyanakkor az sem helyes, ha teljesen át-

²¹ Uo., 135.

²² NÉMETH: *i. m.* (1992), 264.

²³ NÉMETH László: *A döntés éveire* = NÉMETH: *i. m.* (1992), II., 1152.

²⁴ Uo., 1151.

adjuk magunkat a történelemnek, és semmilyen követendő programot nem fogalmazunk meg, mert akkor biztos, hogy elpusztulunk. Erre utal a hasonlat: „Az igazi program olyan, mint vízben az úszás, vagy golyóverésben a lehasalás”.²⁵

Ezt a programot a magyar írók számára négy pontban foglalja össze: 1. „A magyar írónak a népibe kell lehúzódnia.”²⁶ Azért, mert a magyar társadalomban etnikailag csak az alsó néposztály magyar, a fölötte lévők nem igazán. Kölcsönös egymásrautaltság van az író és a nép között, az író közeg nélkül és a nép irodalmi kultúra nélkül egyaránt elvész. 2. „A népbe húzódás s a népiség nem egészen ugyanaz.”²⁷ Az író és a nép kölcsönviszonya nem jelenti azt, hogy a népnek kellene lennie a szellemi kánonnak. A népi kultúrában sok esetlegesség van, ráadásul szűkül is a hatóköre a modernizáció jó és rossz hatásai miatt. Össze kell ezért kapcsolni a régi magyar irodalom mélyrétegével, ami egyszerre volt európai és magyar. 3. „A magyar író keleti nép; testvéreit Kelet népei közt keresi.”²⁸ Kelet alatt itt Kelet-Európa értendő, egészen az Urálig. Az itt élő népekkel a magyarság sors- és kulturális közösségben él, velük kell szövetkezni, semmiképpen sem kormányaikkal. Ezek a kormányok ugyanis sehol nem felelnek meg a népek lelkeségének, legkevésbé nyilván a Szovjetunióban, de ez az elnyomás is a népek szolidaritását erősíti. 4. „A magyar író hisz magában, népében s kelet rokonnépeiben.”²⁹ Hite azon alapul, hogy az ő gondolkodása méltó igazán az ember értékéhez, és ezt az államoknak is tudomásul kell venniük, ha fenn akarnak maradni. A kiáltvánnyá élesedő esszé Kelet-Európa küldetését egyetemessé fokozza: „lelke győzni fog a maga és mások bilincsein...”³⁰

1940-ben a világháború eseményei Német Lászlót a Nyugat hanyatlásáról győzik meg, ekkor kerül legközelebb Spengler történelmi víziójához. Ez magyarázza, hogy ekkor már nem hisz a nyugati kultúra megújulási lehetőségében, és a magyarság jövőjét a Kelethez kapcsolja, időlegesen feladva ezzel a harmadikutas Kelet-Közép-Európáról szóló eszméjét. Nem a keleti kormányokkal keresi a szövetséget, hanem a népekkel. A politikai intézmények legfontosabbikának és alapjának, az államnak leértékelése, másodlagos szerepe megfigyelhető Spenglernél is. A kultúra életritmusa a döntő, nem az intézmények mechanizmusa. Szerinte az orosz kultúra még fejlődésének viszonylag korai szakaszát éli, és a bolsevik államhatalom csak átmeneti jelenség lesz. Az orosz kultúra jövőjét ma is csak latolgathatjuk. A bolsevik állam történetileg valóban átmenetnek bizonyult, de meglehetősen hosszú átmenetnek, mérhetetlen szenvedést és igazi hanyatlást hozva a meghódított népek számára. Ezt később Németh László is világosan látta és érezte.

²⁵ Uo., 1153.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo., 1154.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

Előzmények

Németh László életpályáján a II. világháború idején egy új alkotói korszak nyílik meg. 1939-ben a nagy vitát gerjesztő *Kisebbségben* a csúcspontja és lezárása annak a korszaknak, amelyben az elit-teória az asszimilációs problematikával kapcsolódik össze.² A kétségkívül igencsak problematikus írás által kirobbant vita hatására a háború éveiben fokozatosan átértelmezi mondandóját: a kisebbségi létezés koncepciója mögül kikopik az etnikai dimenzió, és egy új koncepcionális keretbe illeszkedik: a *világcivilizáció* fogalma kerül a központi helyre. Az 1943-as *Nagyváradi beszéd*-ben ez a fordulat már világosan látható.

„A nagy népek milliói éppúgy kisebbségben vannak a maguk birodalmaiban, mint a kis népek velük szemben. S gondoljunk Indiára, Kínára, Afrikára, Dél-Amerika színes millióira. Nem másfélezer millió ember van itt kisebbségben ötszáz millióval szemben, hanem kétezer millió az öttel vagy ötvennel. [...] Mi ez a kisebbségbe sodró varázslat? Mi zúdít a fehér emberre is századok óta nem kóstolt szenvedéseket?

¹ Az írás elkészítéséhez felhasználtam *Két part között mindörökké?* (Bp., Liget, 2018) című könyvem egy hosszabb tanulmányának (*Az írástudó és a hatalom: értelmiségi szerep-víziók Németh Lászlónál és Bibó Istvánnál*) gondolatmeneteit.

² A vita a mai napig tart. Jelzésként – a teljesség igénye nélkül – álljon itt néhány álláspont! Poszler György a *Kisebbségben* felfogását bennszülött bölcseletnek nevezi, miközben Némethet Babitscsal állítja szembe. Erre vonatkozóan POSZLER György: *Bennszülött bölcsélet. Németh László: Kisebbségben – szubjektív kommentárok* = Uő: *Vonzások és taszítások*. Bp., Liget Könyvek, 1994, 290–333. Vekérdi László szerint a *Kisebbségben* Németh László szellemi elmagányosodásának, kisebbségbe kerülésének a terméke. „Kisebbségben könnyen elhomályosul a látás. 1939 tavaszának vésterhes felhői alatt Németh László tisztá tekintete sem vette észre, hogy sommás tipológiája öncsonkításra kényszerítene a magyar irodalmat, hogy szándéka ellenére kisebbséget kreálna maga is.” VEKÉRDİ László: *Kisebbségben. Európa három történelmi régiójáról* = Uő: *A Sorskérdések árnyékában. Kalandozások Németh László világában*. Tatabánya, Új Forrás Könyvek, 1997, 229. GREZSA Ferenc: „A gondolatmenet summája: vívódó magyarságtudat; alkalmazkodás és önmegőrzés, vállalás és tagadás, konvenció és humánambivalenciája. Ez az ellentmondásosság szervesen következik a Németh Lászlóra és a népi mozgalomra jellemző sajátos antiimperialista nemzetszemléletből. Ennek az erősen érzelmi jellegű és etikailag motivált patriotizmusnak – Király István találó okfejtése szerint – az identitásféltség, a jellemhangsúlyozás a fő ismérve. Ezért keveredik benne a kulturális kolonializmus elleni tiltakozás etnikai érzékenységgel, a szociális felelősségtudat forradalmi dezillúzióval, a kelet-európai helyzetérzék antiracionalizmussal. Egy pillanatra úgy tűnik Németh számára, hogy a széteséssel fenyegetett népet a faji kohézió mentheti meg. Jó szándékból fakadó gondolati hiba, melyet majd a Szekfű-tanulmányban korrigál.” GREZSA Ferenc: *Németh László háborús korszaka 1938–1944*. Bp., Szépirodalmi, 1985, 59–60. Trencsényi Balázs a korabeli rivális nemzet-diskurzusok kontextusában elhelyezve egyfelől a historicista és a populista kánon metszéspontjában levő, másfelől az azoktól el is határolódó műnek tartja a *Kisebbségben*. TRENCSENYI Balázs: *Az »alkat-diskurzus« és Bibó István politikai publicisztikája = Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. DÉNES Iván Zoltán, Bp., Új Mandátum, 2001, 189–193. Fűzi László, a legutóbbi Németh-monográfia szerzője így vélekedik: „A szellemi elemzés hiánya jellemzi a [...] *Kisebbségben* című írást, röpiratot. [...] Németh ebben a korszakban szellemileg ismét közelebb került Szabó Dezsőhöz. [...] megteremtette – a mitoszalkotásra egyébként is megvoltak a hajlamai – az örök, s így bármikor feleleveníthető kisebbségi pszichózist. Alapvetően sérelmekre koncentrált, kislelki gondolkodásmód volt ez, a problémakör gazdasági-történeli-szociológiai összefüggéseit Németh még csak meg sem említette. [...] A sorsmagyarság nála tehát egyszerűen nem erkölcsi, történelmi és kulturális kategória, ha annak lehet nevezni, hiszen tartalmát pontosan nem határozta meg, a jelenségköröt pedig hozzákapcsolta az asszimiláció folyamatának különböző rétegeihez. A sorsmagyarság megélését így »faji« kérdésként is értelmezte.” FÜZI László: *Alkat és mű. Németh László 1901–1971*. Pozsony, Kaligram, 2001, 409., 410., 412.

A technikával szövetkezett martalóc: a gépesített hatalmaskodás. [...] szörnyű ragadozó tehetetlenség van az emberrel szövetkezett gépben: nem bír megállni a lelkek leigázásában. [...] A naponként változó ellenségeken túl a mi harcunk is ez ellen az embergép kentaur ellen folyik. [...] Hogy harcoljon a véres géperkölc ellen, aki nem akar embertársai lelkébe tiporni, mint szövetségese? Mik a kisebbségi harcmódor örök szabályai? [...] Eljött az idő, amikor Európának is gandhizmusra van szüksége. De Gandhi mozgalmát India óriási méretei, évezredes mozdulatlansága s az angolok óvatossága szabja meg. Európa változékonyabb kis népeinek, nagyobb sanyargatásra, egy aktívabb gandhizmusba kell öltözniök. Idegen ez a harcmódor Európától? Szomorú volna, ha az lenne. Azt jelentené, hogy hiába nézett kétezer éven át Jézus alakjára.”³

Világcivilizáció és értelmiségi társadalom

Világcivilizációról beszélve Németh László tulajdonképpen azt írja le, amit manapság globalizációnak szokás nevezni: az európai modernitás exportját és mutációját az Európán kívüli kultúrákban. A magyar és kelet-európai problematika ennek részeként jelenik meg. A háború utáni években ez természetsszerűleg magában foglalja a gyarmatbirodalmak szétesésének kérdéskörét. Élénken foglalkoztatják az Indiában végbemenő események, középpontjukban Gandhival,⁴ akire egyébként már a 20-as években felfigyel. Ez szükségképpen az értelmiségi és a hatalom viszonyának újragondolását is magával hozza. Németh számára ez nem csupán elméleti problémát jelent. Országos ismertséggel bíró vezető íróként időről időre belép a közszerepet vállaló értelmiségi pozíciójába. Jóllehet rendkívül nagy csalódásként éli meg az Új Szellemi Front kudarcát, mindazonáltal 1942-ben ő is ott van annak a lillafüredi írótalálkozónak az előadói között, amelyen az írók ismét csak a hatalom képviselőivel találkozhatnak.⁵ Az 1943-as szárszói konferencia egyik sztár-előadója nagy vitát gerjesztő előadásával pedig éppen ő. Ebben a *Tanú*-korszak elitkoncepcióját⁶ újrafogalmazva, egy értelmiségi társadalom tablóját rajzolja fel egy harmadikutas vízió keretében.

³ NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I-II.* Bp., Püski, 1992, II., 1294–1295.

⁴ Erre vonatkozóan lásd FÜZI: i. m. (2001), 541.

⁵ *A lillafüredi írói értekezlet (1942. november). Jegyzőkönyv.* Szerk. KRISTÓ NAGY István. http://ezredveg.vasaros.com/z/html/zk.Antologia_A_lillafuredi_iroi_ertekezlet.html A találkozó történetének feldolgozása STANDEISKY Éva: *Nemzetföltők. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden. I-II.* = 2000, 1999, 7–8. sz., 44–53.; 47–56.

⁶ Erre és Németh Bibóra gyakorolt hatására vonatkozóan lásd KOVÁCS Gábor: *Az „inspiráló hatás”. Németh László történelemfelfogása, eltelmélete, Európa-képe, politikai koncepciója és Bibó István ezekhez való viszonya.* <http://www.forrasfolyoirat.hu/0311/kovacs.html>

Németh László és az utópia

Ezt a vízió nem új: 1935-ben *Kapások* címet viselő esszé-utópiájában, irodalmi formában már kifejtette. Németh ekkora már mélységesen kiábrándul a politikából. Túl van a Gömbös-féle reformokhoz fűzött illúziói szertefoszlásán és az urbánusok által vehemenssen kritizált Új Szellemi Front kudarcán. (Ebbe a közeledési kísérletbe a két fél más és más elvárások alapján ment bele: Gömbös legitimációjának, társadalmi támogatottságának növekedését remélte, míg a népi mozgalom vezető írói – Németh, Illyés, Móricz – abban reménykedtek, hogy képesek rávenni a politikai hatalmat az általuk alapvetőnek tartott társadalmi reformokra.) Németh – szokása szerint – nagyon érzékenyen reagál a történetekre: meghirdeti a visszavonulást a belső körre programját, ám a *Tanú*-években kimunkált minőségszocializmus és az ezzel összefonódó Kertmagyarország koncepcióját a legkevésbé sem adja föl. Ha nincs reális politikai lehetőség a változásra, akkor vállalni kell az utópiát, amely értelmezése szerint a legkevésbé sem a valóság előli menekülés. Segít abban, hogy képesek legyünk orrunkat a történelem árja fölött tartani; megóv bennünket attól, hogy a teljes perspektívavesztés állapotában alámerüljünk a szennyes áradatban. A *Kapások* mögötti szándék tehát: a kor rossz valóságával szemben egy utópikus perspektívát felmutatni.

Az utópia utazás-motívumát itt az álom helyettesíti. Az író, miután hiába próbál szoba elegyedni a sátorközi birtok szőlőjében dolgozó szőlőmunkásokkal, rezignáltan állapítja meg: az értelmiség és a „nép” nemcsak két, különböző világban él, hanem két, különböző nyelvet is beszél, s kétséges, lehet-e egyáltalán áthidalni ezt a távolságot.⁷ Aztán elalszik a szőlőtőkék között, és az utópia világában ébred föl. A legelső benyomás: a szellemi és kétféle munka közötti szakadék itt nem létezik: a met-szőllőt forgató munkások versmondásban versenyeznek: Csokonait szavalnak. Az írórt hasonszőrűnek kijáró bensőségességgel fogadják. A Németh László által elképzelt jövőben vagyunk: Közép-Európában magyar vezetéssel győzött a kapásforradalom, az állam többé nem létezik, helyébe a minőségszocializmus elvei alapján működő szövetkezetek hálózata lépett. Magántulajdon helyett közös birtoklás, egoista és elszigetelt individuumok egyéni hasznát szem előtt tartó konkurenciája helyett kisközösségek nemes versengése a rendszeresen megszervezett fizikai és szellemi olimpiákon. A mennyiségi termelés XIX. századból megörökölt gigantomániája helyett a minőség versenye, a valóságos modernitás *homo oeconomicusa* helyett az alternatív modernitás *homo aestheticusa*. Az önszerveződő kisközösségekben mindenki értelmiségi és fizikai termelő egy személyben. Németh a XIX. századi utópista

⁷ „A magyar gondolkodó nem férhet többé a néphez. Közben van ez a piccsi-pacsi tolvajnyelv, melyen az állatorvos szól hozzájuk, s annyi állatorvos a nép és középosztály rideg határain. A nép Eötvös-kollégiuma! Milyen közel képzeltem hozzá még nemrég is magamat. S elúszott, évekre megint. Nincs meg bennünk a Szent Bernát tüze, azt hisszük, a családunkhoz vagyunk gyöngédek, s magunk vagyunk gyöngék. A tokajiaknak igazuk van, hogy elhúznak mellettem néma sorban; minden gyanakvás és némaság jogos a birtokos vejével szemben, minden birtokossal s a vagyon minden vejével szemben, eléggé meggyötörték. Közéjük kell szállni, elhagyni a hivatalt, különösen most a Nagy Csalás után, amikor eloszlott a hazug remény, a fölülről segítése. Nem fölülről, alulról kell segíteni, vállalva a sorsközösséget.” NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben. i. m.* (1992), II., 809.

hagyományt követi, amikor megrajzolja képzeletbeli közössége körvonalait: kézműves, földművelő és értelmiségi szerepek nem válnak szét, és nem lesznek hatalmi hierarchia alapjává. A közösségi ebédelőben Keatset szavalnak, és görög drámaírókat olvasnak – természetesen angol és görög eredetiben. A természet kapitalista kizsákmányolása – ember ember általi kizsákmányolásához hasonlóan – immáron a múlté: a kozmoszhoz való viszony egyfajta új-pogány természetvallás keretében reszakralizálódik. A napot megkoronázó atlétikai versenyt kritizáló író a Versenybíró – Németh minőségyszocializmusát összefoglalva – a következőképpen oktatja ki:

„Úgy látom – mondtam gúnyosan –, az atlétáitok nem dobják túl a régieket. – Nem, de görögül jobban tudnak. A mi nyomunkon egész Európa barbárságnak tartja ma már az egyes rekordokat. Emberség versenyez emberséggel, közösség közösséggel. – S a hegyen a két Csokonai-idéző, ők nem mint egyének versenyeztek s egyben: az idézésben? – kérdeztem még ingerülten, de már csodálkozva. – Dehogynem. A kapás élet csupa verseny. Ha két ember kimegy fát vágni, mindig két fát vág ki, és a favágásból is verseny lesz: a döntésnek, gallyazásnak, tönkkiadásnak, feldarabolásnak megvannak a sebesség- és minőségpontjai. A kert ágyásaiban, a gyümölcsfák ágán versenyeredmény virít és csüng, mint Az Est kirakatában vasárnap délután, s egy elmés mondat jó pontot ugraszt ki a hallgatók fejében a jelzőtáblán. De azért a legügyesebb fakidöntő vagy szakács is csak akkor tarthat igazi elismerésre számot, ha az emberség más pontjain is sok jó pontja van. – Ez még mindig individualizmus – böktém ki az ostoba szót. – Tévedsz. A versenynek nem az a célja nálunk, hogy egy isten legyen s a többi bámuló, hanem hogy a csoportok belső szerkezete – az egyének rendje a csoportban – a csoportok versenyében helytálljon. – S e csoportok megint csak egyének, ugye, nagyobb csoportokban s így fölfelel? – kérdeztem én, mert abban, amit a Bíró egyéniségről és közösségről mondott, a magam álmát ismertem fel. Igen, a versenyzőknek ez a hierarchiája a közösségekben: ez Európa. – Ez volt Görögország, ez a civitasokra épült római Impérium, s ez a középkor keresztény köztársasága. S ennek az ellentéte: Kelet és Bizánc – kiáltottam én föl boldogan. Előbb még ingerült voltam, hogy gondolataimnak ily bamba bámulójává tett e furcsa helyzet, de most akár hülyeként is éltem volna itt tovább, csakhogy ami idáig társtalan vergődött agyamban, a világban láthassam végre.”⁸

A Németh-féle utópia magán viseli annak a német kultúrkritikai tradíciónak az eklektikusságát, amelyhez a német *Tat*-körön keresztül kapcsolódik.⁹ Elitizmus és szocializmus, a parlamentáris demokráciával szembeni gyanakvás, politikacsömör, a konkrét egyedi iránti vonzódás, az életidegen absztrakciók iránti averzió, a természetközelség dicsérete, a XIX. századi haladáshit elutasítása és a heroikus pesszimizmusnak mint a cselekvés vezérfonalának ajánlása jól megfér együtt ebben a gondolatkörben. A *tájhaza* – a *Kapások* ideális társadalmá ennek realizációja – az ember átlátható és életteli otthona, a nagyobb, az egyes ember számára absztrak-

⁸ Uo., 832.

⁹ FARKAS János László: *Minőség, vállalkozás, reform. Németh László a Tat-kör vonzásában* = Uő: *Világgra jönni. Értelmezések*. Bp., Cserépfalvi, 1995, 28–46. A Tat-körre vonatkozóan lásd HERF, Jeffrey: *Reactionary modernism. Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 197.

cióként létező politikai egységek alternatívája. A természetben való otthonos lakozás motívuma és parlamentarizmuskritika a *Tájhaza és alkotmány* című, ugyancsak 1935-ös írásban ugyanannak a gondolatmenetnek a két, egymást követő lépése.¹⁰

Németh László a „létező szocializmus” világában

A háború után, 1945 és 1948 között a hódmezővásárhelyi tanítás évei következnek. Ezt az időszakot utóbb élete legtermékenyebb időszakaként emlegeti: az óraadók királyságáról beszél. 1947-ben, a Magyar Közösség elleni per idején erőteljes támadások érik: a sajtó a szervezet egyik ideológusaként emlegeti. Bibó István – aki ekkor a második *Válaszban* szerzőtársa – politikai esszéiben következetesen igyekszik visszautasítani a vádakát és megvédeni Némethet. 1948-ban távozik Hódmezővásárhelyről: ezután egy nyugtalan időszak következik – van olyan év, amikor tizenöt-ször vált lakóhelyet. Tevékenységének egyre nagyobb részét teszi ki a fordítás; regény és dráma megjelenítése az ideológiai elvárások miatt mind nehezebb. Az 1949-től beköszöntő Rákosi-érában az ő élethelyzete is alapvetően megváltozik. A minőségszocializmus harmadikutas ideológiájára – aki 1943-as szászói beszédében arról beszélt, hogy a háború után idegen hatalom által támogatott politikai rendszer jöhet – nemigen van szüksége a kiépülő totalitárius diktatúra vezetőinek. 1945 előtt, a Horthy-korszak autokratikus parlamentarizmusában a politikai hatalom tárgyalt az írókkal – Új Szellemi Front, 1942-es írótalálkozó –, és ő mindig ott volt az értelmiségi oldalon – most más a szituáció. Bár a hatalmi reprezentáció szempontjából az elit-értelmiség fontos, itt már csak igazodásra van mód; legjobb esetben társutasként jöhet szóba, akinek feje fölött mindig ott lebeg a megsemmisítendő el-lenségéggé történő átminősítés lehetősége.

A megváltozott helyzetet jól érzékelteti 1955. július 3-ai találkozója Rákosival, aki telefonon rendelteti magához az író. Érthető módon szorongva megy el az audienciára, amelyen kiderül, hogy a pártvezér szegedi börtönévei alatt a *Tanú* rendszeres olvasója volt. Ez nem igazán teszi boldoggá Némethet, mert Rákosi nem tit-

¹⁰ „Mekkora legyen ez a tájhaza? Ez elsősorban földrajzi kérdés. A tájhaza akkora, amekkora a táj. Talaj, növényzet, nép, kultúra sajátosságai, ha nem is éles határral, de érezhető göcök körül rendeződnek, tudjuk mi a Nyírség, Göcsej, Órség, Pilis. A földrajztudósok dolga, hogy e tájak világos térképét elkészítsék. De a tájhaza határát nemcsak földrajzi tényezők szabják meg: lélektaniak is. A tájhaza (nem úgy, mint az elvont, iskolában tanított haza), valóságos, szívvel számon tartható, szemmel bejárható egység, melyen az ember valóban otthonos. [...] Az ipari népvándorlásnak vége. A földművelés és ipari tömegtermelés emberfólsége a minőségi földművelés felé szivárog; a század gyára: a kert. A kert olyan szántó, amelyen sűrűbben laknak az istenek s a szikkadt hivatalnokból is misztikus etióp lehet. A kert megszünteti talp és föld között a halott szigetelő réteget; az ember világa magánya helyett a környezete. Népvándorlás és figyelemvándorlás ez a változatok és árnyalatok felé: innen az új idők kedves jelszavai: táj kutatás, demográfia, regélés, aszerint, ki mennyire tudós vagy sarlatán. A tájhazát a telepítés vágja ki a világból, de ez az új figyelemvándorlás hódítja meg. Ha minden annyira a miénk, amennyire ismerjük, a tájhaza: egy új honfoglalás nemzetség szállása. Sok minden van a világon, ami tulajdonképpen nincs. Például képviselő nincs; csak egy ember, akit a választókerületre rásóznak; népképviselő sincs, csak egy testület, amely valamiképpen összeáll. Táj azonban van s a tájhaza sokszorosan lesz egy szövetkezeti telepítés után. [...] A párt: a parlamenti rendszer nagy erkölcsitelensége: bünszövetkezet a mandátum szerzésre, szerződés a mindent támogatásra vagy mindent szabotálásra, pecsét a szájra, egyenruha a véleményre.”
NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben* III. Bp., Püski, 1999, 1911–1913.

kolja, hogy a harmadikutasságot politikailag káros dolognak ítéli, mivel az objektíve a progresszió – vagyis a kommunista oldal – erőit kisebbitette. Németh László a végén szóba hozza a darabjai körüli huzavonát – eredmény nélkül, hiszen arról Rákosi nemcsak hogy tud, hanem ez lényegi része annak a lekenyerezésbe csomagolt megfélemlítésnek, a „látod, milyen jó ember vagyok, hiszen megvenni akarlak, mikor le is csukathatnának” despotaattitűdnek, ami meghatározza a beszélgetés légkörét. Naplójában rezignáltan összegezi benyomásait annak az új hatalomnak a képviselőjéről, amelyik eladdig ismeretlen módon korlátozza az alkotói szabadságot.

„A mintegy három óráig terjedő beszélgetésnek ez volt a gerince: az, amit ő tudott rólam. Voltaképp igen sok: Ferenc József Aranyról, Horthy Miklós Móricz Zsigmondról aligha tudott annyit, mint ő énrólam. (De azok nem döntöttek róla, hogy Arany és Móricz írhat-e, s mit írjon.) [...] Én is meg vagyok győződve – s tán mélyebb okok alapján, hogy a nyugati civilizációt előbb-utóbb egy másik váltja fel, az, amelyiknek most ő a képviselője. (De hogy az író nem az érdeklő – mi győz –, hanem, hogy mi jobb – nem a valószínűleg megvalósuló, hanem az életben rejlő legnagyobb lehetőségek. Ez a gondolkodás – s a belőle eredő magány, fájdalom, pátosz – s a benne rejlő valódi forradalmiság, az eufóriás ügynöki gondolkozás számára teljesen érthetetlen. Ha nem tudtam volna, hogy az előttem levő ember százakat végeztetett ki, köztük kommunista bajtársakat is, irigyeltem volna a gyanútlan hitéért, a derűért, amivel a történelmet s benne a maga szerepét nézte. [...] Akivel beszéltem, úgy mondják, négy-öt nyelvet beszél egész jól, élete során mindenfelől szerzett értesülést – lám, a hipertónia-kutatással is lépést tart, de ennek ellenére is ez minden szavánál kiderült, egy igen egyszerű, mondhatnám, primitív ember. S az uralma alatt mégis vállalatok épültek, országfejlesztő terveket dolgoztak ki, bonyolult bürokrácia munkáját kellett áttekinteni. Mint politikus előbb a koalíciós pártokat kellett a parlamentarizmus látszatával szétzúzni; a Nagy Imre kiütése – azt is milyen ügyesen csinálta meg. Még okos emberek is bölcsnek tartják. Hát ennyi »bölcsesség« is elég a népek kormányzásához?”¹¹

A konszolidálódó Kádár-rendszer kultúrpolitikai stratégiájában Németh László azok közé az elit-értelmiségiek közé tartozik, akiknek megnyerését – bot és mézesmadzag váltakozó használatával – a rendszer presztízsének emelése miatt fontosnak tartják. A stratégia részeként a *Népszabadság* méltatja azt – a *Pártok és nemzet* című írásra utalva –, hogy Németh 1956-ban kiállt a szocializmus mellett, majd 1957-ben Kossuth-díjjal tüntetik ki. Ez utóbbi az adott helyzetben nyilvánvalóan nem okoz túl nagy örömet a számára; kompromittálónak érzi, betegségére hivatkozva nem is megy el az átadásra, a feleségét küldi maga helyett, és a díjért kapott pénzt a hódmezővásárhelyi iskolának ajándékozza. Elutazik a Szovjetunióba, az útról cikket ír az *Élet és Irodalomba*. Ugyanakkor az 1958-as, a népi írók elleni párt-határozatban megfogalmazott kritika éle ellene is irányul. A 60-as és a 70-es évek-

11 NÉMETH László: *Magam helyett I-II.* Bp., Püski, 2002, II., 773–774., 777.

ben, egészen 1975-ös haláláig – Aczél Györggyel, a kultúrpolitika irányítójával személyesen is jó viszonyban van – a kiemelten kezelt írók egyike, életműkiadást kap, darabjait játsszák a színházak, ugyanakkor persze az életműkiadásból kimaradnak a *Tanú*-korszak írásai. A szocialista kultúrpolitikának – a maga szempontjából érthető módon – nyilvánvalóan nincsen szüksége a minőségszocialista értelmiségi társadalom és a Kertmagyarország harmadikutas prófétájára.

Értelmiség és politika: a *species cromwelliana* és a *species gandhiana*

A két háború közötti korszak és a háborús évek értelmiségitársadalom-konceptiójának elemei újra és újra visszaköszönnék újabb esszéiben, tanulmányaiban és naplóföljegyzéseiben. Gondolatvilágának kerete a világcivilizációnak az a fogalma, amely az 1943-as *Nagyváradi beszédben* jelenik meg. Fontos új fejlemény a háború utáni vásárhelyi korszak tudománytörténeti érdeklődésének a beépülése Németh László – aki nem volt filozófus, mégsem jogosulatlan itt ennek a terminusnak a használata – történetfilozófiájába. Írásaiban nemegyszer hivatkozik Arnold Toynbee civilizációelméletére. A Németh-féle világcivilizáció legfőbb jellemzője, hogy technikai civilizáció; problematikus mivolta ebből a sajátosságából fakad. Ugyanakkor továbbra is a középpontban van hatalom és értelmiségi viszonyának problematikája, kiegészülve – ebben nyilvánvalóan jelentős szerepet játszik az 1956-os forradalom élménye – egy elvontabb, mondhatni, politikafilozófiai kérdésfelvetéssel: politika, erkölcs és erőszak viszonyának elemzésével. Nem túlzás itt elemzésről beszélni, mert ezekben a gondolatmenetekben az egyébként képeket és metaforákat használó esszéíró Németh fogalmilag gondolja végig a tárgyalt jelenséget. Alapvető eszköze marad továbbra is a típusalkotás – Cromwell és Gandhi domináns civilizációs típusokként jelennek meg –, de a civilizációs típusok történeti-kulturális kontextusát fogalmi elemzésekkel próbálja megragadni.

Az európai civilizáció egyik alapvető sajátosságát abban látja, hogy itt a politika az erkölctől elválik: olyan autonóm szféra, egyfajta *techné* lesz, amelyiknek megvannak a maga saját törvényszerűségei és működési logikája – ebben a fordulópontot Machiavelli jelenti. Az európai politikusnak, ha sikeres akar lenni, alkalmaznia kell az általa ajánlott cselekvésmódokat, beleértve az erőszak alkalmazását. Innen jön az a dilemma, amely Cromwellnek, a vidéki angol, mélyen vallásos gentleman-értelmiséginek a tragikumát adja Németh drámájában. A puritán Cromwell számára *elhívás* – a szó bibliai értelmében – a politikai cselekvés. Ám fölismeri, hogy ennek eleget tenni, azaz sikeres politikussá válni csak akkor tud, ha ügyesen és szakszerűen használja a politikai techné eszközeit: így lesz belőle végül a későbbi brit világbirodalmat fölépítő, profi politikus – és ezzel egyidejűleg a sikeres üzletember – civilizációs archetípusa. Ám élete végén mégis kétely mardossa – vajon tényleg ezt akarta Isten, amikor elhívta őt? Innen jön az ő tragikuma, ami fölveti a politikai erkölcs problémáját. Hogy Németh mire is gondol, az a Cromwell ellentétét jelentő Gandhi alakjában válik nyilvánvalóvá. A két ember két civilizációs személyiségtípust testesít meg, a *species cromwellianát* és a *species gandhianát*, fejti

ki *A történelem eszközei* című, 1962-es írásában.¹² Ezek azonban nem önmagukban állnak, hanem két, különböző civilizációs modell közegében fejlődnek ki.

A „növényi” erkölcs és az evilági szerzetesrend víziója

Az első az európai gyökerű világcivilizáció, amely cselekvési elvként használva a célracionalitást, technológiai civilizációvá alakult át, és a maga egoista ragadozó-erkölcsének jegyében gyarmatokként maga alá gyűrte a világ nagy részét. Ezzel szemben jelenthet történelmi opciót Németh szerint az európai és hindu kultúra szintézisét megvalósító Európán kívüli értelmiségi, Gandhi, aki maga ugyan elbukik, de az általa képviselt történelmi kísérlet – politikát csinálni morális, nem-politikai eszközökkel egy nem agresszív, közösségi, kooperatív „növényi” erkölcs maximái alapján cselekedve – végső kimenetele az író reményei szerint még nem lefutott. A gondolatmenet a két háború közötti kultúrkritika mátrixába ágyazódik be. A technikai világcivilizáció mohó habzsolása és világpusztítása egy olyan – valamiféle evilági szerzetesrendként elképzelt, a clunyi reformot modern viszonyok között és modern formában megismétlő –, az animális fogyasztói igényekkel szemben a szellemi igényeket propagáló aszkéta értelmiségi elit vezetésével lehetséges. A koncepció lényegi eleme az a – már az 1943-as szárszói beszédben kidolgozott – meggyőződés, miszerint erre azért van társadalmi fogékonyság, az értelmiségi kovász azért tudja megkeleszteni a tésztát, mert a modern társadalom dinamikája az értelmiségi lét általánossá válása felé mutat: megvan tehát az esélye az elit és tömeg egymásra találásának. Németh – gyötrő kételyei ellenére – nem adja föl a reményt, hogy a magyarországi létező szocializmus, kedvező körülmények között, átalakulhat a *Tanúban* vizionált minőségszocializmussá. Erről számos írása tanúskodik, és ez munkál az Aczél György felkérésére írt, egy átfogó kulturális reformot körvonalazó, *Ha én miniszter lennék* című, 1962-es tervezetében. Ehhez persze az kellene, hogy az értelmiség ne privilegizált osztályként, hanem valóban értelmiségként viselkedjék, ahogyan azt már 1942-es, *Találkozó a tejszarnokban* című írásában megfogalmazta:

¹² „A két ember, Cromwell és Gandhi közt a legnagyobb különbség [...] abban a viszonyban [van], melyben morális gyakorlatiaságuk a történelem kikerülhetetlennek hitt eszközeivel került. Amióta Machiavelli a politikát emancipálta, s tudományrangra emelte, mely a célokhoz vezető eszközök elméletével foglalkozik, mint a mechanika erők és mozgások elméletével, a machiavellizmus, bár rosszalló jelző lett, gyakorlatban a politikai hozzáértést jelenti; aki országokat vezet, annak éppúgy tisztában kell lennie a szabályaival, mint a hadvezérnek a stratégiával, vagy a mérnöknek a boltozatkészítés módjával. Cromwellnek mint katonának, ha nem akart kikapni, meg kellett tanulnia a sikeres lovasroham taktikáját, s miután államférfiúvá lett, éppígy rákényszerült a machiavellista államvezetés eltanulására. Boldogtalanságát s gyűlöletességét az az összeütközés okozta, melybe ez a tudása mély vallásosságával került. Gandhi közéleti pályája nem szorította sem valóságos harcra, sem államvezetésre; fegyverül kezdetben nem is választhatott mást, csak az erkölcsi tiltakozást, s ő megmaradt emellett. Az erkölcsi fölényből, az igazság birtoklásából vezette le harcmódszerét, melyben az ellenségre mért leg súlyosabb csapás igazságtalanságainak az elviselése lett, s ennek az igazán antimachiavellista politikai elméletnek a kidolgozása közben nyert csatákkal egy nagy történelmi kísérletet nyitott meg, amely lezárva ma sincs: lehet-e nem történelmi eszközökkel is történelmet csinálni, van-e egy másfajta, majd azt mondom: nem euklideszi, nem machiavellista politika, amely annak, aki eszközül használja, éppúgy vagy még inkább meghozhatja a győzelmet.”

NÉMETH László: *Kísérleti dramaturgia. Dráma 1960–1969. I–II. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1972, II., 19.*

„Mi a különbség értelmiség és középosztály közt? A középosztály, burkoltan, tovább tartja a régi nemesi előjogokat. Ez az előjoga, úrvolta fontosabb neki, mint munkája. Ezzel nehezedik különösebb lelki furdalás nélkül az alatta lévőkre. Az értelmiség lemond előjogáról. Munkájának a társadalmi értéke a kulcs, amely szerint a javakban részesedni akar. S ha helyzete ma mégis kedvezőbb: hídfőállásnak tekinteti, amelyet nem a nép ellen, hanem a nép nagy átkelésére kell tartania.”¹³

¹³ NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben. i. m.* (1992), II., 1182–1183.

Babus Antal
Németh László 1919-ben
(Az irodalom áldozata)

Az 1918-as és az 1919-es év nemcsak az ország, hanem Németh László életében is zűrzavaros, lázas, izgalommal teli időszak. A kamasz fiú szellemi érésének és kiteljesedésének időszaka ez, amiben nagy szerep jut a *Nyugat* költőinek, akiknek a versei ekkor ejtik rabul. Senki máséhoz nem fogható hatással van rá Ady, főként az 1918 októberében megjelent kötete, *A halottak élén*.

Szellemi fejlődésében fontos volt az új, ösztönző környezet, a budai Toldy főgimnázium is, ahol középiskolai tanulmányai két utolsó osztályát végezte. Egy sértő incidens után, 1917 szeptemberében jött át ide Pestről, a Bulyovszky utcai reáliskolából. A Toldyban rendkívül felkészült tanárok tanítottak, a háború előtt az író 1915 óta orosz hadifogságban sínylődő édesapja is. A jók között is a legjobb Jánosi Béla volt, a magyar és német nyelv tanára, egy háromkötetes esztétika írója, az MTA tagja. Több osztálytársa is szép pályát futott be, elég, ha csak Árkay Bertalan építész, a városmajori templom tervezőjét említem. Németh László az új környezetben is hamar kitűnt tehetségével, a gimnázium 1917/1918. tanévi évkönyve szerint az önképzőkörben „A benyújtott művek megbírálásában különösen kitűntek [...] Németh László VII. oszt. t. nagy tudással készített bírálatai.”¹

Az 1918/1919-es tanév nyugalmit azonban hamarosan rendkívüli események kavartak fel: „a nyolcadik különben nagyon zűrzavaros év volt; az osztálykönyvből kellene megállapítani: mikor volt szünet, mikor volt tanítás”² – emlékezik negyvenhét év távlatából Németh László. Kérésének részben sikerült eleget tenni, mert ha az osztálykönyv nincs is már meg, a Toldy-reál évkönyve megmaradt: „Az 1918-19. tanévben hazánk súlyos politikai válságainak felforgató és züllesztő hatását megérezte iskolánk is. Az előadások látszólag nyugodt viszonyok közt szeptember 9-én kezdődtek; október 3-tól november 13-ig és egész decemberben járványszünet szakította meg az alig megindult munkát.”³ Az említett járvány a spanyolnátha volt, ami több áldozatot szedett, mint a gyilkos háború. A „spanyol” vitte el többek között Kafka Margitot, Eötvös Lorándot és Csontváryt is. De folytassuk az évkönyv beszámolóját: „Időközben, október 31-én a »nagy események« jöttek, melyeknek megünneplését a közokt.[atási] miniszter az iskoláknak kötelességévé tette. »Édes hazánk önállósága valóra vált. A magyar nép saját sorsának intézését a kezébe vette. Egyenlőség, testvériség és szabadság ezután nem lesznek többé csak jelszavak. A forradalom »diadalra vitte a munka jogát«. Ezek hangzanak ki novemberben

¹ A Budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Főreáliskola Értesítője az 1918/19. és 1919/20. iskolai évről. Bp., 1920, 39.

² NÉMETH László: Mit köszönhetek a Toldy-reálnak? = Uő: Homályból homályba. Életrajzi írások I-II. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1977, I., 155.

³ Értesítő. i. m. (1920), 3.

a kultuskormány rendeleteiből. Milyen kegyetlenül rájuk cáfoltak a következő események.”⁴ Az ironikusan idézőjelbe tett „nagy esemény” az október 31-én győzelmeskedett őszirózsás forradalom volt, amit megelőzőtt Tisza Istvánnak az évkönyv által nem említett, október 17-i képviselőházi bejelentése, hogy a központi hatalmak a háborút elveszítették. November 16-án újabb történelmi jelentőségű eseményre került sor: Károlyi Mihály kikiáltotta a népköztársaságot. (Nem szöböt-lás, nem a köztársaságot, hanem a népköztársaságot kiáltotta ki.) Magyarország történetének négy évszázados szakasza zárult le: függetlenné váltunk a Habsburgoktól. És véget ért egy kilencszáz éves korszak is, a királyság korszaka. Nagyon kevesen voltak akkor az országban, akik e két események nem örültek. Azonban ez csak a felszín volt. A tragikus, sokkoló események egymást érték, és mindig egy irányba mutattak: a magyar nemzeti érdekek csorbulásának irányába. A Károlyi-féle politikai kurzus a nemzetköziség és a pacifizmus lázálmaival kergette, és érzéketlen volt nemzeti érdekeink iránt. Jászi Oszkár, a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli minisztere vonattal szállította a román képviselőket a gyulafehérvári nemzetgyűlésre, akik „hálából” 1918. december 1-jén kimondták Erdély és a Román Királyság egyesülését. A nemzeti érzés iránti érzéketlenség egészen odáig fajult, hogy a *Hivatalos Közlöny*ben megjelent: az intézmények nevében tilos a „magyar” jelző használata. Ilyen hangulatban jött el az 1848. március 15-ei forradalom ünnepe; a Toldy-reál díszteremében, az egész tanári kar jelenlétében Németh László mondta az ünnepi beszédet. Hazafias szellemtől hevítve azon töprengett, hogy a magyarság hogyan tudna kilábalni kilátástalan helyzetéből. A kitörési pontot az irodalomban látta. Gondolatmenete szerint: „Az erdőégésként terjedő emberi művelődés, mely mindig új nép beledobott erejével tartja lobogásban magát, Sumírból és Egyiptomból nyugat felé vándorolva a görög, latin világon, a középkori Franciaországon át ért el az Atlanti-óceán partjára, hogy onnét keletre fordulva a mi időnkben Oroszországot s a skandináv államokat vonja be a világirodalom [...] égisébe. [...] S elmondtam jeleimet, melyek arra vallottak, hogy mi sem maradunk ki soká ebből a dicső folyamatból. Még forradalmunknak is azt tűztem ki célul, hogy az idáig ellenálló küszöb áttöréséhez a feltételeket megteremtse.”⁵ Szinte hihetetlen, de igaz: Németh László tizennyolc évesen megfogalmazta az életprogramját. Egész életében azért dolgozott, küzdött, hogy a magyar irodalmat beléptesse a világirodalomba. Egyebek között, kétségektől és vívódásoktól gyötörve, Moszkvába is azért utazott el 1959-ben, hogy felmérje, van-e rá esély, hogy az orosz-szovjet irodalom farvizein, magyar művek oroszra fordításával irodalmunk elfoglalja megérdemelt helyét a világirodalomban.

A nagy sikert aratott, életprogramját felvillantó beszéde után kevesebb, mint egy héttel újabb drámai politikai fordulat történt: március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot.

⁴ Uo.

⁵ NÉMETH LÁSZLÓ: *A világirodalom küszöbén* = *Uő: Megmentett gondolatok*. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1975, 474.

Kun Béláék sok egyéb mellett az iskolákat, az oktatást is forradalmasították, magyarán: felforgatták. Egyebek között megszüntették az év végi osztályzást, és eltörölték az érettségit. Miközben a kommunisták gőzerővel építették ki a diktatúrájukat, feltétlen behódolást követeltek maguknak mindenkitől és minden fronton, az iskolákban ezzel ellenkező folyamatot indítottak el: a tanári tekintélyt igyekeztek aláásni, a diákok önállóságát igyekeztek kijátszani a tanárok ellen. Ennek volt része az iskolai diákönkormányzatok megalakítása is, amire a Toldy-reálban is sor került, s amiről maga Németh László, a főszereplő is beszámolt. „A kommunizmus lassan talált utat a budai reálba. A direktóriumokat meg kellett választani, a diákot s a tanárt is. A diáknak most már elvállaltam az elnökségét, de valami radikális változásokat nem hozott a választás. [...] Tevékenységre egyre emlékszem: hozzáfogtunk az iskolai rendtartás összeállításához. Én azt javasoltam: merev szabályok helyett tegyük meg a diákok lelkiismeretét szabálynak; aki az ellen vét, az a bűnös; ezt a javaslatomat persze elvetették, hogy mit adtunk helyette, nem tudom már. A direktóriumok vezetőinek egyszer részt kellett venniük a budapesti direktórium elnökök tanácskozásán. Én az Ilona utcai gimnázium direktórium elnökével mentem el rá... Nagyon szerény szerepet játszottunk ott, két budai fiú, tisztelettel figyeltük a harcos kommunisták vitatkozását. Ignotus Pál volt a szóvivő, ellenfele egy Fleischman nevű nagy vörös fiú, aki a kommunista »baloldalt« képviselte; hogy mire mentek, már nem tudom, csak arra emlékszem, hogy néhány szerzetes tanárt, aki valami ellenvetést tett, csúnyán elintézték.”⁶ Maga Németh László is tanácsstalan volt, nem igazán értette, hogy mibe is csöppent bele, ezért fontos, hogy sikerült kideríteni, mikor volt és mi is volt a direktórium elnököknek eme említett tanácskozása. Idézem a *Népszavát*: „A Szocialista Középiskolai Diákok Szövetsége e hó [április] 14-én, hétfőn tartott központi választmányi gyűlésén kimondotta, hogy ezentúl mint az Ifjú munkások Országos Szövetségének diákalosztálya fog működni. A szakosztályt öttagú direktórium vezeti, amelynek elnökévé az I.[fjűmunkások] O.[rszágos] Sz.[övet-sége] Bergmann Gézá-t nevezte ki. A direktórium tagjai: Fleischmann Izsó, Gránitz Sándor, Ignotus Pál és Lissauer József. A direktórium megbízásából a katonaugyeket: Stendig Herman, a segélyügyeket: Ascher László és Lissauer József, a sajtóügyeket: Palágyi Lajos Menyhért, az iskolai direktóriumok ellenőrzését és a lakásügyeket: Nyigri Imre intézik. A szakosztály helyisége továbbra is Üllői-út 4. I. emelet.”⁷ Bár az újsághírben a direktórium szó nem hangzik el, kétségtelen, hogy Németh László ezen a gyűlésen képviselte iskoláját, ennek a gyűlésnek volt passzív résztvevője.

Nem könnyű tisztán látni ebben a zavaros történetben, mert a korabeli sajtóban hol diákönkormányzatról, hol direktóriumról, hol bizalmirendszerről olvashatunk. A Toldy-reál évkönyveiben sem találunk semmi fogódzót, csak Németh László emlékeire támaszkodhatunk. Ennek ellenére kíséreljünk meg rendet vágni a zűrzavarban.

⁶ NÉMETH László: *A kommun = Uő: Homályból homályba. Életrajzi írások. i. m.* (1977), I. 161.

⁷ [NÉVTELEN]: Hír a *Népszava* közlemény rovatában = *Népszava*, 1919. április 15., 12.

Az őszirózsás forradalom utáni kaotikus időkben számos diákszervezet alakult, ezek közül az egyik legaktívabb az volt, amelyik szellemi municióját a Galilei Körből merítette. Ez a társaság alapította meg 1919. február 14-én – még a kommün előtt – a Szocialista Középiskolai Diákok Országos Szövetségét. Az elnökévé választott Lissauer József emlékezéseiből tudjuk, hogy az alakuló gyűlésen sok száz iskola ezrenyi kiküldöttje vett részt, megvitatták a diákság jogos kívánságait, szociális helyzetét, és a *Marseillaise* mellett már ekkor felhangzott az *Internacionálé* is. Németh László ezen a gyűlésen nem vett részt, soha egy szóval sem beszélt róla. Az események gyorsan követték egymást. Március 27-én, elsőként a III. kerületi főgimnáziumban, majd máshol is, öt főből álló iskolai direktóriumok alakultak. Nem tudjuk, hogy a Toldy-reálban erre mikor került sor, csak azt, hogy az elnöke Németh László, az egyik tagja pedig osztálytársa és barátja, Oszoly Kálmán volt.⁸ A direktóriumok feladata a szocialista nevelés megszervezése és a segélyek szétosztása volt. Az egymásnak is ellentmondó emlékezésekből azt lehet leszűrni, hogy a direktóriumok mellett a diákbizottságok is megmaradtak, és ezek diák-önkormányzati szervként működtek. Tudjuk, hogy a diákdirektóriumi tagoknak joguk volt beleszólni a tanári testületek dolgaiba,⁹ de Németh László nem élt vissza ezzel a jogával, és egyetlen javaslata a diákok lelkiismeretére hagyatkozott volna. A kommün bukása után, az ellene lefolytatott vizsgálat során sem merült fel ellene ez a vád. A kommunistákat akadályozta a sok önálló diákszervezet, ezért tervszerűen, lépésről lépésre felszámolták, egyesítették és ellenőrzésük alá vonták őket. A Szocialista Középiskolai Diákok Szövetsége 1919. április 14-éig működött önálló szervezetként,¹⁰ ekkor beolvasztották a kommunista szellemiségű Ifjómunkások Országos Szövetségébe. Ezen az eseményen képviselte Németh László a Toldy-reált. A „ket-tős (tanítói és diák) bizottságok” felállításáról szóló rendelet a Tanácsköztársaság kikiáltása után másfél hónappal, 1919. május 9-én jelent meg, de a direktóriumok ekkor már működtek. A rendelet valójában a már meglevő diákbizottságok működését törvényesítette és szabályozta. Újdonsága az, hogy az addig egymástól függetlenül működő tanári és diákdirektóriumokat egyesítette. A központosítás, az egy kézbe vétel újabb lépésére június 20-án, a KIMSZ első kongresszusán került sor, amikor a fizikai munkások és a tanulói ifjúság szervezeteit olvasztották egybe.

Lissauer azt is elmondja, hogy nagy lelkesedéssel vettek részt a magyar munkásság első szabad május elsejei ünnepségén, hogy sikeresen toboroztak a Vörös Hadseregbe tizenennyolcadik évüket betöltött diákokat, és „kötelességszerűen és boldogan” részt vettek az agitátor-előadóképző tanfolyamokon.¹¹ Németh László mindezekből kimaradt, az egy diákgyűlésen kívül „kommunistákkal az alatt a négy hónap alatt sem Budán, sem Gödöllőn nem találkoztam”.¹² Mindössze egy szerep-

⁸ NÉMETH László: *A kommün. i. m.* (1977), 161.

⁹ [NÉVTELEN]: *A feldúlt iskola = Néptanítók Lapja*, 1919. 33–35. sz., 23. A folyóirat összefoglalja dr. Pintér Jenőnek, Budapest új tankerületi igazgatójának nyilatkozatát.

¹⁰ KÖVES Judit: *Három diák emlékezik. A Főherceg Sándor utcai palotában... = Népszava*, 1959. február 14., 4.

¹¹ LISSAUER József: *Nemes, küzdő, szabad lelkű diák = Magyar Ifjúság*, 1968. 49. sz., 6.

¹² NÉMETH László: *Mit köszönhetek a Toldy-redlnak? i. m.* (1977), 157.

lést vállalt, ő volt a május elsejei ünnepség szónoka a Toldy-reálban. Beszédét sokáig nem ismertük, elveszettnek hittük, míg aztán 1981-ben Kristó Nagy István a *Könyvvilágban* közölte.¹³ Pár évvel később megjelent az *Életmű szilánkokban* első kötetében is, *Beszéd május elsején* címmel.¹⁴

Ez a zaklatott, Ady modorát utánozó, naiv, Messiás-váró beszéd majdnem kettétörté Németh László pályáját. Már a beszéd felolvasása után megfagyott körülötte a levegő, tanárai és osztálytársai is elhúzódtak tőle, mert ekkorra „a budai reálban alighanem én voltam az egyetlen kommunista, aki nyíltan annak mondta magát”.¹⁵ Tegyük hozzá, hogy nemcsak a Toldy-reálban. Május vízvázalasztó, májusra a nem kommunista értelmiség túlnyomó többsége kiábrándult a világmegváltó eszmékből. A lepel lehullott, a kommunista terror leplezetlenül tombolt, és országszerte szedte áldozatait.

Szemrehányást tehetünk-e a tizennyolc éves Németh Lászlónak hiszékenységeért, amiért gyanútlanul elhitte mindazt, amit a kommunista propaganda hirdetett? A rajongó kamasz alaposan félreértette Adyt, mert Ady radikális változásokat akart, de a kommunizmus távol állt tőle. És a korabeli kommunistáktól is távol állt Ady. Móricz Zsigmond 1919-es naplójának június 23-ai bejegyzésében olvashatjuk az alábbiakat: „Az ő temetésekor [1919. január 29.] még a kommunizmus ott tartott, hogy Hamburger, a mai népbiztos kérte meg a kommunistákat, hogy ne használják fel a forradalom költőjének temetését házbértüntetésre. A kommunista párt nevében azt a választ adták, hogy: »nekünk Ady Endréhez semmi közünk, ő a kispolgárság költője, mi sem ott nem leszünk, se távol nem tartjuk magunkat, nekünk ott nincs keresni valónk, egy polgári költő temetésén: önöknek igen.«”¹⁶

Sőt, Németh László azt sem tudhatta, s ma is nagyon kevesen tudják, mert a hallgatás és az elhallgatás fala veszi körül, hogy a történelmi Magyarország pusztulását, az ország szétesését, az anarchiát látva Ady csalódott az októberi forradalomban is; úgy gondolkodott, ahogy pár évvel korábbi *Vallomásában* írta: „... »bármilyen áron meg kell védeni« a magyarságot és az országot. Halálos beteg volt, már nem tudta papírra vetni ezeket a gondolatait, de szavaira többen is emlékeznek, hogy a zajló forradalomra csak ennyit mondott: »Nem ilyennek képzeltem«.”¹⁷

Chiliasztikus, Messiás-váró életérzését sem vethetjük a tizennyolc éves Németh László szemére, mert tapasztaltabb embereket is hatalmába kerített. Az 1917-es oroszországi bolsevik puccsra, régi nevén a Nagy Októberi Szocialista Forradalomra világszerte sokan úgy tekintettek, mint Krisztus földi birodalmának eljövételére

¹³ NÉMETH László 1919. május 1-i beszéde [KRISTÓ NAGY István közlése] = *Könyvvilág*, 1981, 4. sz., 1.

¹⁴ NÉMETH László: *Beszéd május elsején* = Uő: *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások I-II.* Szerk. GREZSA Ferenc, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1989, I., 65–66.

¹⁵ Uo. NÉMETH László: *Mit köszönhetek a Toldy-reálnak?* i. m. (1977), 157.

¹⁶ MÓRICZ Zsigmond: *Naplójegyzetek*, 1919. Szerk. CSÉVE Anna, Bp., Noran, 2006, 94.

¹⁷ FARKAS László: *Ady Endréről* = KOVALOVSKY Miklós: *Emlékezések Ady Endréről V.* Bp., Akadémiai, 1993, 515. A szerző Ady *Vallomás a patriotizmusról* című, 1913-ban írt cikkére utal: „... bármilyen áron meg kell védeni egy pláne katonai és ultramontán gyilkossággal fenyegetett fajtát.”

– Magyarországon is. Az országon chiliasztikus hangulat lett úrrá, a tömegeket magával ragadta az emberiség egyesülésének utópikus eszménye, a kizsákmányolástól mentes, igazságos, szabadságon, egyenlőségen és testvériségen alapuló társadalom felépítésének káprázata. Nemcsak az iskolázatlan tömegeket, hanem az értelmiséget és az egyházakat, főként a református egyházat is felkészületlenül, tájékoztatlanul érte a kommunista hatalomátvétel, és megtévesztették őket a csábító ígéretek, a hangzatos szövegek. A református püspökök a Tanácsköztársaság iránti segítőkészséget, együttműködést javasolták a lelkészeknek és az egyházi testületeknek. A *Lelkészegyesület* nevű lap 1919. március 29-ei számában adott eligazítást a lelkipásztor olvasóknak: „A kommunizmus krisztusi elv. Tehát elvileg kifogás ellene keresztény alapon nem emelhető.”¹⁸ Nem sokkal később Baltazár Dezső püspök azt a mentséget hozza fel a kommunisták mellett, hogy „minden politikai irányzatnak megvannak a maga túlkapásai. A szocializmus magva, lelki gyökere nemcsak hogy kifogás alá nem eshetik, hanem az emberszeretet programja egyenesen.”¹⁹ Hihetetlenül naiv, de közkeletű vélemény volt ez akkoriban. Baltazár Dezső tisztántúli református püspök, a Konvent és az Országos Református Lelkészegyesület elnöke, tehát egész magyar református egyház legfőbb vezetője táviratban köszöntötte Garbai Sándort, a Forradalmi Kormányzótanács elnökét, a debreceni tudományegyetem református teológiai karának 1919. március 26-ai határozata pedig a bolsevizmust „mint a Názáreti által hirdetett és az emberiség által várt istenországát” köszöntötte, s följárnlotta annak megvalósításához támogatását.²⁰ Később nagy számban léptek be lelkészek a kommunista pártba is.²¹ Baltazár Dezsőnek alighanem igaza van, amikor 1920-ban írott emlékiratában azt állítja, hogy „a kommunizmustól távol álló nemzet óriási többsége is a kezdet néhány napján belenyugodott a fordulatba, sőt, mint egyedüli mentséget örömmel üdvözölte.”²² Az egyháziak szeméről azonban hamarosan lehullott a hályog, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunisták célja az egyházak likvidálása. Ebből a célból alapítottak is egy hivatalt, amelynek alig leplezetten Likvidáló Hivatal volt a neve.

Legkiválóbb íróinkat, költőinket, a *Nyugat* szerzőit is, szintén chiliasztikus érzelmek ejtették foglyul, a kommunizmusban ők is a krisztusi vallást látták. Csak néhány példát idézek.

A *Nyugat* 1919. április 1-jei számában jelent meg Tóth Árpád ismert ódája, *Az új isten*, amely a kommunizmust új vallásként mutatja be. Csak két sort idézek: „Új isten szól hozzátok emberek! // [...] Im eljöttem! Eljött a Vörös Isten!”

Tóth Árpád verse nem pillanatnyi fellángolás, nem egyszeri költői túlzás gyümölcse. Február 10-én, több mint egy hónappal a kommunista puccs előttről fennmaradt levéltöredékéből idézek: „minden lelki zugom alaposan tele van ezzel a bolse-

¹⁸ KÓNYA István: *Az 1918–19-es forradalmak és a magyar református egyház* = *Alföld*, 1969, 7. sz., 58.

¹⁹ TARJÁN G. Gábor: *Baltazár Dezső. Halálának 50. évfordulójára* = *Theologiai Szemle*, 1986, 6. sz., 363.

²⁰ *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. GRATZ Gusztáv, Bp., Franklin, 1921, 615. Lásd még *A magyar protestantizmus 1918–1948*. Szerk. LENDVAI L. Ferenc, Bp., Kossuth, 1987, 36.

²¹ TARJÁN G.: *i. m.* (1986), 363.

²² KÓNYA: *i. m.* (1969), 58.

vizmussal. Érző és gondolkodó ember vagyok s az öreg Európa nagy felfordulása engem is igen felforgatott. Nincs más megoldás, csak a kommunizmus! – ezt ordítja bennem minden belső hang. A nyomorúságos, gennyes, rohadt emberi életet csak ez a nagy, vad, orosz idealizmus teheti ismét élhetővé. A kommunizmus logikája és lírája hat át s eddig rendben is volna a dolog. De aztán nagy bajok vannak: én, a szelíd, csendes és inaktív Tóth Árpád, bármennyire átértém és átérzem a Vörös Messiást, a csodálatos Lenint, mégis ezer és millió gátlás szegül bennem ellene. Hiába, burzsoának születtem, s ami rosszabb, erős magyar faji érzésű burzsoának.”²³

Pásztor Árpád (1877–1940) író, költő, műfordító és újságíró Tóth Árpád köréhez tartozott, és megelőzte tehetségesebb barátját. Vannak olyan vélemények, hogy ő írta Leninről a világirodalomban az első verset. Az *Est* 1917. december 25-ei, karácsonyi számában megjelent, *Lenin* című versében új megváltóként ábrázolja a bolsevik vezért.

„Új Krisztus jött. De oly közel ma még,
Hogy fel sem éri ez a nemzedék,
S nem súgja szent érzések percein:
Lenin! Lenin! ...”²⁴

1919. március végéről, április elejéről fennmaradt Babbitstól egy töredék:

„Két nép vagyunk ma, muszka és magyar,
ki több szegyenben élni nem akar
és inkább szenved, inkább belehal,
de ember lesz és újra fiatal!

Magyarok! A kor nagy dologra hí,
mi vagyunk az idők postásai,
mi küldjük szét a vörös levelet,
melynek pecsétjei vérző szívek.

S sokan remegnek, ha a posta jön,
de még többeknek lesz ez szent öröm,
hogy nem volt annyi vér és annyi könny
hiába, mert már a nagy óra jön.”²⁵

Juhász Gyula *Új hit* címmel írt cikket a szegedi *Délmagyarország* 1919. március 9-i számába:

²³ TÓTH ÁRPÁD *ismeretlen levéltöredéke 1919-ből*. Közzéteszi KABDEBŐ Lóránt = *Kritika*, 1978, 10. sz., 13.

²⁴ *Így látták a kortársak. Magyar írók, költők, publicisták a Nagy Októbertől. 1917–1919*. Szerk. REMETE László, Bp., Kossuth, 1977, 258.

²⁵ Uo., 509.

„És a názáreti Jézusra gondolok, a szegény galileai eretnekre, akire Pontius Pilátus, az okos és elfogulatlan judeai helytartó, mikor már penzióban van, nem emlékezik.

Hát igen, megint ex oriente lux, megint jön egy új hit, fiatal, barbár és a régi világok korhadt oszlopait rombolva termékenyítő és a jövődő fehéreit üdvözítő. [...] Versailles felett oly vérvörös az alkony – keletről egy világégés tüze tűz reá –, a világtörténelem egy új fejezete kezdődik, de az iniciálé nem latin betű, se gót, hanem cirill!”²⁶

A chiliasztikus, messianisztikus világérzés legszélsőségesebb mondatai – amiről tudok – Lukács György száján röppentek ki. 1918 előtt Balázs Béla Naphegy utcai villájában a Vasárnapi Kör tagjai a forradalom megtisztító, megváltó erejéről beszélgettek. Az egyik beszélgetést Lesznai Anna ekként idézte fel: „Jó, mondtam, az emberek üdvözülni fognak, ha ti megváltjátok a világot, de mi lesz a többi kreaturával? Mi lesz a növényekkel, az állatokkal? Tudod, hogy én nem akarok nélkülük üdvözülni.” Mire Lukács azt mondta: „Még a kövek is üdvözülni fognak.”²⁷ Költői, gyönyörű, fanatizmustól izzó vagy inkább fantasztá válaszl!

A chiliasztikus életérzés, a forradalmi lelkesedés annyira hatalmába kerítette Németh Lászlót, hogy megpróbálta meggyőzni az édesanyját, hogy Bajnok utcai házukat ajánlják fel az államnak, a közösségnek.²⁸ Ennek az összetett érzésnek a rajongáson kívül azonban egyéb összetevői is voltak, egyebek között Németh László rossz lelkiismerete. Jó anyagi helyzete miatt kora ifjúságától lelkiismeret-furdalása volt, és ez egész élete során elkísérte. A *Bűn* főhőse, Németh László alteregója ugyanúgy ettől szenved.

1919-ben Németh László az irodalom áldozatává vált: a *Nyugat* költői, írói erősítették fel benne a messianisztikus, chiliasztikus hitet, ők fertőzték meg vele. De az is író volt, aki kigyógyította, kijózanította utópisztikus ábrándjaiból: „... új hőseim: a magyar írók s Ady szelleme, hitem szerint a kommunizmus melletti hitvallásra buzdítottak, vállaltatta a hálátlan kitarást (melyből néhány hónappal a Tanácsköztársaság bukása után egy másik nagy hatású író szava oldott fel).”²⁹ A nagy hatású író minden bizonnyal Szabó Dezső volt, akinek kisebb irodalmi földrendést előidéző, és a nem irodalmárok körében is rendkívül erős hatást keltő regénye, *Az elsodort falu* 1919 májusában jelent meg. A regény szinte megjelenése pillanatában ott volt Németh László polcán, de akkor csak az egyharmadát olvasta el.³⁰ Augusztus elseje, a Tanácsköztársaság bukásának napja Szilason érte, és a hírre rögvest Gödöllőre indult. Itt az újságokban, beszélgetésekben egyre gyakrabban lehetett

²⁶ Uo., 471.

²⁷ *Beszélgetés Lesznai Annával = Emlékezések. Irodalmi Múzeum I. Szerk. a PIM dokumentációs csoportja, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1967, 13.*

²⁸ NÉMETH László: *Magam helyett. Álom és valóság. Forradalom. = Homályból homályba. i. m. (1977), I., 140–141.*

²⁹ NÉMETH László: *Mit köszönhetek a Toldy-redőnek?* = Uo., 157.

³⁰ NÉMETH László: *Összeomlás* = Uo., 169–170.

Szabó Dezső nevét hallani, s még azok is a regényéről beszéltek, akikkel egyébként irodalomról nem lehetett szót váltani. Az *elsodort falu* Németh Lászlót is elsodorta a kommunisták táborából, 1919 augusztusában kijózanodott.

Németh László azonban nem volt a messianizmus vegytiszta képviselője, mert ő hazafi volt. Ellenben a kommunista messianistákat nem érdekelték a népek, nemzetek, mert ők a világforradalmat várták. A nemzeteket elavult történelmi képződménynek tekintették, rajongtak a proletár internacionalizmusért, és megvetették a hazafiúi érzést.

A kommün bukása után Németh Lászlót feljelentették, nem vehetett részt osztálytársaival a visszaállított érettségi vizsgán, s mint sokaknak, neki is igazoló eljáráson kellett átesnie. A bizottságban a fogságban sínylődő édesapja tanártársai foglaltak helyet, és az apára és a jó tanulóra való tekintettel csak dorgálásban részesítették, és érettségi vizsgára bocsátották. A gimnázium évkönyvéből egy eddig ismeretlen adatot is megtudhatunk, az érettségi vizsga pontos idejét: „Érettségi vizsgát tett: Szeptember 25–27. Németh László jeles.”³¹

1919-es tévedéséből Németh László általános érvényű következtetést vont le: „Négy hónapon keresztül az érdekeimmel, az ízlésemmel, az ösztönömmel ellentétes irányban tartott kifejlesztve: a lojalitás, s most vége volt ennek a feszültségnek. Ekkor kaptam az első leckét belőle: hogy milyen nehéz a közérzetünk ellen gondolkozni. Hamarosan azt is megértettem, hogy talán nem is helyes.”³²

³¹ *Értesítő. i. m.* (1920), 15.

³² NÉMETH László: *A kommün. i. m.* (1977), 168.

Horkay Hörcher Ferenc „Nyugati szabású magyar polgár”

Szubjektív jegyzetek Németh László Kemény Zsigmond-esszéjéről

Németh László és Kemény Zsigmond sok mindenben különbözött egymástól. Bár mindketten politizáló írók voltak, arcélük és habitusuk is eltért egymástól. Néhány dolog mégis összekötötte őket. Ezek közé tartozott szerepértelmezésük. Az, hogy mindketten a nemzeti értelmiségi szerepével azonosultak – igaz, majd egy évszázad különbséggel. Mindketten publicisztikáikkal ostromozták nemzetüket – de regényeiket is azzal a szándékkal írták, hogy a szépirodalom révén is tanítsák olvasóikat, ráadásul ne csak érezni, hanem gondolkodni, gondolkodva cselekedni is tanítsák őket. Ráadásul mindkettőjüket megverte a sors egyfajta tragikus hangoltságú protestáns látásmóddal: ha regényeik világának hangulatát összevetjük, azt tapasztalhatjuk, hogy sötét tónusukkal nagyon is közel állnak egymáshoz.¹

Hogy Kemény és Németh ebben a dolgozatban összekerültek, annak azonban van egy jól meghatározható szubjektív és egy ugyanilyen határozott objektív oka is. A szubjektív oka az, hogy valamikor a 80-as évek második felében, amikor a budapesti bölcsészkarra jártam, és amikor még mit sem sejtettünk a rendszerváltásról, a *Mozgó Világ* betiltása után, és épp a már akkor legendás főszerkesztő, Kulin Ferenc óráinak hatására is, élénken érdekelni kezdett bennünket a politika. Kölcsény Körnek nevezett egyetemi diákkörünkben – többek között az azóta irodalomtörténésszé vált Madarász Imrével, a jogtörténésszé és alkotmánybíróvá vált Horváth Attilával és a már akkor a filozófia tanszéken oktató néhai filozófus kollégámmal, Neumer Katalinnal – Kemény Zsigmond forradalom után írt esszéit tanulmányoztuk. Feltehetőleg azért, mert az 1840-es és 50-es években írt dolgozatokban valami időszerű mondanót sejtettünk akkor, a kései kádárizmus közegében. Ráadásul ugyanebben a korszakban, a kései kádárizmus idején, Németh László egyszerre érzékeny-irodalmi és morális-politikus esszéi – Szerb Antal, Halász Gábor és Babits tanulmányai mellett – a legfontosabb forrásai voltak a kötelező szakirodalmon túli magyar irodalomtörténeti tanulmányaimnak. Ennyi talán elég is érzékeltetni a szubjektív vonatkozásokat.

Az objektív oka pedig az, hogy van Németh Lászlónak egy nevezetes esszéje Kemény Zsigmondról, amelynek témája – az író pusztá bemutatásán túl – meggyőződésem szerint nemcsak az 1940-es, majd az 1980-as években volt időszerű, hanem a mai napig is az maradt.² Ez a gondolat az író mint polgár tétele volt. Ebben a dolgozatban az a célom, hogy utánajárjak, mi is érdekli Németh Lászlót, amikor 1940-ben Keményt mint nyugati szabású magyar polgárt elemezte.

¹ IMRE László: A „kisebbségi” lét ereje (Németh László és a protestáns örökség) = *Debreceni Szemle*, 2017, 3. sz., 326–331.

² NÉMETH László: *Kemény Zsigmond* = Uő: *Az én katedrám. Tanulmányok*. Bp., Magvető, 1983, 611–642. A továbbiakban az esszéből való idézetek oldalszámát a főszövegben adom meg, zárójelben.

Esszéjében Németh László először is a léptéket határozza meg, hogy milyen nagyságrendről beszél Kemény kapcsán. Századának magyarul alkotó íróihoz hasonlítva állítja Keményről: „A legnagyobb, akihez hasonlítani sem lehet egyiket sem...” (611.) Egy másik helyen pedig így fogalmaz: „Nemcsak a legnagyobb magyar prózaíró... egyik azok közül az írónál több, magyar géniuszok közül, akik mint Zrínyi: személyiségükkel tágítják ki az irodalomtörténetet kultúrhistóriává.” (612.) Németh itt világossá teszi: a megközelítése mögött rejlő irodalomszemlélet nem a l’art pour l’art elvén alapul, hanem inkább a ma kultúrtudományként értett irodalomértéshez áll közelebb. Íróként nyilván elsősorban az alkotói személyiség foglalkoztatja, de ennél több a tétje vizsgálódásának: valami olyasmit akar igazolni, hogy Kemény Zsigmond sajátos, csak rá jellemző írói arcélének, szomorú véget ért, de nagyon is termékeny életútjának önmagában, az egyes műveken túl is van jelentése, jelentősége.

Ezután Németh a saját helyét jelöli ki a Kemény-recepció történetében. Lényegében joggal állapítja meg, hogy az „utolsó nagy ragaszkodás nyoma Péterfy tanulmánya”. (612.)³ Persze nyilván voltak kisebb-nagyobb kalandok, akár még érdekes epizódok is Péterfy és Németh László között, az utókor Kemény iránti érdeklődésében, mégis Németh az, aki Kemény Zsigmondot nagyobb hangsúllyal ismét napirendre tűzi a magyar irodalmi nyilvánosságon belül, kánonba emelési javaslattal. Németh megállapítása persze nem nélkülöz egy bizonyos pózoló elemet sem: szereti saját szerepét drámaian eltúlozni. De kétségtelen, hogy korára igen nagy befolyást tudott gyakorolni – szerették vagy gyűlölték, olvasóiban általában sikerült heves érzelmeket keltenie. Ami irodalomtörténeti tájékozódását illetve, az meglehetősen kifinomult ízlésre és jó ítéldőképessegre vallott. Ha elfelejtett alakokhoz nyúlt is, rendszerint rátalált azokra a figurákra, akik valódi minőséget képviseltek, még ha elsőre nem is tűnt ki hangjuk a múlt kakofóniájából. Lássuk, milyen elemekből építkezett Németh, amikor alig néhány ecsetvonással, mégis nagy meggyőzőerővel felvázolta Kemény Zsigmond világát, gondolkodásmódjának aranyalapját.

Kemény írói-gondolkodói stílusát próbálgatva Németh egy ponton a „tizennyalcadik század nagy angol történészeihez s bölcselőihez” fordul. (621.) Bár nevet nem említ, olyan szerzők juthatnak eszünkbe, mint Hume, Robertson, Smith, Gibbon, Burke vagy egyenesen doktor Johnson. Ezek a történetírók azért tűnnek érdekesnek Kemény értelmezésekor, mert a történetírást nem szigorú tudományként művelték, hanem inkább valamilyen értelemben a Bildung, az egyéni emberformálás és közösségépítés felől közelítették meg. Ahogy ők, Kemény is „könyvvel és léttel egyszerre képeztette magát”. (621.) Elődje történelemhez való viszonyát, ki nem mondva utalva az erdélyi önéletírók hagyományára, valamiképp az önvizsgálathoz közelíti Németh: „őbenne ez az emlékezés, ez az önismeret és anyagismeret nem tudás volt, hanem élet”. (613.) Mindezt valóban megalapozza, hogy a XVIII. századi britek is kedvelték az esszé műfaját (gondoljunk Hume vagy Johnson írásaira), de amikor nagy narratívát építenek, akkor is sokszor jelenik meg szövegükben az élő-

³ PÉTERFY Jenő: *Kemény Zsigmond, mint regényíró* = Uő: *Összegyűjtött munkái I.* Bp., Franklin, 1901, 106–159.

szóhoz közelítő stílusregiszter. Kemény is sokszor személyes hangon szólal meg, mondatai mögött mindig látjuk a beszélőt is, az általa írt szöveg tehát soha nem személytelen. Átéli azt a történelmet, amit felelevenít, és ennek megfelelően érzékelhető történeti írásaiban is az érintettség. A történelmi múlt benne él tovább, az író mintegy megtestesíti azt, és írásaiban e személyes szűrőn át jeleníti meg a történelmet. Érdekes, ahogy ezt az angolszász irányultságú, történelmi hangoltságú XVIII. századi gondolkodás- és beszédmódot szembeállítja Németh a francia felvilágosodás doktriner jellegével, „betűszagú” literátorkodásával. Szerinte Kemény és angolszász elődei olyan történelmi érzékről, történelmi realizmusról tesznek tanúbizonyságot, amelynek egészséges szkepszise szembeállítható Bessenyei és Kazinczy korának bizalmával „a nyelvet és társadalmat újrászabó emberész iránt”. (614.) Fontos azonban, hogy ez nem a felvilágosodás örökségének megtagadása – csak épp a francia *Lumières* helyett egy angolszász, pragmatikus és történelmi alapokon álló felvilágosodás támogatása.

Kemény egyszerre történelmi és kortárs politikai érdeklődése természetesen találta meg a maga közegét az újságírásban. Persze a reformkor, majd az abszolutizmus korának újságnyelve, de az újságírás intézményrendszere maga is még élesen elütött az Ady korában kialakuló kapitalista hírgyártás, majd az 1945 utáni kommunista pártújságírás ideológiai zsargonjától és üzemszerű működésétől. De Kemény kilógott saját korszakának újságíróátlagából is. Örökölt társadalmi állását tekintve báró volt, aki önként vállalta a hétköznapi foglalkozást és életmódot, s valljuk be, mindvégig küzdött is vele. Ám e választás biztosította, hogy Kemény írásaiban sem szakadt el a hétköznapi élet kihívásaitól. Nem véletlenül jegyezte *Élet és irodalom* (1852) címmel cikksorozatát – épp az az elvárása az íróval szemben, hogy ne szakadjon el az élettől. „Ha a regényírónak joga van egy hosszas munkában igen kevés mesét adni és a bonyolítás általi érdeket, mihelyt céljához tartozik, mellőzheti, akkor viszont legalább annyit kívánhatunk tőle, hogy a mese helyett valódi életet, mely csendes menetével is tud vonzani, a bonyolítás helyett pedig mindig mozgó és fejlődő érzéseket, indulatokat, szenvedélyeket és tetteket láthassunk...”⁴

Az újságírás polgári (ha tetszik, egyenesen urbánus) foglalatosság. A lüktető városi élethez, a modernizációhoz kapcsolódik, s kulcsszerepet tölt be az emberek közötti újfajta kapcsolatok közvetítésében. Egy elnyomtatás ellen küzdő országban pedig, amilyen a XIX. század közepének Magyarországa volt, és amilyen az 1940-es Magyarország volt Németh László Kemény-esszéje születése idején, a szabadság letéteményese. Egyben a nagyra tartott nyugati civilizációs-kulturális minta egyik paradigmatisztikus megtestesítője. Németh László úgy látja, Kemény Zsigmond polgáriassult élet- és gondolkodásformája még elütött a kor magyar átlagától. Hasonlított viszont azon ifjak újfajta műveltségéhez, akikkel együtt hozták létre a centralisták kis elit körét. Vezetőjük a jogász és történetíró Szalay László, a társadalmi-politikai ranglétrán legmagasabbra jutó társuk pedig a kétszer is miniszteri feladatot vállaló író, gondolkodó, Eötvös József volt.

⁴ KEMÉNY Zsigmond: *Élet és irodalom. Tanulmányok*. Szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 154.

Tudjuk, a centralisták Kossuth és Széchenyi közé szorultak a két véleményvezér 40-es évekbeli harcában. Távol állt tőlük Kossuth harcias kiállása, de imponált is nekik – értelmiségi gondolkodásuk számára nagy rejtélyt jelenthetett a született (népszerű) politikus, Kossuth hiperaktivitása, de talán riasztotta őket időnként a társadalmi mérnökösödésig előreszaladó radikalizmusa. Alapvetően Széchenyi „civil society”-t fejlesztő programja állt közelebb hozzájuk. Kemény a szabadságharc után, 1851-ben hosszú és érzékletes jellemrajzot írt Széchenyiről Csengery státuszférfi-akról szerkesztett könyvébe,⁵ Kossuthal polemizálva. Politikailag jelentősebb kérészi, hosszas kifakadása Kossuth nemzetvesztő politikájával szemben, közvetlenül a szabadságharc után írt pamfletjeiben (*A forradalom után*, 1850; *Még egy szó a forradalom után*, 1851). Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy Kemény már a szabadságharc idején eltávolodott Kossuthtól, Eötvös pedig jóval a fegyverletétel előtt egyenesen kimenekült a forradalmi romantikából. Nem csoda, ha Kemény a vesztett függetlenségi háború után külföldre menekült Kossuthot tette meg bűnbaknak azért, hogy behajszolta az egyébként józan, de lelkesedésre mindig kész magyar népet a forradalomba.

A röpiratok érvelése szerint a rajongó Kossuth megrontotta a nép politikai jellemét a nyilvánvalóan eltúlzott függetlenségi követeléseivel. Számunkra nem az a kérdés, hogy igaza van-e a kritikusnak, amikor Kossuthot populizmussal és demagógiával vádolja, s nem arról van-e szó, hogy így próbálja saját életét menteni a forradalmat eltipró Habsburg-hatalommal szemben. Itt és most érdekesebb a kritika ürügyén felvázolt kép a magyar politika Kemény által kívánatosnak tartott természetéről, amit ma konzervatívnak neveznénk, és az e mögött megbúvó, inkább csak implicit módon kifejtett polgárosodás-képe. Meglepő, hogy az egyébként sokszor forradalmi indulatoktól fűtött Németh László milyen nagyrabecsúlással méltatja Kemény két – nyugodtan mondhatjuk – reakciós dolgozatát.

„... ezeket a tanulmányokat azonban egy valódi államférfi írta, aki szervezetében hordta a politikum örökségét, kijárta a történeti megfontolások iskoláját, egy nagy kor nagy emberei közt mint főszereplő forgott, nagy változásokat ért meg, s a balorsztól fölpuhult nemzeti lelket s az irányító szóra leső polgártársakat látott maga körül, akikért érdemes volt, amint egyéni okokból szükséges is, nehéz természetét súlyos magyarázatokra összeszedni. Innét e tanulmányok különös hitele s méltósága. Kemény tanulmányának e tekintetben csak a hadvezér Zrínyi epikáját lehet melléállítani.” (627.)

Németh László elismerése Kemény esszéivel kapcsolatban azért is különösen figyelemreméltó, mert – mint maga is jelzi – számára nem volt elfogadható annak kiinduló hipotézise. „Csak a kiindulópont volt hibás; az táplálkozott egy kelleténél súlyosabb kedélyhangulatból. Ausztria fátuma nem volt olyan erős, mint Kemény hitte.” (628.) Itt nyilván Németh saját magyartörténelem-képe ütközik egy részlet kapcsán Keményével, s bár mind a ketten hajlanak arra, hogy elfogadják az eleve elrendeltség valamilyen tanát, a Szekfűvel vitatkozó Németh László számára

⁵ *Magyar szónokok és státuszférfiak (Politikai jellemrajzok)*. Szerk. CSENGERY Antal, Pest, Heckenast, 1851, 333–512.

a Habsburgok hatalmának szükségszerűsége nyilvánvalóan nem volt elfogadható előfeltevés.⁶ E tekintetben Szekfű ugyancsak természetes módon, épp Kemény Zsigmondra hivatkozott: „Kemény Zsigmondnak már 1850-ben megvolt az erkölcsi bátorsága kimondani a népszerűtlen igazságot: a magyar függetlenségnek át nem hágható akadályai vannak Ausztria nagy hatalmi állásában.”⁷ Nyilvánvaló, hogy ennek a vitának sem lehetünk eldöntői – noha ez a magyar politikai gondolkodás egyik legfontosabb fordulópontja, vagyis ezen fordul meg, ki hogyan fog gondolkodni Magyarországon későbbi történetéről. A mi feladatunk azonban most más: továbbra is a közös pontot, a polgári minőséget keressük Kemény és Németh nézetrendszerében.

Forduljunk hát rá erre a minőségre. Németh László nemcsak a XVIII. századi Angliát hangsúlyozza Kemény-értelmezésében, hanem a XIX. századit is – s ki tudja, 1940-ben mi volt a saját álláspontja kora Angliájáról. Nem búj-t-e meg Némethben is egyfajta titkos angломánia a német náciizmussal szemben? Azt írja:

„S ha most azt keressük, mi e Janus-arc mögött a közös eszmény, az akkori Anglia felé nézve, könnyen megérthetjük. Kemény egy történelmi gyökerű s érzékű magyar polgárságot akart. Sugalmazásokkal teljes programja, melynek művelődésünk minden ága számára volt intése anélkül, hogy az egész élet vitatásától egy percre is elállt volna, ennek akart előbb irodalmat, később újságirodalmat teremteni.” (631.)

Vagyis: a progresszív, forradalmi francia és a megkésett, apolitikus német polgársággal szemben Németh az angol (ma britnek neveznénk) polgárság mintáját fedezi fel Kemény esszéiben, nem mint megvalósítandó utópiát, de mint olyan paradigmát, amelynek elmosódott körvonalaihoz hasonló olvasható ki a hazai polgárosodás történelmi kavargásából is. Fölteszi és egyből meg is válaszolja a költői kérdést: „Magyarországon nem volt meg egy ilyen történelmi polgárság kifejlődéséhez az alap és előzmény? Sőt csak az ilyenhez volt meg.” (631.)

Kemény Zsigmond itt már nem pusztán a szellemi előd szerepét tölti be Németh esszéjében. Inkább hírnök ő, aki megelőlegezi a szellemi utód mondandóját, sőt társadalmi programját is. Valójában alakja szimbolikus jelentőségre tesz szert – mintegy megtestesíti Németh László számára azt a történelmi gyökerű magyarságot, amely nem pusztán az angol minta imitációja lett volna, ha csakugyan létrejön, megerősödik, s képes lesz vezető szerepre szert tenni, ahogy Angliában képessé vált erre. Kemény Zsigmond tragikus sorsa Németh László számára azonban a történelmi Magyarország polgárságának elhalását is megjeleníti. Kemény ugyanis még segített tető alá hozni a kiegyezést, de a hazai polgárság oly rövid aranykorának gyümölcseit már nem élvezhette. Küzdelmes élete megszemélyesítette a régi polgárság felemelkedését és hanyatlását is, amit a kiegyezés után felemelkedő új pol-

⁶ A Németh-Szekfű vitáról lásd például BIBŐ István: *Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája* = Uő: *Válogatott tanulmányok III.* (1971–1979). Szerk. NAGY Endre et al., Bp., Magvető, 375–385.; GERGELY András: *Németh László vitája Szekfű Gyulával* = *Valóság*, 1983, 1. sz., 47–62.; LACKÓ Miklós: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996, 353–354.

⁷ SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik (Reprint sorozat)*. Bp., ÁKV–Maecenas, 1989, 181.

gárság nem tudott ellensúlyozni.⁸ S itt történik meg Németh gondolatmenetének kisiklása. Szerinte a kihalt régi polgárság helyét „egy idegen kölcsönpolgárság foglalta el”, amiben olyan tényezők játszottak szerepet, mint „nemzetiségeink városi elhelyezkedése”, „a zsidóság gáttalan beömlése”, „a hivatalokat visszaaranyozó kiigyezés” és „egészségtelen közjogi helyzetünk”. (631.)

Hogy milyen mélyen érinthette Németh Lászlót a polgári fejlődés vélelmezett kudarca, azt mi sem bizonyítja jobban, mint ez az antiszemita felhangú bűnbakképzés, amibe – csakúgy, mint Szekfű – ő is belecsúszik. Szekfű *Három nemzedékének* mai szemmel legfájóbb hibája, hogy az egymást követő magyar politikai elitek hanyatlástörténetét átfordítja a zsidóság elleni vádirattá. Ugyanez történik Németh László esszéjében is. A *Kisebbségben* (1939) című Németh László-mű a két háború közötti időszaknak csak a *Három nemzedék*hez hasonlítható, jellegadó munkája. De ugyanúgy, ahogy vitapartnere, Szekfű, Németh László is belecsúszik egy olyan, védtelen álláspontba, amellyel ténylegesen többet árt a Trianon utáni válságos történeti helyzet feldolgozásának, mint amennyit segíteni tudna egyébként. Vekerdi László szerint az orvos Németh Lászlón itt magán is úrrá lesz az általa diagnosztizált betegség, és írásai vonatkozó részét ilyenként kell kezelnünk. Vagyis nem kiátkoznunk kell őt, hanem a tanai okozta sebek gyógyítására van szükség, főleg, „ha a beteg olyan érzékeny s tisztességes gondolkozó, mint *A minőség forradalmának szerzője*”.⁹

A kortárs Babits viszont másfajta metaforát használ, eretnekséget kiált, és ami még fontosabb, pajzzsal s dárdával védekezik Németh megosztó nézetei ellen.

Akár eretnekség, akár betegség, ijesztő és vétkes Németh László gondolatmenetének elcsúszása a faj- vagy fajtaelmélet irányába. Mindez azért is érthetetlen, mert, mint láttuk, fontos, máig releváns, bár természetesen vitatható észrevételeket olvashatunk tőle a XIX. század második felének magyar polgárosodásáról, és ezeket érdemes kimenteni például a Kemény-esszé idegenellenes kiszólásai közül. Németh László szemében Kemény bizonyos értelemben a vidéki, a perifériális Magyarország képviselője, szemben 1848 fővárosi forradalmával (jegyezzük meg csendben, hogy legalább két, de inkább három fővárosban zajlik a magyar forradalom: Pesten, Pozsonyban, de Bécsben is). A bűnös nagyváros toposza is belejátszik ebbe a meglátásba – érdemes emlékezetünkbe idézni, hogy Kemény Baudelaire nemzedéktársa. De talán e modernizmuskritikai metaforánál is fontosabb, hogy Kemény alakján keresztül a magyar történelmi középosztály egy sajátos csoportjára tudja Németh ráirányítani a figyelmünket.

„Vidéki kollégiumok és paplakok: Kőrös, Debrecen, Patak, Kolozsvár s Hamva szólnak fel a beállott csendben, s kezdik a beléjük menekültek nézeteit és természetét megvallani. Ezek a többnyire protestáns, színmagyar menhelyek... a keserűség ad bátorságot nekik, hogy mindarra, ami negyvennyolcig történt, a maguk szerény, értéktisztelő módján nemet mondanak. Az ő nemzeti klasszicizmusuk a magyar jel-

⁸ A régi és az új polgárság megkülönböztetésre lásd BÁCSKAI Vera: *A régi polgárságról = Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk. KÖVÉR György, Bp., Századvég, 2006, 15–37.

⁹ VEKERDI László: *Németh László, a gondolkozó = Tiszatáj*, 1976, 5. sz., 96–99., 98.

leg forradalma a főváros forradalma után. Ennek a »reakciós« forradalomnak igazi vezére s legnagyobb, majdhogya azt nem mondom, egyetlen – szelleme: Kemény Zsigmond.”¹⁰

Németh László felvetése itt arra irányul, hogy mind a 48-as függetlenségi hagyománynak, mind a Szekfű Gyula által kidolgozott „labanc” hagyománynak historiográfiai alternatíváját nyújtsa. Ráadásul tegye mindezt úgy, hogy a XX. század közepén is érvényes sugallata legyen a történetnek. Így fordítja át a nemzeti klasszicizmus Horváth János által kidolgozott irodalomtörténeti fogalmát egyfajta társadalomtörténeti, mentalitástörténeti kategóriává. Szemben a Kossuth és a márciusi ifjak által képviselt fővárosi forradalommal, Kemény közvetítésével megjelenik egy „reakciós” forradalom is, amely otthonos a magyar történelemben, de nem arisztokratikus, még csak nem is köznemesi gyökerű, hanem csakugyan, életmódját és gondolkodásmódját tekintve polgári.

A nemzeti klasszicizmus irodalomtörténeti fogalmában Németh László felfedezni véli a nemzeti irányú polgári irodalom kulcsszavát. Ez azért fontos, mert persze Németh és Horváth János tájékozódása nem mindenben esett egybe. Valójában egy teljes nemzedék választotta el őket egymástól, így valami túlzott közelség nem is várható el kettejük felfogása között. Ezért elmondható, hogy Németh Lászlónak igencsak invenciózusan kellett eljárnia, amikor a nemzeti klasszicizmus irodalomtörténeti szakkifejezését megpróbálta Kemény és főleg a Kemény háttérében felfedezni vélt polgári szemlélet elemzésére alkalmazni.

Persze, más szempontból is meglehetősen összetett Németh László történetfilozófiai mélységű kísérlete Kemény újrapozicionálására. Egyfelől amellet érvel, hogy Kemény valamifajta eszmei magyarságot tudott saját életében felmutatni, alkotásain keresztül ábrázolni. Másrészt viszont azt is kimondja, hogy legjobbaink esetében a nemzet szolgálata egyben európai tájékozódást is jelentett. „A Bessenyei óta támadt nagyobb mozgalmak is: mind Európát írták zászlójukra. Kazinczyék Nyugat ízlését, Széchenyi Nyugat jólétét, Petőfi Nyugat szabadságeszméit. Adyék folyóiratának még a neve is *Nyugat* volt.”¹¹ De ez az európaiság Németh szerint nem mondott ellent elmélyült magyarságuknak.

„A magyarság mélyebb megismerését, jellegünk erősebb megvonását, a magyar önmagunkba szállást egyedül Kemény Zsigmond s a nemzeti klasszicizmus írói tették programjuk élire. De a mélyebb magyarság, nép és múlt, írói és tudományos megszólaltatása közben ők is milyen művelt polgárai igyekeztek Európának lenni – gondoljunk csak Arany Jánosra.”¹²

Amikor Arany Jánost állítja Kemény mellé, Németh László megpróbál típust alkotni a Kemény és Arany János által képviselt jellemvonásokkal; ez a típus lenne a nyugati tájékozottságú magyar polgáreszmény megtestesítője. Németh törekvése nyilván nem független saját szellemi-egzisztenciális helykeresésétől. Szellemi erő-

¹⁰ NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben.*
https://reader.dia.hu/document/Nemeth_Laszlo-A_minoseg_forradalma_Kisebbségben-10998

¹¹ NÉMETH László: *Ágak és gyökerek* = Uo.

¹² Uo.

feszítéseinek az ad tragikus színezetet, hogy Németh László helykereső gondolkodása a mélymagyarság–hígmagyarság megkülönböztetésével maga is a mélybe zuhan.

Németh László Kemény Zsigmondot elemző, zsákutcába futó, mégis fontos és tanulságos próbálkozását érdemes együtt olvasnunk két másik kortárs Kemény-elemzésével. Az egyik Szekfű Gyula, aki Némethhez hasonlóan pozitív színben tünteti fel Keménynek a radikalizmusra vonatkozó kritikáját a *Három nemzedékben*.¹³ Szerinte az is kimondható, hogy épp e radikalizmus okozta a szabadságharc bukását 1849-ben. Ám úgy látja, a tragikus bukás után jön el a Széchenyi-féle konzervatív reformtörekvés ideje. Szekfű szerint elvi liberálisaink is a bukás után fordulnak el a francia eszményeiktől, s tartják egyre inkább megfontolandónak az autonóm közigazgatást (szemben a centralizációval) és a brit szokásjogi gondolkodást. Ez a kritika talán igaz lehet a centralisták magjára, de semmi esetre sem áll meg Keményre vonatkozólag, aki már jóval a forradalom előtt írt, nevezetes tanulmányában védelmébe vette a történeti jogi iskolát, és elítélte azt a fajta kodifikációt, amely a helyi körülményekre és hagyományokra nincs figyelemmel.¹⁴ Szekfű Kemény-értelmezésében megjelenik az idegenyűlölő elem. „A radikalizmus, negyvenkilencediki formájában a magyar lélekre ártalmas külföldi méreg volt, melyet az inficiált nemzeti test rögtön a krízis után kiteszített magából.”¹⁵

A kritikus ponton nyilván élesen eltérő, ám a Keményt támogató vonatkozásaiban az előző két szerzőhöz hasonló meglátásokat fogalmaz meg Halász Gábor a magyar(országi) viktoriánusokról írt, nevezetes tanulmányában.¹⁶ A klasszicizálódó korszakába lépő szerző 1942-ben írt szövegében megpróbálja a romantika vezérszólamát kicsit lehalkítani, és olyan szerzőket a reflektorfénybe állítani, akik korábban meglehetősen háttérbe szorultak. A viktoriánus kategóriába így meglehetősen eltérő alkatú írók, gondolkodók, politikusok kerülnek: Kemény, Somssich Pál, az „ókonzervatív” Szécsen Antal, Fejér György, Szalay, Csengery. Monográfusa azonban e tarka társaság életműve kapcsán is egy olyan „ideológia” elemeit idézi a szövegből, amely nagyon közel áll a „nyugati szabású magyar polgár” Németh László által adott meghatározásához. Ezek a tulajdonságok: „alig-alig változó polgári erkölcs, puritánság, és meggyőződéshez ragaszkodás”, amely a „munkában a kitartást, a feladatokban a kötelességteljesítést”, a „politikában a hűséget” jelentette.”¹⁷ Álljon itt e tétel igazolására egy kicsit bővebb idézet Halásztól. „A történeti fejlődés a decentralizációt, a szükségszerű haladás a polgárosodás nagy érhálózatába be-

¹³ Szekfűről újabban, monografikusan DÉNES Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Bp., Kalligram, 2015

¹⁴ KEMÉNY Zsigmond: *A kodifikáció és történelmi iskola* = Uő: *Korkivádatok. Publicisztikai írások 1837–1846*. Szerk. RIGÓ László, Bp., Szépirodalmi, 1983, 18–31.

¹⁵ SZEKFÜ: i. m. (1989), 176.

¹⁶ HALÁSZ Gábor: *Magyar viktoriánusok* = Uő: *Tiltakozó nemzedék. Összegejtött írások*. Szerk. VÉBER Károly, Bp., Magvető, 1981, 92–124. Monografikusan MIKÓ Krisztina: *Halász Gábor. Monográfia*. Bp., Balassi, 1995

¹⁷ Idézi LŐRINCZ Anita, R.: *Félreértett hagyomány. A Kemény Zsigmond-i örökség továbblétele Halász Gábor, Szekfű Gyula és Szerb Antal munkásságában*. Dunakeszi, Szerzői kiadás, 1999, 33.

kapcsolódást kívánja meg; – fejthetjük ki Kemény álláspontját – igazi magyarság és igaz európaiság találkozója ez, biztosítja hazánk jelentőségét a birodalomban, hivatást jelöl ki számára a nemzetiségek felé. Minél több helyi autonómia és minél nagyobb polgárosultság – Kemény és gondolkodó társai így képzelik el a magyar jövő biztosítását.”¹⁸ Azt hiszem, ennek az idézetnek a jelentését nem kell magyaráztatni: jól látszik belőle, hogy Halász kiemeli Keményt a centralisták skatulyájából, s meglátja benne a magyar jövőn érvényesen gondolkodó államférfit. Kiemelendő, hogy az angol párhuzam nála is megjelenik, ő egyenesen Burke visszfényét keresi Kemény írásaiban, igaz, nem filológiai hitelességgel kíván bizonyítani, hanem a gondolkodásmód hasonlósága lepi meg. Vállalva a retorikus túlzást, Halász a burke-i hagyományhoz hasonló érvelést, harcos konzervativizmust talál Kemény Kossuth-kritikájában. Szerinte ahogy Burke, Kemény is azt regisztrálja, hogy kora igazából a „pedant elméletgyártóknak és a gerjedelmek kalandorainak” kedvez – ez a felvétel olyan jelentőségű, amely mind a mai napig megállja a helyét a magyar politikai gondolkodás belső önvizsgálatán belül. Ez pedig azt mutatja, hogy a Németh László, Halász Gábor nevével jegyzett nemzedék joggal emelte vissza a nemzeti kánonba Kemény Zsigmondot – s ez a választás ennek a XX. század közepi irodalmi csoporthoz az önjellemzőként is értelmezhető.

Zárásként még egyszer szeretném felidézni a rendszerváltást közvetlenül megelőző éveket. A 80-as évek első harmadában fordult másik tanárom, Szegedy-Maszák Mihály figyelme Kemény Zsigmond és értekező prózája felé. A kései kádárizmus korában a polgári kultúra már nem számított tabutémának. A XIX. századi magyar eszmetörténetből ekkor támad újra kultusza Széchenyinek, és az irodalomtörténész ehhez kapcsolta Kemény Zsigmond alakját. Ám rafináltan kétszintű történeti távlatba helyezte a kérdést: Németh Lászlónak Széchenyre és Keményre vonatkozó, az 1940-es évek elején keletkezett szövegét tárgyalva állt ki a polgári értékrend mellett. Szerinte Németh László „1942-ben azért szentelt önálló könyvet Széchenyinek, mert az ő műveiben találta meg európaiság és magyarság hamis válaszfaltjának legalaposabb elemzését, két évvel korábban pedig azért nevezte irodalmunk egyik legnagyobb alakjának *A rajongók* szerzőjét a Mórícztól »korszerűsített« szöveghez írt előszavában, mivel úgy látta: Kemény »történelmi gyökerű s érzékű magyar polgárságot akart«, s maga »az első nyugati szabású magyar polgár volt«.”¹⁹

Természetesen Szegedy-Maszák is tudott a *Kisebbségben* Németh Lászlójának előítéletes és egy népcsoportot bűnbaknak tekintő kritikájáról.²⁰ Ám megítélése szerint az írónak a honi polgárság történelmi gyökereit felelevenítő erőfeszítései ettől még figyelemre méltók. „A magyar múltat szenvedélyesen átrendező Németh László értékelésekor különbséget kell tennünk ítéleteinek torzulásai és a szándék

¹⁸ HALÁSZ: *Magyar viktoriánusok. i. m.* (1981), 97.

¹⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A tanulmányíró Németh László értékrendjéről = Literatura*, 1982, 1. sz., 20–34., 28.

²⁰ „A *Kisebbségben* érvelőjének valóban ki-kihagy az önfegyelme, s ilyenkor pusztán indulatokat rögzít, sőt tárgyi tévedésen is rajta lehet kapni.” Uo., 30.

között, mellyel életre akarta kelteni a nemzeti hagyományt.”²¹ Szegedy-Maszák kiemelte, hogy Németh László már 1937-ben megpróbálta a népi-urbánus szembenállást meghaladni. Számára a 80-as évek közegében, Aczél György megosztó kultúrpolitikáját követően, s nem sokkal a rendszerváltás idején újratermelődő népi-urbánus konfliktus kirobbanása előtt, ennek megvolt a maga tétje.

Ráadásul az európai magyar polgárság mint program is rendkívül fontosnak tűnt abban a helyzetben, amikor direkt politizálásra még nem volt mód a párton kívül, viszont a modernizáció és polgárosodás programja, amennyiben csak a polgári társadalmat érintette, már lehetséges volt. Ezzel, vagyis a rendszerváltás korának értelmisége körében dívó polgárosodás-reménnyel magyarázható Szegedy-Maszák figyelme a történelmi gyökerű polgárosodás Kemény Zsigmondját elemző Németh László iránt. S e tekintetben még a múltat bűvárló író botladozása is termékenynek bizonyul: az önkritika fontosságára hívta fel a figyelmét és arra, hogy milyen nehéz a történelem helyes megítélése, hát még saját korunkban az erkölcsileg vállalható, ám politikailag is védhető ítéletalkotás. Úgy tűnik, az utód az értelmiség termékeny szkepszisét tanulja meg elődje hibájából. Tanulmánya végén így összegez Szegedy-Maszák Kemény kapcsán: „A magyarságot és európaiságot egyszerre próbálta érvényre juttatni, ügyelve arra, hogy egyik se szenvedjen csorbát. Esszéinek végigolvasása bárkit meggyőzhet arról, hogy ez korántsem egyszerű feladat. Könnyebb belátni elvi helyességét, mint sikerrel járni a gyakorlati megvalósításban.”²² Ez a következtetés egyaránt levonható Kemény Zsigmond és a róla értekező Németh László életművének és életútjának buktatóiból és a rendszerváltás értelmiségi körének rövid távú kudarcából, ami a polgárosodás kérdését illeti.

²¹ Uo.

²² Uo., 34.

Monostori Imre

Németh László: *Messziről*

Ez az 1936 őszén íródott, súlyos esszé nemcsak a Németh László és Szekfű Gyula között zajló szellemi párbeszéd, majd ütközéssorozat fontos állomása, de – ezekkel összefüggésben – az egyik legkiábrándultabb kritikája is az egyre inkább jobbra tolódó magyar politikai és társadalmi berendezkedésnek, továbbá fontos része (legalábbis tartalmilag) a szerző hosszú, több kötetből álló önéletrajzi, önelemző, valamint esszéesorozatának.¹ A *Tanú* (1932–1936) utolsó előtti számában jelent meg, keserű búcsúként addigi legnagyobb szellemi vállalkozásától: egyszemélyes folyóiratától. Az esszében több és szerteágazó téma bukkan elő, a szerkezet rapszodikus, néha csapongó; az egyes gondolati egységeket számozással kapcsolja össze, illetve különíti el. Hangvétele gondterhelt, egyben személyes, érzelmekkel színezett. Mindvégig Szekfűnek is „magyaráz”, jöllehet a válasz igénye s realitása nélkül.

Németh Lászlót már a 30-as évek elejétől elismerésre készítette Szekfű történetírói teljesítménye. Az *Újabb történeti munkák* című szemléjében, 1932 őszén eleven esszében mutatja be a *Tanú*ban Szekfű egyik főművét, A *tizennyolcadik század* hatalmas kötetét.² Méltatása elsősorban az újfajta, sokszínű és sokoldalú történetírónak szól, de több pontban kritikáját is megfogalmazza. Például Szekfű barokkjáról, mondván: „ez a barokk-kép alighanem [...] a mai barokkot védi”.³ Egy idő után viszolyogva kezdte szemlélni a nagy történésznek (valamint Babits Mihálynak⁴) a Bethlen-

¹ A megjelenés időrendjében: NÉMETH László: *Ember és szerep. Tanulmány*. Kecskemét, Tanú, 1934; Uő: *Tanú-évek = Kalangya*, 1938, 289–299., 337–353., 433–446., 484–494., 529–537.; Uő: *Magam helyett. Tanulmány*. Bp., Turul, 1943; Uő: *Homályból homályba. Életrajzi írások. I–II*. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1977

² „Aki a sokféleségnek azt a mellérendelését, melyet hangoztattunk, működésben akarja látni, okvetlen olvassa el. [...] Persze ez a történelmi ezermesterség csak akkor ér valamit, ha a történész az elrendezésnek is művésze; a mű szerkezete elég tömör ahhoz, hogy áttekinthető legyen, s elég zilált, hogy a különböző nézőpontból kapott képeket befogadhassa. Szekfűtől itt tanulhatnak sokat a fiatalok. Ez a közepes stílus, de nagyszerű szerkesztő érdekességben legjobb regényeinkkel versenyző olvasmányt ad.” NÉMETH László: *Újabb történelmi munkák = Tanú*, 1932, 2. sz. (november), 114–115.

³ Uo., 117. Szekfű a magyar barokk korát a XVIII. századra tette. Nem sokkal később, 1934-ben a *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* című munkájának bővített kiadásában (*Három nemzedék és ami utána következik*) saját korát mint a „neobarokk társadalom” kialakulását bírálta. (Némethnél: „mai barokk”, Szekfűnél: „neobarokk”. Németh később megjegyezte, hogy Szekfű tőle vette át saját *korok szellemének* elnevezését.)

⁴ Babits és Németh kapcsolata igen ellentmondásos volt. Mind szellemi mozgásukat, mind személyes viszonyukat tekintve. Rövid együttműködésüket a Nyugatban feszültségek árnyékolták be (amit csak erősített Babits feleségének írói elismertetése). Az irodalmi „modernség” és a társadalmi „konzervativizmus” közt lebegő Babits számára elfogadhatatlan volt Németh heves kritikái lendülete, elvei az irodalomról és társadalmi, kulturális reformtörekvése (mint szépirot becsülte); ám Németh sem igyekezett megfelelni Babitsnak. Még 1927-ben érdemleges bírálatot írt a *Haldafi*airől, majd görög fordításait bírálta, s Török Sophie-t mint írórt és költőt nem tartotta élvonalbeli jelenségnek. De az érintettek sem hagyták szó nélkül Németh észrevételeit. Vö. MONOSTORI Imre: *Egy levél utólete = Dolgozók Lapja*, 1983. november 26., 7.; Uő: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Bp., Magvető, 1989, 38–39., 346. Újabb még LACKÓ Miklós: *Németh László Babits Mihály vonzásában = Új Írás*, 1980, 1. sz., 42–53.; GREZSA Ferenc: *Babits contra Németh = Tiszatáj*, 1983, 11. sz., 43–46.; BÁLINT Ágnes: *Babits vonzásában = Uő: Télemakhoz bolyongásai. Németh László pszichobiográfiája (1901–1932)*. Pécs, Kronosz, 2012, 189–217. Babits halálakor fájdalmasan eleven emlékezését Németh ezzel a képpel zárta: „Azt csinálom, amit egy kéz egy másik kéz nélkül is megtehet. Tisztelgek előtte.” NÉMETH László: *Elmaradt kézfogás = Babits emlékkönyv*. Szerk. ILLYÉS Gyula, Bp., Nyugat, 1941, 183.

korszak idején (s még az után is) szinte emblematis érvénnyel betöltött, szellemi hatalomként is értelmezhető pozícióját. Ám még 1934-ben is többször hivatkoztak egymásra pozitív értelemben, például az ifjúság szerepét, a népi művelődés és felemelkedés, a paraszti tehetségek kérdéseit taglaló hírlapi disputákban. (Lásd a *Budapesti Hírlap*ban megjelent írásait.⁵) Szekfű a *Három nemzedék* bővített kiadásában (ugyancsak 1934-ben) méltó figyelemre ajánlotta Németh *Debreceni Káté*jának a Széchenyire emlékeztető, nemzethalált idéző vízióját.⁶ Válaszul Németh di-cséri a könyv függelékében (a bővítőmennyben) megjelenő korbírálatot.⁷ S még 1935 elején is el tudja képzelni (lásd a Fülep Lajosnak, 1935. január 24-én írt levelét)⁸ az együttműködést Szekfűvel mint szerzővel a *Válasz* című folyóiratban. Ámde az 1935. évi országgyűlési választások utáni második Gömbös-kormány kudarcos reformprogramja (és a személyes találkozás – több más, a radikális reformok szükségességét valló író társával együtt – Gömbössel⁹ 1935 áprilisában) oly mértékben fölzaklatja, hogy érzelmileg is szembefordul a teljesen még most sem elutasított Szekfűvel, akit az egész hivatalos, kormány-reformpropaganda egyik fő megtestesítőjének és – részben – népszerűsítőjének tart. (Hiszen Szekfű politikai programjának tengelyében mindig is a „convulsio nélküli”, ámde sohasem programszerűen kifejtett, tehát számon sem kérhető „reform” állt.¹⁰)

Az 1935 júniusában befejezett esszékönyve, a *Magyarság és Európa* egyben a Szekfűvel való radikális szembenézés kezdetét is jelenti. Sor kerül itt ugyanis egy szigorú (s tán kegyetlen) élveboncolásra: Szekfű közéleti, tudományos és tudomány-politikai rangjának és – elsősorban az ifjú nemzedékekkel kapcsolatos – szellemi hatásának értelmezésére. Konklúziója a következő: „Egy ember hatása nemcsak egyéni értékétől függ, hanem a helytől is, melyről kiárad, s Szekfű Gyula, míg az ifjúság felkészültségét emelte, fájdalomtalanra tudta tenni gerincünkben a restauráció

⁵ SZEKFI Gyula: *Az ifjúság vezetői* = *Budapesti Hírlap*, 1934. június 24., 3.; Uő: *A magyar östehetségek problémái* (Hozzászólás) = Uo., 1934. október 6., 5.; NÉMETH László: *A magyar rádió feladatai* = *Tanú*, 1934. 9. sz. (november), 203.; Uő: *Két sors közt* = *Budapesti Hírlap*, 1934. november 11., 7–8.

⁶ „A debreceni káté [...] öntudatlanul is megérkezett a klasszikus magyar koncepcióhoz: a jobb és a szigorúbb erkölcs követelménye éppúgy Széchenyies benne, mint a nemzethalál víziója, mely a fiatal magyar előtt is felmerül, ha nem sikerülne a talpraállás.” *Három nemzedék és ami utána következik*. (Reprint) Bp., ÁKV-Maecenas, 1989, 455. Szekfű 1934 augusztusában hajlandónak mutatkozott a Németh László szerkesztette *Válasz*ba írni. Németh örömmel reagált Szekfű üzenetére. Többek között ezeket írta. „Akármiről írsz, nagyon köszönöm, s ha a rádióban nem is akarsz szerepelni, a *Válasz* számára írt cikketed okvetlen várom. Öszinte tisztelettel üdvözlök Németh Lászlót.” *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Szerk. NÉMETH Ágnes, jegyzetek GREZSA Ferenc, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1993, 196–197.

⁷ Ezeket írja: „Szekfű függeléke nekem azt jelenti, hogy a magyar tudománynak az utolsó két évtizedben legtevékenyebb és legkiválóbb munkása a reformmunka sürgetői közé állt, s tekintélyét e korszak ellen s a változást követelők mellett vetette latba. Isten ments, hogy elkedvetlenítsük.” *A magyar élet antinómiái* = *Válasz*, 1934, 2. sz. (július), 118.

⁸ „Arra kérek, segíts nekem. A januári szám jó lesz – a következőkben Kodály, Szekfű is velünk van. Ugyünk a rádióban s az egész vonalon jól áll, csak ember van kevés. Segíts hát.” *Németh László élete levelekben 1914–1948. i. m.* (1993), 211. Szekfű végül is sem a Németh szerkesztette rádióműsorokban, sem a *Válasz*ban nem szerepelt.

⁹ Részletesen tárgyalom: „Életem legfeketebb éve volt.” (Németh László Új Szellemi Front élménye) = *MONOSTORI: i. m.* (1989), 139–171.

¹⁰ Lásd még MONOSTORI Imre: *Nemzetpolitika és társadalompolitika Trianon után: Szekfű-értelmezések*. = Uő: *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű – fogadtatás – utókor. 1913–2016*. Pécs, Pro Pannonia, 2017, 85–110.

kívánta megroppanást.” (A félreértések elkerülése végett: tehát nem Szekfű „rop-pantott gerinceket” – miként azt Kovács Imre, Szekfű egyik leghűségesebb tanítványa később magyarázta¹¹ –, éppen ellenkezőleg: „fájdalomcsillapítóként” lépett fel.) A megszólított történész és ideológus csak több mint egy év elteltével, 1936 októberében reagált (az általa szerkesztett elit folyóiratban, a *Magyar Szemlében*) erre a Németh-kritikára: mindenestől elutasítva azt. Megvédi Bethlent, és a reformkörön kívülre helyezi Némethet, aki – szerinte – láthatóan kivonult „szízetére”, továbbá „nagyot akar, de az ahhoz vezető eszközöket nem látja és nem akarja”. Ennek a Szekfű-cikknek a címe: *Németh László vagy az ifjúság vezetése*.

Némethet érzékenyen érintette ez az írás; válasza – *Messziről* címmel – szinte azonnal megszületett, és a *Tanú* októberi számában már meg is jelent. Ezúttal is az elismerés hangján kezdi: nem vonja vissza a Szekfűről korábban írt pozitívumokat. Ugyanakkor most is fájjalja az induló *Tanút* annak idején élesen elmarasztaló Babits-írásokat¹² és a Szekfű által íratott *Magyar Szemle*-beli lekicsinylést.¹³ Továbbá azonban ezektől a személyes sérelmekről, s beleilleszti őket életének és szellemi szerepeinek összefüggéseibe. A legfontosabb társadalompolitikai elem ebben az írásában az, hogy a Szekfűvel zajló (és még évekig folytatódó) vitájában itt, a *Messziről* című esszéjében zajlik le a fordulat. Szekfűnek a „régí gátakat javítgató”, óvatos és megalkuvó szemléletével és a magyar kapitalizmust a katolicizmus ethosza szerinti reformálgatásával szembe az ő protestáns etikai alapra építkező minőségyszocializmusát állítja. Tény, hogy Szekfű Gyula történetpolitikai működése során csaknem mindvégig a középosztályt tartotta állam- és nemzetfenntartó alapnak, bázisnak, ahová mintegy föl kell emelni, ahová be kell fogadni a polgárosodó parasztságot. Németh László ezzel szemben azt vallja, hogy ez a középosztály menthetetlen, azaz nem jobbítható, nem újítható meg; következésképpen az onnan történő kivonulást és új középosztály kialakítását tartja az egyik fő társadalomátalakító programnak. (Megjegyzendő, hogy Szekfű a 40-es évek elején ugyancsak ehhez a gondolathoz jutott el.)

Németh László az általa is ellenforradalminak nevezett korszak – hiszen valóban forradalomellenes volt mindvégig – három igazi „korhőst” Szekfű Gyula, Babits Mihály és Bethlen István személyében jelöli meg, „akik szabadon bonthatták ki alaperényüket ott, ahol másoknak épp legfontosabb erényükben meg kellett lapulniok vagy össze kellett törniök”. (Itteni példái Móricz Zsigmond és Szabó Dezső.) Szekfű és Babits – folytatódik a gondolat –, ha nem is fordultak el teljesen a tényleges, kínzó társadalmi valóságtól, úgy tettek, mintha nem látnák az igazi, a húsba vágó mélységeket és feszültségeket. Bethlen István felelőssége pedig nem az, hogy „tíz év után a nép nyomorultabb volt, mint a világháború után, az értelmiség lakájabb, mint a háborús diktatúra alatt, a panamák szövevénye pedig föllebb ért, mint

¹¹ Vö. KOVÁCS Imre: *A Márciusi Front*. New Brunswick, Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Kör, 1980, 44.

¹² BABITS Mihály: *Könyvről könyvre. Tanú. = Nyugat*, 1933. február 1., 187–189.; Uő: *Könyvről könyvre. Ostor és kritika. = Nyugat*, 1933. február 16., 240.

¹³ GYÖRY János: *Új magyar folyóiratok = Magyar Szemle*, 1933. szeptember (19. köt.), 52–54.

bármikor”, hanem az, hogy ez ellen az általános züllés ellen nem tett semmi láthatót. Németh László rendkívül élesen lép fel ennek a kornak az ifjúságával szemben. A Babits körül gyülekező csoport tagjai például – írja – (a kisebb-nagyobb tehetségen kívül) „három kellékből” állnak: „egy általános fennkölt humanizmusból, egy szoros világnézetből (katolikus – marxista – liberális) és egy Baumgarten-díjat váró zsebből”.

A *Messziről* című esszéjében Németh László pergő bekezdéseket szentel az erőteljes önelemző, önfeltáró szándékainak. Elmagyarázza életfelfogásának néhány alapvetően motiváló tartalmát. Először is protestantizmusának lényegét és természetét. „Protestáns parasztsaládból származom – írja az apai ágra utalva –, s lelkem alkata az egyháztól távol is protestáns maradt.” Meg is magyarázza ezt a lelki alkatot. Szintén a paraszt gondolkodás képeivel. A katolikus ember gyónó, a protestáns ember nem. A gyónó üdvösségűtja a bűnbeesés és megtisztulás szakaszaiból, folytonos újrakezdésből áll, ellenben a protestáns ember üdvösségügye „egyetlen megszakíthatatlan út. Kötömbként görgeti fölfelé maga előtt az üdvösségét, s ha egy percre elengedi, visszahull rá, agyonnyomja.”¹⁴ (Ha belegondolunk a Németh László-dramák világába, sokszor pereget le előttünk ennek az üdvösségügynek a története – függetlenül attól, hogy protestáns főhősökről van-e szó.) Ezzel összekapcsolva írja le itt – nem először addigi életműve során¹⁵ – vallott szocializmusának természetét. „Születés, nevelés, környezet vérmérsék – írja most – protestánsá tettek, első mestereim, hajlam és belátás szocialistává.” S e két identitáslem (protestantizmus és szocializmus) összekapcsolása ekként történik meg itt: „A protestantizmus több s tágasabb, mint a protestáns egyházak története; a szocialista eszme messzebből jön, s nagyobb területen csap szét, mint ahogy a szocialista történet elismeri. De Mannak az a tétele, hogy mind a kettő a középkori város apró munkaállamaiban keletkezett, engem megnyugtat. Ha eredetükben egyek voltak, hatásukban is találkozhatnak.” Számára mint egyén számára a szocializmus nem sérelmi és nem is mozgalmi eredetű szellemi jelenség, hanem „a rossz lelkiismeret” következménye, azaz – visszautalva az előbbi fejtegetéséhez – üdvösségügyének része, illetve tárgya. A szolgálatetika gyakorlóterepe. Az ő szocializmusának mesterei – Ady Endre, Szabó Dezső például –, továbbá nagy orvosélményei, az egyéniség, a változat, a színesség (szemben a törvényszerűségekkel), az élet gazdag ellentéteinek egyensúlyozása, nyugatról pedig Ortega¹⁶ és Proust voltak, ők „szabadították fel a makacs kálvinistában és országjavítóban az árnyalt világ s a sokféle szellem szerelmesét”. S időben még előbből: a régi görögök.¹⁷ (Szekfű ezt sem érti – jegyzi meg Németh –, s félre-magyarázza, amikor azt hiszi, hogy ő valami elvont, humanista „szigetre” költözött.)

¹⁴ Protestantizmusának jellegéről lásd még NÉMETH László: *Két templom közt* = *Tanú*, 1936, 1–2. sz., 3–8.

¹⁵ Vö. NÉMETH László: *Marxizmus és szocializmus* = *Tanú*, 1934, 7. sz. (február), 81–88.; Uő: *Hendrik de Man: A szocialista eszme* = *Tanú*, 1936, 1–2. sz., 41–53.

¹⁶ NÉMETH László: *Ortega y Gasset* = *Napkelet*, 1930, 7. sz., 631–646.; Uő: *Ortega y Gasset: La rebelion de las masas* = *Tanú*, 1932, 1. sz. (szeptember), 51–57.; Uő: *Proust módszere* = *Tanú*, 1932, 1. sz. (szeptember), 2–15.; Uő: *Proust világa* = *Tanú*, 1932, 2. sz. (november), 91–100.; *Proust jóvője* = *Tanú*, 1933, 3. sz. (január), 151–158.

¹⁷ Vö. RITOÓK Zsigmond: *Németh László és a görögség* = *Németh László emlékkönyv*. Szerk. MONOSTORI Imre, OLASZ Sándor, Szeged, Németh László Társaság, Tisztatáj Alapítvány, 2001, 82–100.

A görögök nyomán lett ő maga is Antigoné, Elektra, Aiasz, Oidipusz, Philoktész, Odüsszeusz... (S valóban: regényei és drámái erről is tanúskodnak.)

Saját közéleti szerepeiről szólva hangsúlyozza, hogy azok elsősorban morális késztetései voltak megvalósulásai: a gondolkodásnak a „moralitását” edzette, a tragikus életérzés csodájára számított, az ismeret „erkölcsi kényszerét” éreztette. Saját kritikusai elkötelezettségét „a rossz szellemi közérzet s a vele járó elsősegély nyújtó aggodalom” alakította ki, és nem – mint ahogy Szekfű gondolja – a vezérszerrep vágya. „Két célom volt: a Trianon utáni, helyzetérzését veszített magyar szellemet a kor égtájaihoz igazítani és siettetni a kiválogatódását annak a magyar írógárdának, amely ennek az új magyar tudatnak a képviselője lehet.” (Ez összevethető „a magyar szellemi élet organizátora” – általa vállalt – szereppel.) Ezen törekvéseiben azonban megbukott: ezt jelezte a *Tanú* mint újabb szellemi vállalkozás, amit azonban a Babits- és Szekfű-féle ellenhatás nehezített. Időközben jött az általános reformszellemnek egy hulláma, amely az ő számára is nagy feladatokat rótt ki: vezető szerepet a magyar rádióban és a *Válasz* folyóirat megteremtését.¹⁸ (Időközben, ennek az esszéjének az írása közben jut el hozzá Gömbös Gyula 1936. október 6-ai halálának híre, akinek mint miniszterelnöknek csak egy mentsége lehetett: „fogalma sem volt fatális szerepéről”. Ez a szomorú epizód eszébe juttatja a közelmúltbeli hivatalos magyar reformprogramok életképtelenségét és a magyar társadalom reménytelen perspektíváját. „Itt akármit hoz a jövő – jegyzi meg –, azt nem belülről, a nemzet tudatos életerejéből hozza, hanem kívülről, a párviadalára készülő világból.”)

S aztán – a rapszodikus gondolati építkezés miatt is – újra a magyar ifjúság ostromozása bukkan elő: „Ez az ifjúság minden kenyéren elmegy vajnak, s ha különállásával tüntet, csak a saját árát veri fel magasabbra. [...] A zöme lézengő ritter, gazdát és zsoldot keres.” (Ez igen kemény s nem is egészen igazságos vélekedés: az érzelmi-indulati elemek túlfutnak kereteiken.)

Majd ismét közéleti kérdések (és a „sziget”, az elszigetelődés kérdései) kerülnek előtérbe: Szekfű tévedése az ő választott szellemi alternatívájáról. A *Sziget* – a Kerényi Károly-féle ókortudományi és művelődéstörténeti antológiá(k)ról¹⁹ van szó – valójában szellemi ellenállást jelent, nem pedig menekülést egy elvont humanista álmovilágba. De Németh László ezt is föladja immár: meghirdeti, hogy életében a „spóra-lét”, azaz a szaporító szellemi létforma fog következni ezután. S maga ez az esszé is ennek az írói életcélnak a felvillantásával zárul, emelkedett, modern fohászként és fogadalomként. „Ha a *Tanú* fegyvereivel harcolnék tovább, egy évtized elveszejtene. Pedig ami rám bízott, tágabb érvényű, érzem, egy évtizednél. Mint magyar író örököse vagyok egy csupa-kezdés kultúrának, mely végéhez közelít, anélkül, hogy bevégezői volnának. Mint európai író örököse vagyok egy gazdag hagyománynak, melynek halmazállapotot kell cserélnie, ha azt akarjuk, hogy a jövőre

¹⁸ Részletesen tárgyalom: „.... közös ideálokat fölállítani...” A „szellemi organizátor” szerepek évtizede: 1926–1936. = MONOSTORI Imre: *Válogatott tanulmányok Németh Lászlóról*. Bp., Nap, 2016, 26–59.

¹⁹ A *Sziget* antológiának három kötete jelent meg (1935, 1936, 1939), Németh László mindháromban szerepelt. Új kiadásban lásd *Sziget I–III. 1935–1939*. Bp., Orpheusz, 2000

el ne vesszen. Az író igazi feladata a monumentum-állítás. Egy monumentum sarkall engem is, mely egyszerre legyen sírkő és kiindulópont. A spóra-lét ennek a megkísérléséhez teremt magányt és áhítatot.”

S Németh László – harmincöt éves ekkor – valóban innen indulva teremtetette meg a maga „monumentumát”: hatalmas írói életművének a *Tanú* utáni korszakait.

De a Szekfűvel való konfrontáció is folytatódott: Németh László a 30-as évek végétől többször támadja,²⁰ ám Szekfű csak rejtjelezett módon reagál. Vagy még úgy sem. Míg nem 1940 tavaszán Németh László kis könyvnyi terjedelmű, hosszú esszéjében (a címe csak ennyi: *Szekfű Gyula*²¹) végképp leszámol azzal a Szekfűvel, azzal a történésszel, aki a magyar történelmet úgy írta meg, hogy az – szerinte – „ellenünk jó” történészi és politikai gondolkodást alapozott meg.²² Szekfű-könyvecskéjének summázata végletes, igen súlyos, sőt túlságosan is az. Így hangzik: „Szekfű Gyula húsz éven át a Habsburg-restauráció érdekében csinált nekünk múltat és jelent, s ennek a képtelen történelmietlen rögeszmének a szolgáltatába toboroz ma is, amikor a magyarságot történelme legnagyobb próbájára kellene józanul elkészíteni – minden hatalmában álló embert és politikájába vonható gondolatot.”²³

Szekfű az 1943 végén a *Magyar Nemzet*ben folytatásokban közölt *Valahol utat vesztettünk* című, nagy erejű cikksorozatában hitet tett a magyar újjászületés, az új magyar középosztály, a magyar demokrácia és a nemzeti liberalizmus mellett. Ekkor azonban már késő volt: a német megszállás előtt mindössze két és fél hónappal.

Befejezésül kétmondatnyi utóhang, amely a két főszereplő további sorsát villantja fel, de nem a közöttük lezajlott (főleg Németh részéről aktív) vitában gyökerezik, nem is kapcsolódik hozzá, nem értelmezi és nem is minősíti azt. Közvetlenül 1945 után Szekfű Gyula a magyar koalíciós kormány felhatalmazása alapján moszkvai követ, majd nagykövet, míg Németh László szellemi „kútmérgezésként” először Békésen, majd – évekig – Hódmezővásárhelyen húzza meg magát. Szekfű élete és munkássága innentől kezdve folyamatos és tragikus süllyedés, Németh Lászlóé viszont – szellemi értelemben – diadalmas emelkedés.

²⁰ Vö. pl. NÉMETH László: *Kiforgatnak a múltunkból = Kelet Népe*, 1939. december 15., 2–3. A cikket élénk sajtóvita követte.

²¹ NÉMETH László: *Szekfű Gyula*. Bp., Bolyai Akadémia, 1940

²² A *Szekfű Gyula* című, súlyos esszéjének közvetlen előzménye az 1939 tavaszán kiadott, *Kisebbségben* című, röpiratában is megjelenik. Többek között itt ezeket írja. „Szekfű Gyula az egyetlen író, aki lovagias volt velem szemben. E könyv megírására is az ő megtisztelő szava adott jogcímet. Magam is nagyra becsülöm őt. Amennyire történetírásunkat ismerem, nincs hozzá hasonlítható történetírónk. [...] Szekfű, ha csak a módszerét nézzük, az a történetírásnak, ami Ady a lírának, Móricz a regénynek, Bartók a muzsikának. De mily halálos a különbség, ha nem kívülről, a műfaj, hanem belülről az ösztön és az igazság felől nézzük. Sokszor írtam róla: de ezt sosem hallgattam el. Aki a magyar történelmet irodalmunkon át megszította s a szomszéd népek dolgaiat is ismeri valamelyest: annak semmi kétsége sem lehet, hogy itt egy szervezetbe írt idegen érdek erőszakoskodik az ismert, vállalt, de kellőképp nem érzett nemzeti múlttal. Pedig vannak tulajdonságai, amelyek a legerősebb magyar koponyákra emlékeztetnek: Kemény Zsigmond is alig írhatott volna jobbat a Bocskay-féle magyar realistákról mint ő. A művét átjáró szociális érdeklődés is retorikátlanul komor és igaz. S az egész mű: mégis azt a benyomást kelti, hogy éppen mert ilyen kíváló, örökre elveszi tőlünk történelmünk.” NÉMETH László: *Kisebbségben*. Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, 1939, 72.

²³ NÉMETH: *i. m.* (1940), 143.

Lehet-e egy örökérvényű szövegről úgy beszélni, hogy ne essünk az aktualizálás csapdájába? Merthogy Németh László második *Szárszói beszéde* örökérvényű. E beszéd nekünk is szól: akaratlanul mai problémáinkat fedezzük fel benne – hetvenöt év múltán. Ez az alkalmi beszéd Németh László életművében is kivételes és hangsúlyos szerepet játszik. „Ha választanom kellene – írta szárszói előadásáról önéletrajzi naplójában –, melyik írásom az, amelyet mint legjobban reprezentálót iskolakönyvekben tanítanék: én ezt választanám. Mindig csodáltam, hogy akik mint nagy bűnömet emlegették s emlegetik, ha már a mérleg igazságára a figyelmeztetés jósereje nem döbbsentette rá őket – az íráson előmlő higgadt hősiesség előtt egy kicsit meg nem torpantak.”¹

Magának a szárszói találkozónak is máig érvényes és sugárzó eseménye Németh László előadása volt. Vannak irodalmunk és művelődésünk sok száz éves múltjában olyan művek – költemények, prózai írások és tanulmányok, illetve előadások is –, amelyek minden másnál érvényesebben és határozottabban vetettek számot a nemzet történelemformáló tapasztalataival. „Szárszó Németh László legszebb órája. [...] augusztus 25-én elmondott beszéde élete legnagyobb, legbátrabb tette” – írta Kovács Imre. „Úgy állt hallgatósága előtt a balatoni nyárvége bágyadt hangulatában, mint aki leszámolt mindennel, semmitől sem fél, el kell mondania mindazt, amit a magyarságról érez, saját egyéni sorsáról sejt. »Hű műszer« volt, pontosan mérte történelmünk halkuló, ki-kihagyó érverését. [...] Nagy élet áll mögötte, nagy szolgálat, nagy mű. Hű volt a magyarsághoz... mindenkor pontosan jelezte, mit lehet, mit nem.”²

A ma mindennapjai, az európai környezetünk sajátos akusztikát biztosítanak, aktualitást a hetvenöt évvel ezelőtti szárszói beszédhez. Akkor háború dúlt Európát, Európa képének teljes és végletes átformálásának szándéka. Talán nem dramatizáljuk túl az eseményeket, ha azt mondjuk, hogy ha más fegyverekkel, de háború dúl ma is, arculatának végletes és teljes átformálásának igénye.

A népi mozgalom a 30-as évekre kiforrott, szívrágyóan sokszínű eszmerendszere kiteljesedett, a harmadik utas elgondolásnak álltak az alappillérei. Saját orgánumban fejthették ki nézeteiket a nagy nyilvánosság előtt, közéleti-politikai szereplések álltak mögöttük, politikai akciók, pártalapítás és a hatalommal való ütközések, perek. Az 1943-as Szárszói Táborozás a magyar szellemi élet háború alatti egyik legjelentősebb és legnagyobb találkozója volt, amely a magyar társadalom katalíziszerű változását két-három évvel előzte meg.

A szárszói erővonalak Erdei Ferenc és Németh László köré rendeződtek. Bár egészen más társadalmi közegből érkeztek, munkásságuk eltérő pályát írt le, azonban

¹ NÉMETH László: *Bocskay-kert* = Uő: *Homályból homályba. Életrajzi írások I–II.* Szerk. HEGEDŐS Mária, HÖLVÉNYI György, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1977, I., 638.

² KOVÁCS Imre: *Találkozásaim Németh Lászlóval* = *Új Látóhatár*, 1970, 2. sz., 237.

mindkettőjüké szervesen kapcsolódott a népi mozgalomhoz, s mindketten a fent említett harmadik út egy-egy, de korántsem kibékíthetetlen változatát képviselték. Ezért semmi sem vetítette előre az ott bekövetkezett éles szembefordulást, Erdei támadó fellépését.³ Szárszón ugyanis a korábbi radikális nemzeti harmadik utas nézetrendszerét félretéve, Erdei nyilvánosan zászlót bontott, és elkötelezte magát a marxista-baloldali eszmék, a történelmi materializmus mellett. Az általa felvázolt utak közül csak egyet tartott életképes és helyes útnak, a harmadik helyett a második oldalét, a szocialista társadalom útját.⁴ Erdei már ekkor a kommunista mozgalom keretein belül gondolta el a háború utáni újjáépítést, elfogadva vezető szerepüket is, elhithetve önmagával, hogy létezhet majd egy egyenrangú, népfrontos kormányzás. Talán abban reménykedett, hogy a szovjet hadsereg megszállását követően nem szükségszerűen proletárdiktatúra következik, hanem a baloldali erőket integráló, többpárti irányítás.⁵ Ma már tudjuk, hogy ez illúzió volt s hogy a „szövetéséül választott magyarországi kommunistákat ugyanúgy elragadja majd a moszkovita politikai vezetés és a velük együtt érkező sztálini politika, és éppen úgy leszámolnak velük, mint ezt Erdei aktív közreműködésével tették ezt megelőző időszakban a harmadik út »taktikátlan« képviselőivel.”⁶ Erdei e tévedéséről csak évtizedekkel később, egy 1968-as emlékezésében adott számot.⁷

Ezzel állt szemben Szárszón a népi mozgalom hagyományosan jobbszárnyként emlegetett irányzata, amelynek „valamilyen meg nem fogalmazott, de becsületesen vallott nemzeti reformizmus, általános értékű népi-nemzeti politika”⁸ volt a vezéreszméje. Őket Szabó Zoltán, egyáltalán nem megbélyegzően, „Szabó Dezső esküdt híveinek” tartotta.⁹ Ez a szárny a szárszói találkozón Féja Géza¹⁰ és Kodolányi János¹¹ kívül nem vonultatott fel reprezentatív egyéniségeket.¹² S mindezekon túl

³ Lásd erről BOGNÁR Bulcsu: *A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai* = *Uó: A népies irányzat a két világháború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Bp., Loisir, 2012.

⁴ Erdei előadásában három, élő politikai törekvést vázolt fel. 1. A középosztály nemzeti újjáépítési programját, amelyet többé-kevésbé azonosított a fasiszmus politikájával – első oldalként. 2. A polgári demokrácia útját, amelyet a munkásság szervezetei képviselnek, és melynek „távolabbi perspektívájában a szocialista társadalom elképzelése merül fel” – második oldalként. 3. Egy népi, szociális elkötelezettségű csoportot, amelyet értelmiségiek és a parasztságból felkerült elemek képviselnek – harmadik oldalként.

⁵ Lásd erről Bibó István visszaemlékezését is, HUSZÁR Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Bp., Corvina, 2005, 60.

⁶ BOGNÁR: i. m. (2012), 142.

⁷ ERDEI Ferenc: *Emlékezés Szárszóra* = *Kortárs*, 1968, 8. sz., 1298–1299.

⁸ Uo., 1299.

⁹ SZABÓ Zoltán: *Szárszó = Új Látóhatár*, 1959, 1. sz., 11.

¹⁰ Féja Géza igen passzív szerepet játszott Szárszón; egy, az augusztusi *Magyar Életben* megjelent cikkének vázlatát elevenítette fel hozzászólásként az utolsó napon, elítélve a baloldalt, a törpe kisebbség szellemi terrorját, hitet téve a magyar demokrácia, a „magyar vonal” mellett. FÉJA Géza: *Magyar vonal* = *Magyar Élet*, 1943. augusztus, 1–5.

¹¹ Kodolányi János a bevezető előadást tartotta, amelyben igen fontos és általános kérdéseket taglalt, de többet a viták során nem szólalt fel, s később a tábort el is hagyta.

¹² Többségében fiatalok és azok szervezetei képviselték ezt az irányt, mint például a Turul-ellenzék vezetője, Fitos Vilmos vagy a *Magyar Út* szerkesztője, Gombos Gyula, a Magyar Ifjúság Nagybizottságához tartozó diákszervezetek, a Diák-egységmozgalom, a Turul-ellenzék, illetve az Ifjúsági Turul képviselői. Lásd erről FITOS Vilmos: *Még közelebb a szárszói valósághoz = Ifjúsági Szemle*, 1989, 3. sz., 96.

ott állt Németh László a maga álláspontjával, a szellem embereként, amely határozottan és tudatosan kívül kívánt maradni a politikai mozgalmakon, folytatva és hitet téve a 30-as években kikristályosodott harmadik út koncepciója mellett.

E két póluson – Erdei és Németh köré rendeződve – alakultak ki a szárszói erővonalak. A népi mozgalom központi, a centrumot meghatározó és egyensúlyt teremtető személyiségei Szárszóról távol maradtak. Nem vett részt azon Illyés Gyula, Tamási Áron, Szabó Zoltán, Bibó István és a többi mértékadó személy, így például Kerék Mihály sem, aki előadásra is vállalkozott.¹³ Szárszóról hiányzott az az integráló erő, amely a hibás – a fasiszta vagy a szovjet típusú berendezkedés – alternatíva helyett a helyes kérdésfelvetéssel összhangot teremthetett volna.

Most azonban nem a vitával kívánok foglalkozni, kizárólag Németh László beszédével. Azzal az előadással, amely sokak szemében botránykő – 1945 utáni számkivetettségének egyik oka –, másokéban hőstett volt.

Németh László és a baloldal között ekkorra már elmérgesedett a viszony. A baloldal őt *persona non grata*-nak nyilvánította, és ahogyan azt Grezsa Ferenc megállapította, ez katasztrofális hatással volt az íróra. Németh László 1943 januárjában ezeket a sorokat vetette papírra: „Nagy István riadója, s az én válaszem után nincs kétség: afelé a halálnem felé szorulok, amelytől a legjobban iszonyodom. Szinte kíváncsian várom a légitámadásokat, tudom-e majd ágyúdörgés közben is kívánni, ami ma szinte paradicsomi megoldásnak tűnik fel: egész családommal romok alatt maradni. [...] Én négy éve tudom, hogy akármi lesz a háború vége, pusztulnom kell. Teleki halála napján is magamhoz vettem a morphiomot.”¹⁴ Németh László ebben a lelkiállapotban tett eleget Püski Sándor hívásának, pontosan felmérve, hol is kell majd helytállnia: egy „Nagy István, Veres Péter, Erdei Ferenc, Kovács Imre által áthangolt ifjúság” között.¹⁵ Ment tehát, de csak előadására és annak másnap délelőtti vitájára. Mondandóját a vonaton fogalmazta, és úgy olvasta föl, „mint egy dacos, de világos látás diadalát hirdető búcsút az íróságtól, a világtól”¹⁶.

Szárszói beszédét így kezdte: „Aki a magyarság újkori történetét megírja, arra kell felelnie, hogy süllyedt »benszülött«-té ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában. [...] Állami életét idegenek vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadzsák; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk selejtje ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomorodóban van.” Németh László hetvenöt évvel ezelőtt a magyar nemzet, a magyarság szemszögéből fogalmazta mondandóját. Játssunk egy kicsit, tágítsuk a horizontot, és cseréljünk ki mindösszesen három szót ebben a bekezdésben és lássuk: „Aki Európa újkori történetét megírja, arra kell felelnie, hogy süllyedt »benszülött«-té ez a nagy középkori kultúra tulajdon földrészén. [...] Állami életét idegenek vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadzsák; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk

¹³ HUSZÁR Tibor: *Beszélgetés Püski Sándorral* = Uő: *Beszélgetések*. Bp., Magvető, 1983, 404.

¹⁴ NÉMETH: *i. m.* (1977), II., 516.

¹⁵ Uo., 256.

¹⁶ NÉMETH: *i. m.* (1977), I., 638.

selejtje ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomorodóban van.” Van-e pontosabb látteleletünk az 1943-as szárszói bevezető mondatnál a magyarság 1956-os, a csehek és a szlovákok 1968-as, a lengyelek 1980-as forradalmaira vagy Európa 2015-től tartó válságára?

Németh László üzenetének egyik kulcsmomentuma: „Az az »üdvösség«, mellyel Európa fog megajándékozni, nem lesz az, mely társadalmunk halk folyamataiban készül. Nem is lehet, hisz azokat odakinn senki sem ismeri. Előrelátható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk »megváltó«-kat, s mint minden kinevezésénél, annál is a protekció érvényesül: a dugaszban lévők közül az lesz a »poglavnik¹⁷«, akit a külföldön élő tanácsadók, s hazai sugalmazóik a legalkalmasabbnak tartanak. Mondjuk-e, hogy ezek a tanácsadók – még a jóindulatúak is –, keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, rosszindulatúak, pedig első dühükkel épp az ellen fognak fordulni, ami itt a bennszülöttek védelmére fölépült, s az ő illetékességüket vitássá teheti.

Amit 1939 óta csináltam (s mások is csináltak) annak a végső célja mindig ez volt: *a magyarságot egy ilyen »üdvözítő terror« ellen beoltani, s amennyire lehet megszervezni.* Faji nyomás nehezédvén ránk, fokozni kellett a bennszülött öntudatot. Ezért frissítettük föl történelmünket, s szabadítottuk föl művelődésünk legmélyebb, leghatásosabb ellenanyagait. *Minél több embert igyekeztünk bevonni az új magyar szellem hatása alá.* [...] A végső cél ez lett volna: olyan radikális tábort állítani föl az országban, amelynek nézeteit (s azokra a bennszülöttek valódi érdekeit) a ránk küldött megváltóknak is figyelembe kell venniük.”¹⁸

Németh előadásában azt a programot fogalmazta meg hallgatóságának s talán a hetvenöt évvel későbbi, a mai hallgatóságnak is: teremtsenek lehetőséget, hogy a „magyarság a maga természete, s legjobb gondolkodóinak a tervei szerint, minél nagyobb tömegek javára rendezze be életét”.¹⁹ Előadásában az írásából már jól ismert harmadik oldal képe formálódik: egy sajátos magyar, a nemzet legszélesebb tömegeire figyelemmel lévő, a külső erőkkal szembeni tartózkodást megfogalmazó, nagy ívű, koherens történelemszemlélethez igazított társadalmi reformprogramot kínáló eszme, amely a parlamentáris demokrácia értékvilágán nyugszik, és a társadalmi igazságtalanságok megszüntetésén, a parasztság polgárosításán, az etnikai és felekezeti ellentétek feloldásán fáradozik, a nemzeti kultúra integráló hatásának eszközét használva, lényegében a nagyhatalmaktól történő függetlenedés harmadik utas modernizációjának lehetőségét vázolja fel. Németh a háború alatt „egy szeizmográf érzékenységgel regisztrálta a veszélyt abban a zónában, amelyet tragikus pontossággal a »két malomkö közele« nevezett” – írta Kovács Imre évtizedekkel később. „Németh László mindkét féltől óvta a magyarságot, abban reménykedve, hogy önmagába húzódva, [...] hagyományai, kultúrája és politikai intelligenciá-

¹⁷ Poglavnik (horvát): a legfőbb vezető. A II. világháború idején a címet a horvát usztasákat vezető Ante Pavelics használta.

¹⁸ NÉMETH László *szárszói beszéde*. Az 1943. évi Balatonszárszói táborozás előadás- és megbeszéléssorozata = *Magyar Élet*, 1943, 45–46. A továbbiakban: *Szárszó*.

¹⁹ Uo., 47.

jába burkolódzva valahogy átvészeli a nehéz időket, és kedvezőbb körülmények között a nemzet ismét kivirulhat.”²⁰

A harmadik út különállásának vállalása háromnegyed évszázaddal ezelőtt és ma is bizonyosan, a „személyes integritás”,²¹ ha tetszik, a nemzeti vagy Európa integritásának megőrzése melletti kiállás, a korszellem által vállalt és vezérelt politikai szerepvállalással szembeni ellenállás, annak a harmadik útnak vállalása, amely az átalakulást követő időkre szerette volna a magyarság, az európai tradíciók legjobb hagyományait átmenteni. Akkor és ott a szárszói balszárny azért fogadta heves ellenzéssel a Németh-féle harmadik oldal jövőbeli elképzelését, mert az akaratlanul is ellentmondott a napi politikai cselekvés általuk vázolt tervének, s mert álláspontjuk szerint a harmadik út eszméje egy háborút követő átalakulásban visszahúzó erővé válhat. Ezen értelmezés szerint akkor – s az európai elitburokrácia szerint talán ma – sem volt lehetőség, csak két út között választani, mert e két oldal a haladás és a haladásellenes erőkben felsorakozva „vívja szörnyű harcát”.²² Aki tehát nem rendeli alá magát a hivatalos álláspont szerinti haladást jelentő oldalnak – és ez akkor egyet jelentett a kommunista mozgalommal és az általa kijelölt úttal –, az a retrógrád erőkkel tartó ellenség. Ahogy Erdei vitazáró beszédében megerősítette, hogy ha „nem állnak bele [az értelmiségek, a jelenlévők – P. B.] az építő előrehaladás vonalába, akkor már szükségképpen szemben is állnak vele”.²³ Ez lényegében a kommunista diktatúra és minden későbbi véleménydiktatúra, „aki nincs velünk, az ellenünk van” tételének előképe.

Ami a harmadik út perspektíváját illeti, a kérdés korántsem volt annyira egyszerűen megválaszolható, ahogyan azt a baloldal Szárszón tette, s talán ma sem az, láthatóan Európa a hatvan éve fennálló kettéosztottság béklyójából s hazug párbeszédéből sem képes szabadulni. „Nem volt ilyen egyszerű a képlet – írta Püski évtizedekkel később –, hogy demokrácia az egyik oldalon és fasizmus a másik oldalon, hanem demokrácia és szovjet rendszer az egyik oldalon és fasizmus a másikon”.²⁴ Hiszen a harmadik oldal igazi kérdése – ahogy Bibó István is írta – az volt, hogy milyen első és második utat állítanak fel alternatívaként. S jól jegyezzük meg: hetvenöt éve is folyamatosan ez a kérdés! Annak a harmadik útnak valóban nincs és nem is volt létjogosultsága, amely a haladás és a fasizmus ellentétpárja között hirdetett „magyar semlegességet”.²⁵

Az akkori baloldal eszmei hagyományaira támaszkodva, nem nemzetben, hanem államban gondolkodott, nem a nemzet számára akart „testre szabott” országot épí-

²⁰ KOVÁCS Imre: *Németh László megkövetése* = *Új Látóhatár*, 1960, 2. sz., 117.

²¹ Bognár Bulcsu szóhasználat. BOGNÁR Bulcsu: *A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai* = *Uő: A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Bp., Loisir, 2012, 142.

²² ERDEI Ferenc = *Szárszó. i. m.* (1943), 58–59.

²³ ERDEI Ferenc *vitazárója* = *Uo.*, 81.

²⁴ HUSZÁR: *i. m.* (1983), 416.

²⁵ BIBÓ István: *Összeesküvés és köztársasági évforduló* = *Uő: Válogatott tanulmányok II. 1945–1949.* Szerk. HUSZÁR Tibor et al., Bp., Magvető, 453.

teni, hanem a szocializmust Magyarországon meghonosítani. Ezért feledkeztek meg a nemzeti sorskérdések megválaszolásáról, és ezért nem ismerték fel az akkor létező szocializmus – a sztálini rendszer – szervi és szellemi hibáit. Ma nem ugyan-ezekre a kérdésekre keressük Európa-szerte a választ? „A történelem kutatója számára ebben a negyedszázadban is az lesz a végtelenül vonzó – mondta Németh László Szárszón –: megfigyelni, a teljes bénaságban hogy mocordul meg apró szigetek, itt is, ott is a jó szándék; hogy találja meg a homályból előtápotagóztva jel-szavait, s hogy mozdítja meg fokról fokra az egész társadalmat. [...] Felülről egy tompa és konok bürokrácia nehezédvén rája; a jobbak oldalt és lefelé keresik a szövetségést.”

A *Szárszói beszéd* másik fontos, kiemelendő mozzanata Németh Lászlónak az értelmiség szerepéről, helyzetéről és küldetéséről mondott szavai. Számos írása tanúsítja, nemcsak tanulmányai, regényei és drámái is, hogy az „értelmiségi társadalom” utópiájában találta meg azt a szellemi és erkölcsi stratégiát, amely hite szerint képes lehet kivezetni az emberiséget és a magyarságot, talán Európát is a modern kor folyamatos válságaiból. Ennek az „értelmiségi társadalomnak” az ideálját mutatta fel beszéde zárógondolataiban. „Én az osztálytalan társadalmat, ha az nemcsak névleg van meg, de az emberek műveltségében is, másnak, mint értelmiségi társadalomnak el sem tudom képzelni. Ez az osztály az, amely a többi lassan magába ölelheti. [...] Én pedig azt mondom: sosem volt ilyen szép értelmiségi embernek lenni, mint ma. Csak az értelmiség hivatását ne felejtsek el. Értelmiségi foglalkozásukat föladhajják, válthatnak munkakönyvet, elmehetnek szőlőt kapálni, azt azonban ott is tudniok kell, hogy értelmiségi emberek s ma az értelmiség a Noé bárkája. Benne ring mind az a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán hajlandó volna fölállozni.”

Németh László soha nem konkrét programokat dolgozott ki, hanem egy általa elfogadhatónak és szükségesnek vélt „magatartás etikai lényegét kívánta körvonalazni”.²⁶ Németh ezért Szárszón nem azzal foglalkozott, hogy egy jövőbeni politikai helyzetre figyelemmel hova kellene állnunk, hanem a veszélyekre figyelmeztetett, és a társadalom szükséges erkölcsi állapotát kívánta megrajzolni, azt az erejében megszilárdult harmadik utas nemzetképet, amellyel feltétlenül számolni kell akár egy szovjetek által befolyásolt Közép-Európában is. Amikor a társadalomban készülő halk folyamatokról és azok semmibevételéről beszélt, akkor „azokra a rejtőző, de érezhető erőkre gondolt – idézzük Szabó Zoltán szavait –, amelyek egy-egy társadalom legmélyén, a történelem napi eseményei alatt a nemzet életét évtizedekre igyekeznek meghatározni, s a nemzeti kívánságot irányba terelni”.²⁷

Nemzeti sajátosságainkon keresztül, amelyekre az újjáépítés szervezését kívánta alapozni, Németh László ezt az erőt értette, és semmibevételének következményeire figyelmeztetett. Ez az eszme a magyarság nemzetközpontú és sajátos

²⁶ KISS Sándor, M.: *Szárszói beszéd néhány összefüggése* = Uő: *A szárszói beszéd és a népi mozgalom néhány összefüggése*. New York, Püski, 1987, 26.

²⁷ SZABÓ: i. m. (1959), 10.

magyar utat igénylő, a személyes integritás megőrzésén keresztül a nemzeti integritást óvó nézetének védelme. Megérkeztek-e a megváltók, a poglavnikok, akiket előadásában megjósolt? Rákosi, Gerő, Farkas és a többiek személyében kétségkívül ők érkeztek – állapította meg M. Kiss Sándor.²⁸ Meg tudnánk nevezni mai európai utódaikat? Minden bizonnyal! Bekövetkezett-e az a katasztrofális értékpusztulás, a szabadság diktatúrába fordulása, a munkásnép megnyomorítása, kizsákmányolása, a hatalom kezének bevéréződése, a nemzetnek évtizedekre zsákutcába való jutása, amelytől Németh László akkor óvott? Csak bólogathatunk. Ezért mondhatta Kovács Imre, igaz, évtizedekkel később, hogy a szárszói találkozó Németh László legszebb öröke, „augusztus 25-én elmondott beszéde élete legnagyobb, legbátrabb tette”.²⁹

Idézzük fel Illyés Gyula Németh Lászlóval egyetértő sorait 1942 végéről: „A magyarság most éli várakozásainak tán legsúlyosabb esztendeit. Ágazhatnak reménysek és bizodalmak erre és arra, de a magyar ma igazán arról ismerszik meg, hogy bizalma magában van. Aki túl sokat vár külső erőktől, az a maga képességeit gyöngélli, egy kicsit saját sorsát adja fel.”³⁰ S ugyanezt fogalmazta meg naplójában a szárszói találkozó előtt egy hónappal. „Itt vagyunk beszorítva ebbe az országba, sorsunk együtt dől el, s úgy lesz csak jó, ha mi döntjük el. Erre kell egy nemes parlamentet szerveznünk. Kevesen vagyunk. Aki kifelé tekintget, onnan vár valamit, az elárulja a játék szabályait.”³¹

A szárszói találkozó akkor nem tisztázhatta a „pillanatnyi cselekvés és a távlati cselekvés egységes etikai alapját, s az együttes cselekvés módozatait”.³² Mindamellett az idő és a történelem igazolta a harmadik oldal szükségességét, baloldaliság nélküli demokratizmusát, azt, hogy az ország parlamentjéből való kizárása miféle egyoldalúsághoz, pusztulást okozó szűklátókörűséghez vezet. Nem tudom pontosabban és találóbban megfogalmazni ezt a tévedést, mint ahogyan Bognár Bulcsu tette: „Az ötvenes évek elejére kiderült az is, hogy a harmadik út taktikus elutasításával, a kommunisták kiszolgálásával nem lehetséges »az igazsághoz keresztül hazudni magunkat«.” A Németh László által a szárszói találkozón képviselt személyes integritás a nemzeti integritás és így az európai kultúra, civilizáció megőrzésének esélyét jelenti, míg az ezt elutasító politika ezek felszámolásához vezet.³³

A szárszói beszéd óta hetvenöt év telt el, és ez az idő Németh László szárszói gondolatait egy egész más dimenzióba helyezi. „... mi magyar írók valami hasonlót próbálunk: egy nép egyéniségét – testét és mítoszát – szerény eszközökkel a Végzet ellen megoltalmazni.”³⁴ Hatalmas tudása, előrelátása, elemzőképessége, a jövő látása és a megoldást kutató példája, erkölcsi kiállása ma is eleven és ösztönző a nem-

²⁸ KISS: i. m. (1987), 30.

²⁹ KOVÁCS Imre: *A Márciusi Front*. New Jersey, Magyar Öregdiák Szövetség, Bessenyei Kör, 1980, 87.

³⁰ ILLYÉS Gyula: *Első állomás = Magyar Csillag*, 1942. november, 666–667.

³¹ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1986, 283.

³² KISS: i. m. (1987), 26.

³³ BOGNÁR: i. m. (2012), 142.

³⁴ NÉMETH László: *Téli hadjárat*. Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, 1940, 114.

zeti és európai, egyetemes emberi felelősségvállalás szempontjából. S talán ma mi is valami hasonlót próbálunk – ahogy azt Németh László megfogalmazta a *Téli hadjáratban* – a magunk szerény eszközeivel, a figyelem felhívásával: egy nép, a kultúránk és identitásunk oltalmazását a Végzet ellen.

Végül Szabó Zoltán egy másik gondolatát idézem: a 30-as, 40-es évek népi mozgalmának nem az egyes személyek politikai állásfoglalásának, a szociográfiai munkáknak, az egyes megmozdulásoknak az összessége a legjelentősebb mozzanata, hanem az Illyés Gyula és még inkább Németh László műveiben rejlő szellemi alapvetés és értékrend, amely az emberi élet valóságos minőségét mutatta fel és foglalta egységbe, mindezt a kor akut problémái és válságtünetei elemzésén és válaszadásán keresztül.

Kiss Gy. Csaba

Vita a magyar irodalom jövőjéről a pozsonyi *Irodalmi Szemlében*

„Az elmúlt esztendő legizőbb magvú vitája – irodalmunk útjairól – a pozsonyi *Irodalmi Szemlében* folyt le, illetőleg indult meg, mert hisz az összefoglaló még hátra van”¹ – írta 1969-ben Illyés Gyula, aki maga is hozzászólt Németh Lászlónak *A magyar irodalom jövője* című írásához.

Tanulmányom ezt a vitát kívánja föleleveníteni – jó fél évszázad távlatából, és ha a hiányolt összegzést nem tarthatom is tisztetek elvégezni, hiszen akkor elso-dorta lehetőségét a történelem, a vita és körülményeinek bemutatására szeretnék kísérletet tenni. Ehhez természetesen szükséges röviden Németh László felföldi kapcsolatairól szólni, valamint a magyar irodalom jövőjéről írt, egységbe fűzött „négy cikk” sorsáról, az író pályájának alakulásáról a 60-as évek közepén, nem utol-sósorban pedig a szóban forgó szlovákiai magyar irodalmi folyóirat 1968-as sze-repéről.

Németh László felföldi kapcsolatainak egyik szála 1958-hoz kötődik, amikor el-jutott hozzá Fábry Zoltán *Hidak és árkok* című, az előző évben, Pozsonyban kiadott kötete. Ahogy megtudhattuk Koncsol László későbbi visszaemlékezéseiből, 1958-ban meglátogatta Stószon Fábry Zoltánt, aki azt kérte tőle, hogy könyvének négy példá-nyát jutassa el Magyarországra. A négy címzett pedig: Féja Géza, Illyés Gyula, Veres Péter és Németh László volt. Ettől fogva Fábry elküldte új kötetait Németh László-nak, aki rendre megköszönte őket. 1966-ban kétszer is üzent Budapestre, hogy ha lehetősége van rá, látogassa meg őt Stószon. Fodor András június 10-én járt Fábry-nál, és konkrét meghívást vitt magával Budapestre, azzal, hogy neki a július 5. és 10. közötti időpont volna alkalmas Németh László fogadására. Közben a kassai *Új Nemzedék* nevű magyar ifjúsági klub meghívása szintén megérkezett: a második Nyári Ifjúsági Találkozóra invitálták az író-t a zempléni Abara községbe. Magyaráza-tul el kell mondani, hogy a szlovákiai magyar fiatalságnak – főleg egyetemistáknak, főiskolásoknak – fontos civil szerveződése volt az úgynevezett klubmozgalom. A csehszlovákiai egyetemi városokban sorra alakultak a 60-as évek elejétől a ma-gyar diákok klubjai, általában a legalitás és illegalitás határán. Fontos közös vállal-kozásuk lett az 1965-től évente megrendezett nyári tábor, ahol kulturális műsoro-kat tartottak, vitaesteket rendeztek. Bizonyos tekintetben a két világháború közötti *Sarló* mozgalom hagyományát követve. 1966-ban tervezték megrendezni a máso-dik ilyen alkalmat.

Németh László július 22-én indult Ágnes lányával, gépkocsin Szlovákiába. Kassán töltötték az első éjszakát, majd másnap Béres József, a kassai Csemadok mindene-se kísérte őket Stószra, ahol három-négy napig maradt az író. Onnan július utolsó napján Abarára, pontosabban a Laborc és a Latorca közötti szigetre szintén Béres

¹ ILLYÉS Gyula: *Útirajzok, esszék, tanulmányok*. ILLYÉS Gyula művei III. Szerk. BÉLÁDI Miklós, Bp., Szép-irodalmi, 1982, 392.

József vitte el. Érdemes idézni visszaemlékezését: „Romantikusra sikerült az egész találkozó, mert a kedvezőtlen időjárás miatt csak traktorral és csónakkal értük el a tábor, ahol a fiatalok valóban kizárták annak a lehetőségét, hogy a más füllel hallgatók – állambiztonságiak – bejussanak. Németh László az utolsó pillanatig kötötte az ebet a karóhoz, hogy nem szólal meg, mert neki eddig is sok vesszőfutásban volt része. A végén mégis kötélnek állt és vagy húsz percre beszélt. A magyar irodalom és az egyetemes magyarság helyzetéről beszélt. A fiatalok érdeklődéssel hallgatták, sok kérdés hangzott el, de akkora égháború vetett véget az összejövetelnek, amire a helybéliek is ritkán emlékeznek.”² Duray Miklós mesélte 2018 szeptemberében, hogy némiképp idegenül mozgott az író a különös körülmények között. Ő úgy emlékezett, a táborban Németh László részleteket olvasott föl *A magyar irodalom jövője* című írásából, és magyarázatokat fűzött hozzá, majd a táborozóktól kapott kérdésekre visszafogottan válaszolt. Mint ismeretes, ez a tanulmánya az *Életünk* című, szombathelyi antológia első számában, 1966-ban már napvilágot látott. Hogy visszatekintve is milyen jelentős eseménynek tartották ezt az előadást a fel-földi magyarok, ékesen bizonyítja, hogy 2010. október 3-án emlékoszlopot állítottak Németh Lászlónak Abarán, a református templom udvarán.

A „négy cikk” közül az elsőnek az a címe: *Herder jóslata*; tartalmából is hamar kiderül, hogy közvetlen ihletője az 1965-ben, Bécsben átvett Herder-díj volt. Németh László ekkor a nemzetközi hírnév (német, angol és francia nyelven megjelent művei bizonyították) egy fokára eljutva megfelelő alkalmat látott véleményének kifejtésére nemzeti sorskérdésekről, irodalmunk világirodalmi lehetőségeiről – szembenézve a nevezetes jóslat üzenetével. Jellemző volt, hogy írása 1966-ban csak a viszonylag periférikus szombathelyi antológiában (ami akkor még nem folyóirat) láthatott napvilágot. Tanulságos az akkori cenzúra különbségtétele a médiumok jelentőségét tekintve. Más volt a tűréshatár egy vidéki folyóirat és a televízió, rádió vagy egy országos napilap esetében. Ahogy az író esszéjében említi: „A rádió nemrég engem is felkért, válasszak ki egy szép magyar verset, s magyarázzam meg, miért szép. Hát én megmagyarázom itt.”³ Ugyanis ő Ady Endrének *A szétszóródás előtt* című versét javasolta. Hogy mennyire fontosnak tartotta ezt az írását Németh László, azt az is bizonyítja, hogy 1968-ban megjelent, szenzációs számba menő *Kiadatlan tanulmányai*ban az *Irodalmunk jövője* című fejezetbe sorolta két másik, hasonló témájú szöveggel együtt. Itt olvasható erről a következő magyarázat: „A négy újságcikk – egyik napilapunknak készült –, s azokat a gondolatokat szerette volna a nagyközönséggel megosztani, amelyeket a Herder-díj kiosztása, a magyar irodalom szerény elismerése kavart föl bennem.”⁴ Érdemes itt megjegyezni, hogy az említett, kétkötetes gyűjtemény volt hosszú idő óta az első alkalom, amikor az író esszéi-tanulmányai napvilágot láttak. És a következőkre tekintve a dátum sem közömbös, abban az esztendőben május 25-től június 1-jéig tartott a könyvhét.

² MÁTÉ László: *A kassai Batsányi kör. Béres József emlékezése*. Kassa, kiadó nélkül, 2012, 35.

³ NÉMETH László: *Irodalmunk jövője* = Uő.: *Kiadatlan tanulmányok I-II*. Szerk. KRISTÓ Nagy István, Bp., Magvető, 1968, II., 627.

⁴ Uo., 620.

Ezen a ponton kell újra fölvenni a szlovákiai szálat, hiszen az év elején – egészen pontosan február 11-én – került sor Budapesten, az Írószövetség székházában a tizedik évfolyamába lépett pozsonyi *Irodalmi Szemle* bemutatkozására. Kivételes alkalomnak számított ez akkoriban. Ahogy visszaemlékezésében Dobos László fölidézte, első ízben jelenhetett meg külföldön a háború utáni szlovákiai magyar irodalom. „Leckét kaptunk ma este...”⁵ – mondta az irodalmi műsor végeztével Veres Péter. Rádöbrentünk, hogy van felnőtt szlovákiai magyar irodalom. 1968 tavaszán pedig a Magyar Írószövetség tanácskozásain fontos téma lett a határon túli magyar irodalmak kérdése. Hosszú idő óta először került a hazai nyilvánosság elé a szomszédos országokban élő magyarok helyzete. Március 14-én, az írószövetségi taggyűlésen egyértelműen így fogalmaztak: „felelősek vagyunk ezekért az irodalmakért Magyarországon”.⁶ Márciusban, a prágai tavasz szabadabb légkörében a szlovákiai magyarság is megfogalmazta követeléseit. A pozsonyi *Új Szó* című napilapban (utcai árusításban lehetett nálunk hozzáférni) az április 27–28-ai hétvégi számban láttott napvilágot Fábry Zoltán emlékező cikke *A magyar kisebbség nyomorúsága és nagysága* címmel, amelyben a gondokat és reményeket foglalta össze. Az írószövetség választmánya ezután két ülésen folytatott vitát a határon túli magyar irodalmakhoz fűződő kapcsolatokról. A június 6-án tartott kibővített választmányi ülésen pedig Kádár János pártfőtitkár is részt vett, és mintegy négyórás beszédben (kérdésekkel és válaszokkal) fejtette ki véleményét a hazai és nemzetközi helyzetről. Ezen az ülésen jelen volt Németh László is. A tanácskozásról utólag különböző vélemények születtek. Van, aki az írók kiegyezésének tekinti ezt az alkalmat, van, aki az írótársadalom kritikus magatartását hangsúlyozza. Az mindenképpen tanulságosnak tekinthető, hogy a pártvezető a nemzetiségi problémák megoldását – a kötelező ideológiai sémának megfelelően – a „szocialista fejlődés” kiteljesedésétől várta. Hogy a magyar írók fokozódó érdeklődéssel figyeltek ekkor Csehszlovákiára, bizonyítja, hogy számosan választották ekkor úti célnak a szomszédos országot (mások mellett Veres Péter, Csoóri Sándor, Fekete Gyula, Fodor András), és nemegy közülük naplóföljegyzéseiben emlékezett meg az ott tapasztaltakról.

A pozsonyi *Irodalmi Szemle* 1967–69-ben a magyar nyelvterület egyik legérdekesebb irodalmi orgánuma lett. Az évente tíz alkalommal megjelenő folyóirat 1968 tavaszi hónapjaiban – megszabadulva a cenzúra kötöttségeitől – élni tudott lehetőségeivel: bemutatta a cseh meg a szlovák irodalom és közgondolkodás új áramlatait, nem utolsósorban pedig tárgyalni kezdte a kisebbségi történelem és jogvédelem fontos kérdéseit. Háromtagú „csapat” irányította e történelmi esztendőben a lap munkáját: Dobos László (aki szeptember 1-jéig volt főszerkesztő), Tözsér Árpád és Koncsol László. Szeptember 1-jétől pedig Duba Gyula vette át a főszerkesztői posztot. A szerkesztőség előtörténetének bemutatásához érdemes ismét a volt főszerkesztő, Dobos László visszaemlékezéseihez fordulni. „Hatvanhatban elhatároztuk, hogy a *Plamen*, a *Slovenské Pohľady*, a *Kortárs*, az *Irodalmi Szemle* részvételével an-

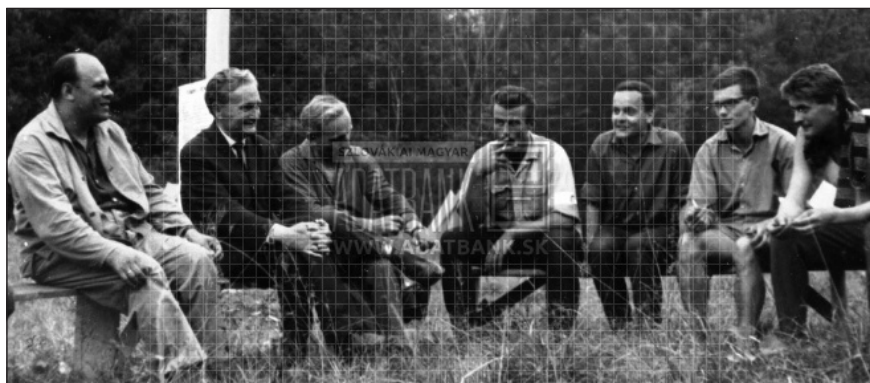
⁵ KÖVESDI János: *Utak, útkeresések. Beszélgetés Dobos Lászlóval* = *Irodalmi Szemle*, 2008, 9. sz., 21.

⁶ [NÉVTELEN]: *Hogyan dolgozzék az Írószövetség? Az írótaggyűlés utitkérdései* = *Élet és Irodalom*, 1968, 13. sz., 2.

kétot szervezünk *Internacionalizmus és hazafiság* címmel. Illyés Gyula, Jiří Hájek, Laco Novomeský s Fábry Zoltán írásaival indult volna az eszmecsere.”⁷ Ez a terv azonban nem valósulhatott meg, mert a lapokat felügyelő hatóságok a nacionalizmus föllángolásától tartottak. Majd így folytatódik az emlékezés: „A magyar irodalom jövője című tanulmány közlése e kettőtört szándék folytatása. E tárgyban Illyés Gyula, Féja Géza s Bori Imre küldték el írásaikat.”⁸ Lehet, hogy a szerkesztőség megkapta Bori Imre szövegét, de az végül nem jelent meg a lapban, elképzelhető, hogy a prágai tavasz letörése után a szerkesztők lemondtak közléséről.

Nem tudjuk pontosan, hogyan történt Németh László felkérése. Az író feltehetően emlékezett 1966-os útjára, és támogatni kívánta a pozsonyi szerkesztőséget. Bizonyára rokonszenvesnek találta, hogy írása vitaindító lehet egy olyan fórumon, amelynek ekkor nagyobb volt a szabadságfoka, mint a magyarországi folyóiratoké. Így látott napvilágot *A magyar irodalom jövője* az *Irodalmi Szemle* 1968. évi 6. (júniusi) számában, a szerkesztőség következő megjegyzésével: „Németh László tanulmánya eredetileg egy dunántúli évkönyvben jelent meg, majd a szerző felolvasta a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubok táborozásán. Lapunk a négyrészes tanulmány újraközlését igen fontosnak tartja, s megkérte a magyar szellemi élet kiemelkedő képviselőit, hogy kapcsolódjanak bele a dialógusba, amelyet a cikkben felvetett – nemcsak irodalmi – problémákról indít. A befutó válaszokat szeptemberi számunkban kezdjük közölni.”⁹

Talán nem érdektelen hozzátenni, hogy ugyanebben a számban jelent meg Milan Kundera fölszólalásának a szövege, melyet a Csehszlovák Írószövetség IV. kongresszusán mondott el, 1967 júniusában. Ez az esemény egyébként fontos szellemi előkészítése volt a prágai tavasznak. Kundera előadásának a címét nem könnyű magyarra fordítani. Valahogy ilyenformán hangzik: *A cseh nemzet létének nem magától értetődősége* (*Nesamozřejmost existence českého národa*). Nem hiszem, hogy

⁷ KÖVESDI: i. m. (2008), 22.

⁸ Uo.

⁹ A szerkesztőség közlése = *Irodalmi Szemle*, 1968, 6. sz., 545.

a szerkesztők tudatosan tervezték volna, de néhány ponton – a közép-európai kis-nemzeti sors értelmezésében – volt összecsengés a cseh és a magyar író eszmefuttatása között, bár életkorukat tekintve nagyjából egy emberöltőnyi különbség választotta el őket egymástól. Kundera például a „halál előcsarnokát is megjárt cseh nemzetről” szólott, és bármekkora legyen is a különbség szlávok és magyarok között a „herderi jóslat” üzenetét tekintve, az írói felelősség dolgában egyértelmű a hasonlóság: „A cseh írók magáért a nemzet léteért viselik a felelősséget, s viselik máig, mert a cseh írásbeliség színvonalától, nagyságától vagy kicsinységétől, bátorságától vagy gyávaságától, provincializmusától vagy egyetemes emberi érvényétől függ jelentős mértékben a válasz a nemzet létkérdésére.”¹⁰

Ami a vita folytatását illeti: az *Irodalmi Szemle* 7. (szeptemberi) számában jelent meg Illyés Gyula hozzászólása, a 9. (novemberi) számban pedig Féja Gézáé. Közben, mint tudjuk, a Varsói Szerződés csapatai bevonultak Csehszlovákiába. Ahogy a szerkesztőség közleményében olvashatjuk: „Ennek a számnak az anyaga a számunkra annyira emlékezetes augusztus 21-én már kiszedve állt.”¹¹ Valószínűsíthető tehát, hogy Illyés Gyula még a nyár elején elküldte hozzászólását Pozsonyba. Ez a 7. szám ugyanakkor történelmi jelentőségű tanúságtételt is tartalmaz. Ebben látott először napvilágot Fábry Zoltán 1946-ban írt – és addig nem közzé tett – védőbeszéde az egész, jogfosztásra ítélt szlovákiai magyarságról. Mivel Féja Géza hozzászólása csak novemberben jelent meg, elképzelhető, hogy ez a szöveg csak az augusztusi invázió után jutott el a szerkesztőséghez.

Németh László írása utolsó pályaszakaszának fontos számadása. A Bécsi Egyetemen átvett Herder-díj megszólítottóságában született. A magyar irodalom világ-irodalmi lehetőségeinek mérlegelése a „négy cikk” egyik szólama, a másik a „herderi jóslat” szembesítése a magyarság aktuális helyzetével. Többször megfogalmazta, szinte pályakezdése óta ott volt emlékezetében az 1913-as Babits-tanulmány végső következtetése irodalmunk világirodalmi elfogadottságáról: „... a valóban világirodalmi értékű magyar művek száma a rendelkezésre álló és elhasznált erőkhöz képest aránytalanul csekély.”¹² Már az 1956-es *Magyar műhely* című írásában is megfogalmazta Németh László: „A magyar irodalom szinte sosem tudta magát igazán világraszóló feladatokig felküzdeni.”¹³

Nehezményezi a megfelelő kritika hiányát, és kétségei vannak a folytatással, a következő nemzedékekkel kapcsolatban is, következetes számvetése azt a kérdést szintén előhozza, hogy vajon jelenlegi szakaszában a magyar irodalom nincs-e hanyatlóban. Mint tudjuk, a 60-as évek elejétől Németh László nemegy műve megjelent a nagy világnyelveken, mégsem tartja egyéni sikerét áttörésnek, arról ír, hogy legfőlőbb a világirodalom küszöbéhez értünk.

¹⁰ KUNDERA, Milan: *A nemzeti kultúráról. Elhangzott a csehszlovákiai írók IV. kongresszusán*. Ford. KONCSOL László = *Irodalmi Szemle*, 1968, 6. sz., 485.

¹¹ *A szerkesztőség közlése* = *Irodalmi Szemle*, 1968, 7. sz., 577.

¹² BABITS Mihály: *Magyar irodalom* = Uő: *Irodalmi problémák*. Bp., Nyugat, 1917, 37.

¹³ NÉMETH László: *Magyar műhely* = Uő: *Megmentett gondolatok*. Bp., Magvető, 1975, 195.

A Herder-jóslat történetének bemutatása után jut el Németh László a 60-as évek közepének Magyarországaig. A nagy irodalom- és művelődéstörténeti tabló után ér el a jelent idéző pesszimista következtetésig: „S ím egyszer csak itt van a 62-es, 63-as évek statisztikája: a magyar népszaporulat Európában a legkisebb, mint ahogy Európáé is a legkisebb a világrészek között.”¹⁴ A szocializmusban bízó író (persze nem föltétlenül a puha diktatúra hazai változatában) levonja a tanulságot: „Hiába biztattuk magunkat kritikus percekben: úgy látszik, nem vagyunk, a szocializmus ellenére sem emelkedő nép. [...] Herder és Ady jóslata nem vesztette el ma sem az erejét, vagy ha igen, hát azért, mert az egyénekre hasadt társadalom közönyössé vált az efféle veszélyekre.”¹⁵ Ne felejtjük el, a kommunista diktatúra különös új idejében, úgy mond, sikeres szakaszában voltunk, amikor az „új osztály” médiahatalmával és a fogyasztói társadalom részleges beengedésével óriási mentális változást indított el az ország lakóinak körében. Tovább idézve Németh László írását: „Nos, a világnak alig van népe, láthatárunkon belül biztosan nincs, amely fölött a népi kötöttségek ennyire meglazultak volna. Ez teszi olyan kallódóvá a külföldre került magyar s nemcsak a külföldre kerültet.”¹⁶ Talán nem tévedünk, ha a „népi kötöttség” kifejezést mai szakszóval nemzeti azonosságtudatnak nevezzük. Németh László finom diagnózisa pontosan érzékeltette a lényegét a negatív tendenciák megjelenésének az elején. Érdekes, hogy írásának befejező, mégis reménység felé forduló mondata – véletlenül-e, nem tudom – a pozsonyi folyóirat változatában nem lezáró ponttal, hanem kételyt jelző kérdőjellel fejeződik be. „Egy ép népet összefűz természetes kohéziója. De mi fűzhet, foghat újra össze egy szétszóródót, ha nem a Templom, az ő temploma, amely mégis csak megépült?”¹⁷

Illyés Gyula hozzászólásának bevezetőjében kifejti, nem hihetjük, hogy világirodalmi helyzetünk erősödésétől nemzetközi politikai megítélésünk jobb lehetne. Lényegében egyetért Németh László megállapításaival: „... alapjában mélyen bólintok mindarra, amit irodalmunk belső és külső helyzetéről mond”.¹⁸ A tennivalók tekintetében lát különbséget kettejük között. Véleménye szerint: „A Kárpát-medence irodalmi közelségének hőfoka nem nő az idővel. Már Adyék korában sem volt olyan erős, mint Kollár és Vitkovics idején, és az is csökkenés Zrínyi, Balassi, majd a néprorománcok évszázadaihoz képest.”¹⁹ Illyés a színvonalas művekben látja a világirodalomhoz való közelítésünk garanciáját. De fölteszi azt a kérdést is – nem kevés aggodalommal: „Megfelel-e a magyar irodalom, helyesebben szólva megfelelnek-e a magyar irodalmak, az egymástól már-már organikusan elvált részek annak az igénynek, ami tőlük világirodalmi szinten elvárható?”²⁰ És a magyar irodalom ha-

¹⁴ NÉMETH László: *A magyar irodalom jövője. Négy tanulmány* = *Irodalmi Szemle*, 1968, 6. sz., 549.

¹⁵ Uo., 550.

¹⁶ Uo., 554–555.

¹⁷ Uo., 557.

¹⁸ ILLYÉS Gyula: *A magyar irodalom jövője* = *Irodalmi Szemle*, 1968, 7. sz., 637.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo., 638.

gyományos – ne felejsük, 1968-ban vagyunk – nem-irodalmi feladatait is felvenni javasolja a teendők közé. „Olyan tudatteremtés, egyebek közt, aminőről literatúránk a reformkor verbuválódása idején adott példát.”²¹

Féja Géza jóval terjedelmesebb írásban fogalmazta meg hozzászólását az *Irodalmi Szemle* az évi 9. számában. Szerinte Németh László képe az agonizáló irodalomról túl borúlátó, mert nem veszi észre, hogy a „szorongatottság, az életveszély tudata azonban távolról sem agónia, ha szembeszállásra ösztönöz a vésszel, nálunk

pedig így történt.”²² És tovább: szerinte Németh Lászlót agónia-elmélete feltűnő tévedések útjára siklaltja, ezért bírálatában így fogalmaz: „A tragikus életérzés nem azonos az agóniával, Németh azonban azonosítja a kettőt.”²³ Féja viszont a hivatalos elvárásoknak kissé eleget téve az irodalmi élet földadatai között említi a „szocialista nemzet” megteremtésének hivatását. Vitatja továbbá Németh László következtetéseit az életszínvonal és a népszaporulat összefüggéseiről, majd felsorolja Magyarország eredményeit, a lelkek szocialista forradalmáról beszél, és nem osztja író társá aggodalmait. Könnyű volna fél évszázad távlatából igazságot osztani közöttük. Kétségtelen, hogy Németh László érzékeny szemmel vette észre a Kádárkor anyagi emelkedése mögött a kedvezőtlen mentális folyamatokat, morális dilemmákat. Ám Féja hozzá-

szólásában is egyértelmű az üzenet a kisebbségi magyarság támogatásának szükségességéről: „.... van egy közeli szívügyünk is – írja –: a szomszédos szocialista országokban zsendülő magyar irodalmak kérdése.”²⁴ A Léva mellől származó író elismeréssel méltatja szülőföldjének kulturális előrelépését: „Mintha a szlovákiai magyar kultúra most nyerne európai távlatot, és hosszú keresés után megtalálná eredeti hangját.”²⁵ Írásának befejező sorai szintén derűlátását tükrözik, mert szerinte az Ady által említett, föl sem épült Templomnak – ami nyitottság, befogadás, őrzés, sugárzás, a szétszóródottakat visszaváró otthon – az életet kell szolgálnia.

²¹ Uo.

²² FÉJA Géza: *A magyar irodalom jövője* = *Irodalmi Szemle*, 1968, 9. sz., 826.

²³ Uo., 821.

²⁴ Uo., 826.

²⁵ Uo.

A vita három hozzászólása megjelent azután külön-külön, íróink összegyűjtött írásainak köteteiben. De az eszmecsere nem folytatódott a történelmi körülmények megváltozása után. Vagyis: az összefoglaló végül nem született meg. Csehszlovákiában 1968 őszétől csak lassan kezdődött a kommunista restauráció, sőt, azokban a hónapokban a magyar kisebbség képviselői még fontos fórumokon hallatták hangjukat a prágai tavasz szellemében, remélvén a jogaikat biztosító nemzetiségi törvény megszületését. De a hivatalos Magyarország (ahonnan megszálló csapatok érkeztek Szlovákiába) meglehetősen hűvösséggel távol tartotta magát az ottani történésektől. Majd fokozatosan újra előkerültek a cenzúra béklyói a kulturális-irodalmi folyóiratok szerkesztőségében. A számonkérések ideje ekkor még nem érkezett el, de bizonytalanná lett a légkör. A szlovákiai magyar kultúrát is érintette ez, pozíciókat veszítettek, közlési tilalmakat kezdtek bevezetni. Az *Irodalmi Szemlé*nek is óvatosan kellett manőverezni ebben az időben.

Visszatekintve elmondhatjuk, hogy az 1968-as vita ígéretes kezdet volt a magyar irodalom és közérzéslet lehetőségeinek közös mérlegelésére, irodalmunk első vonalbeli képviselőinek megszólalásával, ugyanakkor bátor kísérlet arra is, hogy a pozsonyi folyóirat az egyetemes magyar irodalom fóruma legyen. Elmondhatjuk, hogy rövid időre az egész magyar irodalom egyik fontos központja lett az *Irodalmi Szemle* szerkesztősége, példásan bizonyítván, hogy nemzeti szerepet is vállalhat a kisebbségben élő magyar értelmiség.

Az alábbi tanulmány – amikor Király István időben többször változó Németh László-értelmezésének (értelmezéseinek) vizsgálatára tesz kísérletet – egyúttal a „szocializmus” korabeli Németh László-befogadástörténet (vagy inkább „kisajátítástörténet”) egyik legfontosabb fejezetébe szeretne betekintést nyújtani. E téma esztétörténeti szempontból azért is egyedi, egyúttal döntő, megkerülhetetlen jelentőségű, mert Király nem nevezhető egyszerű értelmezőnek. Nem magányos elméleti ember, hanem egy korszak meghatározó kultúrideológusa volt, aki rendkívül sokrétű tevékenységet fejtett ki a közélet színterén. Túl azon, hogy irodalomtörténészként, egyetemi tanárként, akadémikusként komoly szakmai teljesítményt nyújtott, változatos szerepekben: propagandistaként, népművelőként, tankönyvszerzőként, publicistaként, (fő)szerkesztőként, vezető politikusok beszédírójaként egyaránt szolgálta a kibontakozó „népi demokratikus” hatalmat, később Rákosi Mátyás, majd Kádár János rendszerét. Tudományos és politikai jellegű működését nem tudta és nem is akarta sohasem szétválasztani, írásait ezért képtelenség volna a rá befolyást gyakorló történelmi, politikai folyamatoktól elszakítva vizsgálni.

Előjáróban – ahhoz, hogy megérthessük, milyen összetevők alkották a Németh Lászlót interpretáló Király szemléleti horizontját – érdemes röviden áttekintenünk a fiatal irodalomtörténész szellemi fejlődésének főbb állomásait.

Király István (1921–1989) egy tisztántúli, hívő kálvinista, paraszti gyökerű család sarja. Apja – elsőként a családjában – már diplomás emberré vált: teológiát végzett, majd falusi lelkészként tevékenykedett. Idősebb Király István becsvágyó apaként igyekezett mindent megtenni azért, hogy gyermekei az övénél jóval magasabb szintű értelmiségi státuszhoz juthassanak. István fiát ezért is küldte Sárospatakra gimnáziumba, ami abban az időben elitiskolának számított. A kamaszkorú Király István szorgalmasan tanult, és rengeteget olvasott, nemcsak klasszikusokat, hanem kortárs irodalmat is. A sárospataki kollégium diájaként ismerkedett meg Németh László műveivel, elsőként – 1937-ben – a *Bűn* című regénnyel.¹ Németh László prózája – saját bevallása szerint – kezdettől komolyan vonzotta; a *Bűn* szuggesztíója alatt kezdett elmélyülni szociális érdeklődése. Igaz, Király ebben az időszakban még inkább Szabó Dezsőt tekintette mesterének. Az *ellentmondások írója* című, 1986-os tanulmányában, amely részben szellemi önéletrajz is, említi, hogy a református lelkész kamaszfiát Szabó Dezső tanította meg lázadni.² Az a nem túl idilli kép, amit Az *elsodort falu* a vidéki intelligenciáról rajzol, arra készítette, hogy kritikusabban viszonyuljon saját osztályához, illetve fogékonyabbá tette a társadalmi ellentmondások, igazságtalanságok megfigyelésére.³ Majd végzős diákként Pestre is elment 1939

¹ KIRÁLY István: *Az ellentmondások írója* = Uő: *Útkeresések. Tanulmányok, cikkek, interjúk*. Bp., Szépirodalmi, 1989, 231.

² Uo., 228.

³ Uo., 229.

júniusában Szabó Dezső születésnapjára, és lelkesen tapsolt az írónak.⁴ Nem sokkal később, kezdő budapesti egyetemistaként azonban már eltávolodott Szabó Dezsőtől (jelentős részben azért, mert az általa személyesen is megismert író a maga harsányságával, pózaival nem volt rokonszenves számára), és rövid ideig Németh László lett a legfőbb szellemi mentora, az 1939-ben megjelent *Kisebbségben* pedig a legfontosabb olvasmány.⁵ Az *ellentmondások írójában* az idősödő Király részletesen szól arról, milyen megragadó erővel hatott rá – tizennyolc évesen – az esszéista Németh László eszmevilága (igaz, visszaemlékezését nem árt némi fenntartással kezelni, hiszen egykorú intellektuális élményének rekonstrukciójához alighanem későbbi tudását is hozzáadja): „.... ugyanazt mondta ez szinte számomra, amit Szabó Dezső, csak kulturáltabban s elmélyültebben, szélesebb szellemi horizontba és műveltséganyagba beágyazottan, s ami még fontosabb: etikai fénnel. Szabó Dezsőnél sosem fordult elő morális konfliktus, csak morális vádolás. Németh Lászlónál viszont már egy nagyfokú etikai érzékenység rakott mérlegre minden egyes kérdést. A magyarság nála egyben erkölcsi igény volt. A Szabó Dezső-i »magyar forradalom« a minőség forradalmává – erkölcsi forradalomná nemesült.”⁶

A fiatal Király tehát afféle – intellektuális értelemben vett – rajongónak nevezhető, aki egyfelől a korszak jelentős személyiségei, másfelől az általuk képviselt eszmék iránt érzelmi szempontból is elkötelezett volt. Az irodalom, a kultúra erkölcsöt, valláspótlékot jelentett számára, összefüggésben azzal, hogy – lelkes édesapja legnagyobb bánatára – korán eltávolodott a vallástól.

De a 40-es évek elején már Németh Lászlón is igyekezett túllépni, és a német (kisebb mértékben a dán) bölcelet irányában tájékozódott. Gondolkodását főként az élet- és egzisztenciafilozófusok, Schopenhauer, Kierkegaard, Nietzsche és Heidegger művei formálták. (Marxot ekkor még nem igazán kedvelte: korlátolt, túlságosan az empiriához kötődő gondolkodóként tartotta számon.)⁷ Németh G. Béla tudomása szerint egy rövid ideig hatottak rá a „német újpogányság” tanai is.⁸ Életében ez a néhány év sajátos kettősséget mutatott: egyfelől mintadiák volt az egyetemen, másfelől a pesti éjszakák fiatal fejedelmeként is hírnévre tett szert. Életének és világképének alakulása – Kabdebó Lórántnak adott életútinterjúja tanúsága szerint – szorosan összefonódott egymással. E ponton érdemes átadni a szót magának a kései Király Istvánnak: „Ha röviden jellemezni akarom akkori önmagam: ontológiai nihilizmust és életmódbeli anarchizmust kell említenem. Az jellemzett akkor: egy megingott alapú, minden belső támaszték nélküli, céltalan élet, mely, hogy szökjön önmagától az értelmetlenbe, az éjbe menekült. Maradéktalanul a nihilben éltem. Kedves verseimen és baráti körömben át tudom talán leginkább érzékeltetni akkori énem. Kosztolányi *Számadása* volt az egyik legtöbbet magam elé idézett költemé-

⁴ Uo., 230.

⁵ Uo., 231.

⁶ Uo., 231.

⁷ KIRÁLY István: „A háború vége”. *Beszélgetés Kabdebó Lóránttal* = KIRÁLY: i. m. (1989), 396.

⁸ Lásd *Nem katekizmus, hanem ízlés*. Németh G. Bélával beszélget SZIRÁK Péter = *Alföld*, 1996, 6. sz., 54.

nyem: »mindig kell valaki, aki megértse – az utcalányt s a tébolyultakat«. A másik pedig József Attila *Ki-be ugrálja*: »A semmiből vissza ne rántsatok«. [...] Baráti körömben olyan fiatal írók tartoztak, mint [...] a periférián élelt, a társadalomtalanságot áteszményítő, induló Végh György, mint az élete egyetlen könyvét *Nobody Nemo* címen megíró, tragikus sorsú, fiatalon meghalt Gönczy Gábor, mint Kosztolányi Ádám, ki mintha álmodna, úgy járt már akkor is a pesti utcákon [...]. Átpoetizáltuk a céltalanságot, az otthontalanságot, a semmiben élelt. [...] A filozófusok közül is a léttragédia bölcselei vonzottak inkább. Schopenhauer, Heidegger és főképpen Nietzsche. A legnagyobb gondolkodói élményt ő jelentette: a dionüszoszi tragikus mélyek sötét kavargása, a benne rejlő teljes tagadás, a »gúnyba, jégbe rejtett szív« negatív pátosza.”⁹

Majd jött az újabb fordulat, amely véget vetett a kifinomult „nihilizmus” epizódjának. A nemzeti kollektizmus, illetve a népi radikalizmus korábbi híve, akiből azután „dekadens” individualista lett, 1944–1945-ben újabb eszmei „átváltozáson” ment keresztül. Király István a budapesti ostrom időszakában marxistává (vagy ahogyan ő – még negyven évvel később is – büszkén vallotta magáról: kommunistává) vált – lényegében egzisztenciális alapon. Ezt a fordulatot aligha lehetne Király Istvánnál plasztikusabban leírni, ezért ismét őt idézzük: „A Budapest alatt álló szovjet ágyúk nagyon is hallhatóan figyelmeztettek rá, hogy mennyire történelemformáló s valóságos erő az általam könnyen avítnak, meghaladottnak elkönyvelt gondolat. Kötelesség hát szembesülni vele. [...] Valahol a tudat alatt, kedvező befogadói atmoszférát teremtett mindez [a megrendítő háborús tapasztalat – M. G.] egy olyan világgép számára, mely az európai szellem »éji« gondolatával szemben a »nappali« gondolatot folytatta tovább, s nem az emberként létezés reménytelenségére kívánt építeni, de az emberbe vetett hitre, bizalomra. Talán ennek az emberi háttérnek is köszönhető az, hogy ami pusztán alkalmazkodó tájékozódásnak készült, emberi élmény lett. Mert revelációszerűen hatottak reám 1944–45 telén, az ostrom napjaiban, a pincében olvasott marxista könyvek. Egy világgépet hoztak, egy világgépet, amely (úgy éreztem) akár a vallás, teljes volt, átfogó, választ adott az emberi létezés nagy kérdéseire. És oly válaszokat, amelyek az ész számára is elfogadhatónak tűntek, a huszadik századdal, a tudomány eredményeivel nem álltak ellentétben. A nihilből, a kibírhatatlanságból, a szorító hiányból ígért kiutat így ez a gondolat. Visszaadta a valaha régen, a vallással együtt elveszett »megváltás«-hiteket. Elültette azt a meggyőződést, hogy nem a túlvilággal, de e világi úton, a körülmények megváltoztatásán, a társadalmon át formálható talán az emberi élet. Lehetséges otthonteremtés itt a valóságban; a kiszakadás a reménytelenből, a felülemelkedés a nihilérzeten. S megszűnnek így talán azok az ostoba szenvedések is, melyeket elültet mindig az énben a semmiben élés, a céltalan élet. Célt, értelmet ígért az egyéni életnek a marxista gondolat. [...] Korábban nemcsak képletesen, de a szó szoros értelmében az éjszakában éltem: önmagam pusztító életmódbeli anarchiában. Pozitív világgépetelve kezdődött másfajta, »nappali« életem. Az átpoetizált értelmet-

⁹ Uo., 395.

lennel szemben ekkor kezdtem vágyini az értelmes életre. Innen már törvényszerűen következett az, hogy csakhamar kommunista lettem.”¹⁰

Új, kommunista korszakában a moszkvai emigrációjából hazatért marxista filozófus, Lukács György lett a legfőbb mentora, akiről tudjuk, hogy egy korábbi korszakában szintén egzisztenciális, illetve messianisztikus alapon értelmezte a kommunizmus eszméit; számára is valláspótlék volt ez az ideológia. Későbbi nyilatkozataiban Király egyébként gyakran emlegette együtt Németh Lászlót és Lukácsot mint fiatalkori mestereit:¹¹ meglehetősen bizarrnak tűnik ez a társítás, de Király a Kádár-korszakban vállalta mindkettőjüket, ebben nem látott semmiféle ellentmondást. (Érdekes, hogy az idős Németh G. Béla, aki közismerten nem tartozott Király apológétái közé, szintén hajlott arra, hogy rokonítsa egymással Némethet és Lukácsot mint a kollektív – nemzeti vagy osztályalapú – történelmi megváltást hirdető irodalomértelmezés képviselőit. Ő viszont kifejezetten negatív vonatkozásban beszélt róluk és eszmei törekvéseikről.¹²)

A kommunista mozgalomhoz csatlakozó Király István 1946-ban írta első esszéjét korábbi mesteréről. A *Németh László* című, a *Valóságban* megjelent írás tanúsága szerint egyfelől Németh művei (jelen esetben elsősorban szépprózai alkotásai) marxista fordulata után is folyamatosan foglalkoztatják; továbbra is intellektuális kihívást jelentenek számára. Másfelől ez az esszé – nem függetlenül attól, hogy a szerző ekkor huszonöt éves – a Németh Lászlótól való elszakadás, az ellene való lázadás megnyilvánulása is. „Szellemi apagyilkosság”, amelyhez hasonló annak idején a fiatal Németh László is elkövetett: elegendő csak Móriczról, Szabó Dezsőről, Babitsról, Szebfő Gyuláról szóló írásainak egy részére utalni. Ami miatt Király István „apagyilkossági kísérlete” más elbírálást érdemel, mint Németh korábbi, hasonló kísérletei: ő nemcsak a saját nevében beszélt, hanem mögötte akkor már ott állt egy párt, egy formálódó hatalom, amelynek láthatóan nagyon meg akart felelni.

Király István írása nem értelmezhető önmagában; egy durva támadássorozat részének tekinthető, amely 1945-ben kezdett kibontakozni az író ellen – igaz, nemcsak a kommunista párt képviselői részéről. Ebben az időszakban semmiféle bátorság nem kellett ahhoz, hogy valaki élesen bírálja Németh Lászlót. Király joggal kárhoztatható azért, hogy nem egy olyan időpontban tisztázta a nyilvánosság előtt Németh Lászlóhoz való viszonyát, amikor az író már nem volt kitéve olyan mértékű kritikai pergőtűznek, mint 1945–1946 táján.

Mindazonáltal az esszé Király István legigényesebb, legelevenebb, valóban gondolatébresztő munkái közé tartozik. Következetes irodalomszociológiai irányultsága a korban újszerűnek hathatott, és évtizedek elteltével is értékes tanulságokkal szolgálhat a szöveg újraolvasója számára. Figyelemreméltó a szerzőnek az a törek-

¹⁰ Uo., 396–398.

¹¹ Lásd például a következő interjúrészleteket: „Némethet és Lukácsot mesteremnek mondanám.” „Németh László, Lukács György mellett – személyes ismerősként is – a legmélyebb nyomokat hagyta bennem.” MATE J. György: *Húszezer kötet. Beszélgetés Király Istvánnal a könyvtárakról, a mesterekről, Adyról és Mikszáthról = Népszabadság*, 1982. április 10., 16.

¹² SZIRÁK: i. m. (1996), 53.

vése, hogy Németh László regény- és drámahőseinek dilemmáit e hősök osztályhelyezete szempontjából jellemezze. Mi több: pozitívként tartható számon, hogy a szociokulturális beágyazódás vizsgálata itt egyszersmind egzisztenciális problémák feltárását is jelenti. Németh hősei – Király szerint – meghasonlanak saját osztálypozíciójukkal, mégsem tudnak radikálisan elszakadni az őket körülvevő közegtől: a középosztálytól, illetve a szövegben „ellenforradalminak” nevezett világtól. Voltaképpen sehová sem tartoznak, elmagányosodnak, elszigetelődnek, így nem képesek az értelmes cselekvésre a – Király által szinte misztifikált – „közösség” érdekében. Mindezt jól argumentáltan, szemléletesen, számos példával alátámasztva mutatja be Király István. Csakhogy érvelése egy ponton súlyosan problémássá válik: gondolatmenetét rövidre zárva a Németh-hősökre vonatkozó kritikát magára Németh Lászlóra is kiterjeszti: „.... megreked az én szűk világában, nem tehet mást, mint unos-untalan ismételteti saját csődjét. [...] Az író kívül került a társadalmi történelem, a valóságon. Nem véletlen, hogy a magyar élet legországosabb éveiben csillagvilágok távolában tudta magát a körülötte lévő világtól.”¹³

Király Németh Lászlót bíráló megjegyzései közül azonban nem ez a legélesebb, a leginkább bántó, hanem az, amely Németh szépírói jelentőségét is megkérdőjelezi: „Németh László alkotói ereje nem fejtett ki a maga teljességében, az elsikkadó írói pályák egyik példájává válhat az övé. Sorsa egyikévé lehet azoknak a művészi soroknak, mikor a nyilvánvalóan nagy alkotói tehetség ellenére sem teljesül ki a művész, nem váltja valóra azt, ami ígéretként benne van. [...] Nem véletlen, hogy a magyar múltban tallózó Németh László épp ezekre a típusokra talál rá, s hogy Zilahy Károlyban, Reviczky Szevérben fedezi fel saját őseit.”¹⁴ Ezen a szöveghelyen Király István Németh László *A Nyugat elődei* című, 1932-es esszéjére utal, amelynek a fiatalon elhunyt kritikus, esszéíró, Zilahy Károly (1838–1864) az egyik pozitív „hőse”. Németh 1932-ben erőteljesen felértékelte az általa a nyugatos írók elődeiként számon tartott, kevésbé ismert kismestereket (köztük Zilahy Károlyt, Tolnai Lajost és Justh Zsigmondot).¹⁵ Király István éppen ellenkezőleg: azzal, hogy (közvetve) Zilahyval rokonítja – aki valóban nem tudta kibontakoztatni ígéretes képességeit súlyos betegsége és korai halála miatt –, nem a valódi jelentőségének megfelelően értékeli az 1946-ban már közel húsz éve a magyar irodalmi élet meghatározó képviselőjének számító Németh Lászlót, akinek életműve már akkor is imponáló volt mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt. Ítélete nyilvánvalóan szélsőséges és igazságtalan – még ha tudjuk is, hogy Németh László olyan kiemelkedő regényei, mint az *Iszony* vagy az *Égető Eszter*, illetve olyan emblemikus drámái, mint a *Galilei* vagy *A két Bolyai*, csak 1946 után készültek el. Igaz, a „példájává válhat”, „egykévé lehet” kifejezések használatával Király nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy Németh életműve még kiteljesedhet a „következő” években.

¹³ KIRÁLY István: *Németh László = Uő: Irodalom és társadalom*. Bp., Szépirodalmi, 1976, 349–350.

¹⁴ Uo., 350. (Kiemelések tőlem – M. G.)

¹⁵ *A Nyugat elődei* című esszé főbb problémáiról lásd még MÓRO CZ Gábor: *Összekuszált V-vonalak? Szempontok A Nyugat elődei eszméletörténeti kontextusának értelmezéséhez* = *Magyar Napló*, 2017, 9. sz., 12–17.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Király István negyven évvel később, *Németh László korszerűsége* című írásában kritikusan nyilatkozott erről a fiatalkori tanulmányáról. Önbírálata azonban kissé egyoldalúra sikerült: csúsztatáson alapult, illetve önfelmentő szólamokkal társult. Elsősorban azért kárhoztatta ugyanis régi önmagát, amiért – engedve a „korszellemnek” – szembeállította egymással az esszéista és a prózaíró Németh Lászlót, és az előbbit mélyen leértékelte az utóbbival szemben. Ahogyan ő fogalmazott: „Mert volt és van hajlam erre a leértékelésre. 1946-ban (s az intellektuális tisztesség azt kívánja, hogy nyíltan szóljak erről) a magam részéről is írtam egy tanulmányt, melynek fő mondanivalója ily típusú különbségtevés volt. A marxista kritika örökét folytatva, Gaál Gábor egyik 1936-os cikkének koncepciójához hasonlóan, a realizmus diadalának lukácsi elvét próbáltam alkalmazni Németh Lászlóra. A szépirói alkotásokat úgy fogtam fel, mint a tanulmányokban kifejtett nézetek feletti, a valóság felől jövő bírálatot. Meggyőződésem ma is: van igazság ebben a nézetben. Hiszen másfajta a tanulmányírói és művészi hozzáállás. Pusztán a két műnem közötti különbség folytán is, jobban kényszerül szembeülni az utóbbiban a valósággal mindig is az író. Könnyebben le és bukhatnak el itt a téves nézetek, cáfolódnak meg mind az utópiák. De ez a valós tartalmi különbség sem indokolja Némethnek, a művésznek és Némethnek, a tanulmányírónak egymással való szembeállítását. Egykori írásomban (így látom ma már) egy részigazságot nagyítottam fel: nem utolsósorban irodalomszociológiai tényezők hatása alatt. Egy-egy kritikai állásfoglalás elválaszthatatlan ugyanis általában attól a konkrét történelmi szituációtól, melyben megfogam. 1946-os cikkem megírásakor Némethet, mint »kútmérgezőt«, mint az irodalom »fasisztáját« bírálták, támadták. Néhány jogosan vitatott nézete miatt az egész életművet megbélyegezték, anatómát kiáltottak rá. Ily' szituációban érthető volt egy oly hozzáállás, amely arra kívánt figyelmeztetni: Németh nemcsak vitatható nézetek megfogalmazója, de mindenneke előtt jelentős, nagy író. Ily alapon történt a művész és a tanulmányíró közti határvonás. Ma viszont (az azóta született művek, s a teljes életmű ismeretében) egyre inkább úgy látom: indokolatlan minden ilyen típusú különbségtevés. Nincs érték-hierarchia a különböző műfajok között. [...] Egyazon eszme szól mindegyiken át: az erkölcsi magasabbra törés, a minőség igénye.”¹⁶

A fenti szövegrész, mint hiszékenyebb, feledékenyebb – nem filológus – olvasóknak szánt virtuóz retorikai mutatóvány, hatásosan ötvözi a nagyvonalú önkritika és a tetszetős önigazolás elemeit. Egyfelől plasztikusan jelzi, hogy Király István maga is tudatában van annak: gondolkodói útja nemcsak az 1930-as évek végén és a 40-es évek elején, hanem 1945 után is végletes ellentmondásokkal terhelt – nem függetlenül attól, hogy az irodalomtörténész-ideológus még szakmai szempontból igényesebb írásaiban is folyamatosan alkalmazkodni igyekezett az 1945-ös korszakfordulót követő években, évtizedekben (is) gyakran módosuló politikai trendekhez. Másfelől az idézett textus meggyőző erővel tárja fel a szerzőnek azt az állhatatos törekvését, hogy egységes értelemegésszé formálja önnön széttöredező szellemi

¹⁶ KIRÁLY István: *Németh László korszerűsége* = *Palócföld*, 1986, 6. sz., 71.

történetét. Jól látható: Király valójában saját intellektuális életrajza jelentéssé tételeért, komolyan vehetőségéért küzd akkor, amikor igyekszik eljelentékteleníteni a korábbi Németh László-értelmezésében fellelhető disszonanciát.

Sajnálatos, hogy ez a művelet durva hamisítással is együtt jár. Király István ugyanis említés nélkül hagyja – és ez kritikus önreflexiójának hitelességét jelentősen csorbitja –, hogy 1946-os dolgozatában nemcsak az esszéista Németh László rangját nem ismerte el érdemeinek megfelelően, hanem – kevés jóindulattal – a prózairó pályáját illetően is kifejezte kételyeit, amikor annak megakadásáról, elsikkadásáról értekezett. S a korábbi esszé legkevésbé vállalható mozzanata éppen az a kérelhetetlenül szigorú, ráadásul megalapozatlan összegző értékelés, amely ezt a hanyatló tendenciát vázolta fel.

Visszatérve a fiatal Királyhoz: a *Társadalmi Szemle* 1947. októberi számában megjelent, *Irodalmunk tekintélye* című, nagyívűnek szánt írásában a népi írókat, köztük Németh Lászlót is erőteljesen bírálta – rendkívül sommásan, kategorikusan. Elítélően szólt a felvilágosodás pozitív hagyományát megtagadó, irracionalista gondolkodásukról, egyértelműen Lukács György szellemében: „A mozgalom, a népieseké pozitív iránymutatás helyett csupán mítoszt, ködöt tudott adni [...], jellemző példa erre Sinka Istvánnak, Gulyás Pálnak költészete, Németh László irodalomelmélete.”¹⁷

Ám lehetséges, hogy ez a – Király István munkásságának egyik mélypontját jelentő – szövegrész csak taktikai megfontolásokból íródott. Arról nincs szó, hogy Király látványosan és hosszabb távon is megtagadta volna – ráadásul ilyen távolságtartó, rideg stílusban – fiatalkori mesterét. Épp ellenkezőleg: képes volt az újabb önkorrekcióra!

1948 júliusában, a kommunista szellemiségű *Fórum* című lapban jelent meg *Berzsenyi ürügyén* című írása, amelyben Németh László azonos című – nem sokkal korábban, Kaposváron megtartott – ünnepi beszédét¹⁸ rendkívül pozitívan értékelte. Ez a cikk – pontosan nem tudjuk, milyen előzmények után¹⁹ – újabb fordulatot jelez Király István Németh László-értelmezéseinek történetében; a kezdetét jelenti egy folyamatnak, amely csaknem töretlen az 1980-as évekig. Innentől kezdve Király már egyértelműen Németh-apologétaként jelenik meg a közvélemény előtt. De nem úgy lesz híve az író-ideológusnak, mint 1939–1940 táján volt. Nem a teljes Németh Lászlót vállalja fel, hanem elsősorban az „új” Némethet, aki 1945 után minden jel szerint képes arra, hogy meghaladja régi önmagát, és elköteleződjön a szocializmus ügye iránt. Király úgy véli: tévednek Németh ádáz ellenfelei, akiknek, tehetnének hozzá, ő is engedett előző két írásában. A felette ítélkezők „nem akarják észrevenni, hogy Németh Lászlóban, személy szerint, sohasem a »harmadik út«, a »hímagyar-mélymagyar« »elmélet« volt a lényeg, hanem az igazságot kereső,

¹⁷ KIRÁLY István: *Irodalmunk tekintélye* = *Társadalmi Szemle*, 1947, 10. sz., 695.

¹⁸ A beszédéről és korabeli visszhangjáról lásd GEZSA Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Bp., Szépirodalmi, 1979, 212–214.

¹⁹ A cikk megírásának eszméi, politikai hátterével kapcsolatban Vekerdi László is csak találgatni tud. VEKERDI László: *Király István, Németh László, Lukács György. Király István változó Németh László-képéről* = *Tiszatáj*, 1997, 11. sz., 58.

önemésztő szenvedély. Ezt meggyőzően mutatja, hogy új Berzsenyi-tanulmányában bátran megtagadja azt a régi elméletét, amelyet a rossz tanítványok a Németh László-i mű lényegének tartottak: szakít a társadalmi haladást és a belső emberi fejlődést elválasztó, sőt egymással szembeállító történetfilozófiai elgondolással.”²⁰ Szerinte Németh is eljutott annak a felismeréséig, amit Király István kommunista fordulata óta vall, hogy az egyén önmegváltásának és a társadalommegváltásnak az ügye problémamentesen összeegyeztethető egymással. Amit Király ezután Németh Lászlóról ír, az inkább az önmagát idealizáló Király Istvánt jellemzi és nem író-meszerét (hangsúlyozzuk: 1948-ban): „Az ő útja mintegy jelképesen mutatja, hogy válik népünk jobbainak a lelkében mindinkább belsőleg átértzett, nagy történelmi fordulóvá az 1945-ös felszabadulás ténye.”²¹ Király lelkesedése – amellyel régi példaképe és új pártja iránti rajongását közös nevezőre hozza – mai szemmel nézve nehezen érthető. Németh László a szóban forgó Berzsenyi-előadásában, jóllehet a haladás eszméjét az adott, XIX. század eleji történelmi kontextusban pozitív előjellel tárgyalja, közvetlenül nem tesz hitet az új rendszer belső igazsága mellett. Igaz, van egy aktualizáló kiszólása, amelyet – erősen túldimenzionálva – akár úgy is lehet értelmezni, hogy nyitott korábbi, 1945 előtti gondolkodásának korrekciójára: Berzsenyinek a „Pesti Magyar Társasághoz írt levele a racionalizmusnak olyan himnusza, amelyet ma, az irracionalizmus nagy pusztítása után, bizonyára sokan hallgatnak szívesen.”²²

Király tehát már 1948-ban kísérletet tett arra, hogy integrálja Németh Lászlót az úgynevezett népi demokrácia rendszerébe. E tekintetben alighanem „úttörő” szerepet játszott, hiszen a kommunista kultúrpolitika más képviselői csak az 50-es évek közepén vagy 1956 után jutottak el oda, hogy felismerjék Németh rehabilitálásának szükségességét.

Bármilyen ellentmondásos Király többnyire színvonalas, gondolatgazdag, de a dogmatikus marxizmus jegyeitől terhelt Németh László-értelmezése, azt mégsem lehet elvitatni, hogy az ideológus fellépése – e vonatkozásban – előremutató is volt. Mégiscsak igyekezett átvinni Németh Lászlót „a túlsó partra”. Ám azt is látnunk kell, hogy mindeközben egy torz, később érvényességét veszítő Németh László-képet alakított ki. Emiatt támadásokkal is szembe kellett néznie, és ő, bármennyire is konformista és oportunista volt, ezen a téren – úgy tűnik – vállalta meggyőződését.

Igaz, az összkép ennél árnyaltabb. Király a „kései” Rákosi-korszak egyik vezető kultúrfunkcionáriusaként erőteljesen kompromittálódott, ezért 56 őszén az író-társadalom bosszújától rettegett. Nem minden alapot nélkülöző félelmei miatt ezekben a hetekben, hónapokban még inkább „balra” sodródott. De 1956 után is volt egy súlyos megtorpanása: a népi írókat – fenyegető hangnemben – nacionalista, reakciós, ellenforradalmi elemekként megbélyegző hírhedt, 1958-as „állásfoglalás”

²⁰ KIRÁLY István: *Berzsenyi ürügyén* = KIRÁLY: *i. m.* (1976), 355.

²¹ Uo.

²² NÉMETH László: *Berzsenyi ürügyén* = Uő: *Az én katedrám*. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1983, 357.

szövegét a kádári hatalom megbízásából jelentős részben ő írta.²³ Igaz, Pándi Pált és Szabolcsi Miklóst is bevonta a munkába. De szerzőtársai részéről ez az „állásfoglalás” aligha minősíthető elvfeladásnak, hiszen ők – vele ellentétben – sohasem voltak a népi mozgalom szimpatizánsai. (Itt kell megemlíteni Vekerdi Lászlónak azt a feltételezését, hogy a tanulmány méretű és igényű, bár számos szöveghelyen a politikai pamfletek stílusát idéző „állásfoglalás” a *Magyar műhely* című, 1956-os Németh-esszére adott sajátos válasz volt Király részéről.²⁴ Az író ebben a cikkében a bartóki törekvésekkel párhuzamba állított modern irodalmi népiség gondolatkörét kívánta rehabilitálni.²⁵ Hogy valóban van-e közvetlen összefüggés a két szöveg között, annak felderítése hosszabb filológiai, textológiai vizsgálódást igényelne.) Ugyanakkor ezt a hatalomnak tett gesztusát a későbbiekben maga Király sem tartotta problémamentesnek, és az 1980-as évek második felében, egy számos irodalom- és esztétorténészt megmozgató vita során nyilvánvalóvá tette, hogy az idő múltával már jóval differenciáltabban látja a népi írók történeti szerepét, mint az 50-es évek végén. A következő, önkritikus sorok egyértelműen jelzik ezt a fordulatot: „... a változott történelmi helyzet – az antiimperialista eszmei tendenciák világméretű kibontakozása – mellett egyéni-emberi szituáltságom is közrejátszott abban, hogy módosult véleményem 1958 után Szabó Dezső, s általában a népi irodalom kérdései kapcsán: az ellentmondásosságon belül a negatívról a pozitív pólusra tolódott az értékelő hangsúly; a harmadikutas nacionalizmusról az antiimperialista – megmaradásos – nemzettudatra.”²⁶ Királynak ebben az időszakban a jobb- és baloldali narratíva felé egyaránt szabad vegyértékekkel rendelkező antiimperializmus lett – a hagyományos marxizmus mellett – a legkedveltebb eszméje. Korántsem véletlen, hogy a 80-as években, amikor a korábbi dolgozataihoz mérten jóval pedánsabb, analitikusabb és nagyobb terjedelmű tanulmányokat ír az ideológus Németh Lászlóról, egykori mesterében – nacionalista és kultúrkritikus „elhajlásai” ellenére – a következetes antiimperialista gondolkodót „fedezi fel” és értékeli.²⁷

Új fejezetet nyit történetünkben az a biográfiai fejlemény, miszerint Király 1953-tól – megszakításokkal egy évtizeden át – a *Csillag*, majd a *Kortárs* című folyóiratok főszerkesztőjeként, illetve kiadói lektorként munkakapcsolatba került Némethtel. Közös vállalásaik során kettőjük személyes viszonya is egyre szorosabbá vált. Király (akivel – naplója tanúsága szerint – előfordult, hogy egy adott nap délutánját 5 órától 8-ig Németh Lászlóval töltötte, majd késő este az ünnepeelt kommunista íróhoz, Illés Bélához ment kártyapartira – és mind a két helyen remekül érezte ma-

²³ Lásd A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása = *Társadalmi Szemle*, 1958, 6. sz., 38–69.

²⁴ Ahogyan Vekerdi írja: „Király István úgy vélhette, hogy Németh László cikkének eszméjét szélsőbalról meg kell semmisíteni”. VEKERDI: i. m. (1997), 59.

²⁵ NÉMETH László: *Magyar műhely* = Uő: *Megmentett gondolatok*. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1975, 193–205.

²⁶ KIRÁLY István: *Egy vita mérlege. Utószó a Szabó Dezső-vitához* = KIRÁLY: i. m. (1989), 338.

²⁷ Lásd KIRÁLY István: *Eszmei problémák Németh László műveiben 1945 előtt* = Uo., 140–182.; Uő: *Németh László gondolatvilága* = NÉMETH László: *Életmű szilánkokban*. Szerk. GREZSA Ferenc, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1989, 5–61. Az első tanulmány 1982-ben, a második 1988-ban jelent meg először.

gát²⁸) élvezte, hogy nemcsak virtuálisan, hanem a való életben is képes közelíteni egymáshoz a rendszert és Németh Lászlót, az embert. Ismeretes, hogy a Szovjetunióba 1959-ben együtt látogatott el Király István, felesége, Landler Mária és Németh László. Állítólag arra is a Király házaspár vette rá Némethet, hogy pohárköszöntőt mondjon vendéglátói tiszteletére. (A szervilisnek bélyegzett beszéd elhangzása után – elsősorban a nyugati magyar emigránsok köréből – éles támadások érték az írórt „opportunistaként” miatt.)

Király István Németh Lászlót tárgyaló írásai közül feltétlenül szólni kell még egy 1962-es, tanulmány igényű recenziójáról, amely *Az utazás* című drámáról szól. Király a szovjetunióbeli látogatás élményét is feldolgozó, szatirikusan korkritikus művet – amelyet előzőleg, a *Kortárs* főszerkesztőjeként, a folyóiratban való megjelenés érdekében alaposan átíratott Némethtel²⁹ – látszólag kongeniálisan, valójában leegyszerűsítő módon értelmezi. Elégedetten konstatálja, hogy Németh beváltotta a hozzá fűzött reményeket: elfogadta az új rendszer fő irányát. Szerinte *Az utazás* egyik vezérmotívuma a jobboldali reakció és a szélsőbalos dogmatizmus elleni „kétfrontos harc” szükségességének felismerése, ami nagyon rokonszenves a sztálinista és rákosista múltját átlépő (ám azt meg nem tagadó), akkoriban a kádári ideológia hívévé váló Király István számára.

Ennél jóval érdekfeszítőbb – és a Király–Németh viszony értelmezése szempontjából kulcsjelentőségűnek tekinthető – az a szövegrész, amelyben a cikk szerzője egyedülálló kísérletet tesz arra, hogy összehasonlítsa egymással a mű két emlékeztetes alakját: a Németh-alteregő, szellemi arisztokrata „nagy magányost”, Karádi József tanár urat, illetve annak egykori tanítványát, az „emberarcú szocializmus” elkötelezett és enyhén túlmozgásos hívét, Mircse Zoltán pártbizottsági tagot. Mircse figurájának Király István olyan sok figyelmet szentel, hogy okkal feltételezhető: ki-mondatlanul is saját magára vonatkoztatja Németh László Mircséről adott frappáns jellemzését: „kettős biztosítású kommunista ő”, „akin nemcsak az úszóöv van rajta, amin a hatalom lógatja be a nemzetbe, de az a hegymászó kötél is, amellyel a nemzet küldi fel lehetőségei kinyomozására a magasba”.³⁰ Király is ilyen „kettős biztosítású kommunista” akart lenni: hídszerepet kívánt betölteni a kommunista mozgalom és a magyarság között. (Kérdés, hogy a népi írók elleni állásfoglalás hogyan illik bele ebbe az értelmezési keretbe.) Amikor Király Mircsét jellemzi, érzékelhető, hogy kódolva a Németh Lászlóhoz fűződő ellentmondásos viszonyának lényegét próbálja összefoglalni: „Mircse tudja Karádi Józsefről, hogy nem kommunista, nem a forradalmi munkásmozgalom nevelte. De tudja azt is, mit köszönhet ő emberként és kommunistaként egyaránt hajdani tanárának. Ott élnek benne ennek a könyvek közt eltöltött gondolkodó, gazdag életnek ösztönző szavai. Fel lehet róni Mircse hibáit, hogy a tanítványi hűség elhallgattatja némileg benne a bíráló elviséget. [...]”

²⁸ KIRÁLY István: *Napló 1956–1990*. Szerk. SOLTÉSZ Márton, Bp., Magvető, 2017, 87.

²⁹ *Az utazás* átíratásának „bonyolult játszmájáról” lásd még BUDA Attila: *Folytonos változásban. A Kortárs története 1957–2017*. Bp., Kortárs Folyóirat, 2018, 78–79. A szerző a *Kortárs* folyóiratról szóló monográfiájában külön fejezetet szentel Király István 1962 és 1964 közötti főszerkesztői időszakának.

³⁰ Idézi KIRÁLY István: *Németh László: Az utazás* = KIRÁLY: i. m. (1976), 364.

De semmi esetre sem hibája: erénye Mircsének, hogy az érzett világnézeti különbségek ellenére is fenntartások nélkül tud bízni Karádi tanár úrban.”³¹ Úgy tűnik, Németh Lászlónak ez a viszonylag keveset emlegetett alkotása Király István számára nagyon is inspiráló volt, a róla szóló recenzióban ugyanis a műbíráló Németh-apológiája szinte észrevétlenül önapológiává lényegül át.

Király István szerkesztőként és szervezőként sokat tett Németh László elfogadtatásáért, majd Németh emlékének ápolásáért. 1953-ban – még közvetlenül Sztálin halála, illetve a Nagy Imre-féle reformok elindulása előtt – a *Csillag* főszerkesztőjeként cikket közölt Németh Lászlótól,³² aki a megelőző négy évben nem publikálhatott saját művet. 1955 januárjában Királynak köszönhetően jelent meg a *Galilei* című dráma a *Csillagban*; az *Égető Eszter* 1956-os kiadása is sok tekintetben az ő érdeme. Király naplójából az is kiderül, hogy néhány évvel később – a *Kortárs* főszerkesztőjeként – közölni kívánta Németh László politikai szempontból kényesnek mondható, *Ha én miniszter lennék* című, 1962-es írását. (Ez tehát nemcsak Németh László jóindulatú feltételezése volt.³³) Nem Király István, hanem Aczél György döntésén múltott, hogy az esszé csak közel negyed évszázaddal utóbb, 1986-ban jelenhetett meg a *Valóság* hasábjain. Megemlíthető még, hogy jóval az író halála után, 1987-ben Király hozta létre a Németh László Társaságot, amelynek az első elnöke is ő volt, de ezt a tisztséget súlyos betegsége miatt már csak nagyon rövid ideig tudta betölteni.

Zárásként vessünk egy pillantást arra, hogyan viszonyult magához Király Istvánhoz az általa értelmezett – és vele szemben kiszolgáltatott helyzetben lévő – időződő Németh László. Az író levelezéséből kitűnik: korántsem övezte rajongással az iránta folyamatosan kitüntetett érdeklődést tanúsító marxista irodalmárt. Sokáig bizalmatlanul, hűvösen vagy legalábbis erős távolságtartással kezelte a hol túlbuzgó tanítványként, hol gyors reflexű bírálóként, hol – Monostori Imre szellemes kifejezésével élve – afféle „kommunista védangyalként”³⁴ újra és újra melléje szegődő Király Istvánt.

Egy Babó Mihály nyírmeggyesi lelkesznek írott, 1961. decemberi levelében így jellemezte az esztétikai értékítéleteit gyakran sematikus ideológiai szólamokkal

³¹ Uo., 365.

³² NÉMETH László: *A prózafordításról = Csillag*, 1953, 3. sz., 382. Az időződő Király István emlékezete szerint a cikk februárban jelent meg: „1953 februárjában, mikor újra átvettem a *Csillag* szerkesztését, az első általam szerkesztett számok egyikében Németh László-írást közöltem, mégpedig 1949-ben történt elnémitása után először.” KIRÁLY István: *Erkölc-irodalom-politika. Beszélgetés Szabó B. Istvánnal = Alföld*, 1989, 8. sz., 71. Ezzel kapcsolatban a következő megjegyzést tehetjük: lehet, hogy a *Csillag* havilap 3. száma abban az évben még márciust megelőzően megjelent, de az is elképzelhető, hogy Király téved a dátumot illetően. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy Németh írását még jóval Sztálin március 5-ei halála előtt fogadta el közlésre a szerkesztőség. Február 20-án ugyanis Németh levelet írt Király Istvánnak, amelyben beszámolt arról, hogy megkapta a szóban forgó cikk korrektúráját. Lásd *Németh László élete levelekben I. (1949–1961)*. Szerk. DOMOKOS Máttyás, NÉMETH Ágnes, DURÓ Gábor. Bp., Osiris, 2000, 128. Vagyis Király még a sztálini korszakban juttatta újra publikációs lehetőséghez Németh Lászlót. Ehhez a döntéshez pedig nagyfokú bátorság kellett abban az időben.

³³ KIRÁLY: i. m. (2017), 95.

³⁴ MONOSTORI Imre: *A Németh László-recepció történeti vázlata (1925–2001) = „Én sosem kívántam más emlékművet...” Vonalatok a Németh László recepció történetéből*. Szerk. MONOSTORI Imre, Bp., Argumentum, 2003, 922.

elegyítő irodalomkritikus Királyt: „Ő sokat olvasó, képzett ember, s alkalomadtán, ha kigyúl, van is bizonyos lelkesedés benne. Mellesleg pap-gyerek, a cégénydányádi volt református lelkész fia, aki tulajdonképpen nem is olyan merev, mint amilyen-nek brosúraíróként mutatkozik. De nincs igazi kritikai érzéke; a művek »tartalmá-ba« szeret bele vagy attól bokrosodik meg, aszerint, hogy azt kapcsolatba tudja-e hozni valamelyik kedvenc marxista gondolatával.”³⁵ A számára sok bosszúságot és felesleges többletmunkát okozó Király-féle szerkesztői gyakorlatot pedig a követ-kezőképpen minősítette 1962 novemberében, egy Aczél Györgynek (!) címzett levelében: „Király nagy mester volt abban, hogy csak egy-két mondatot vétetett ki, másított el az írásomban, de attól az szétment, mint a kerékabroncsát vesztett ko-csi.”³⁶ E keserű iróniájú megállapítás a főcenzori manipuláció áldozatává váló alko-tó ember mély megbántottságáról árulkodik.

Igaz, Németh hosszabb távon képes volt felülemelkedni – döntő részben jogos – írói sérelmein. Utólag, amikor szerzőként már nem kellett együtt dolgoznia Király Istvánnal, kissé megszépült előtte kettőjük munkakapcsolata. Ezt tanúsítja egy 1964. márciusi levele, amelyet a *Kortárs* főszerkesztői székében Királyt váltó Simon Ist-vánnak írt: „Én tudom, milyen nehéz a szerkesztők helyzete velem, ezért is becsül-tem Királyt, hogy vitázott, alkudozott, de amit vállalt, azt vállalta.”³⁷

³⁵ Németh László *élete levelekben I. (1949–1961). i. m.* (2000), 1000.

³⁶ Németh László *élete levelekben II. (1962–1966)*. Szerk. DOMOKOS Mátyás, NÉMETH Ágnes, DURÓ Gábor, Bp., Osiris, 2000, 175.

³⁷ Uo., 540.

Papp Endre

A koherens nemzettudat megfogalmazója

Görömbei András Németh László-képe

Görömbei András Németh László életművét bibliájának, legnagyobb szellemi élményének nevezte.¹ Tanulmányokat írt a *Sorskérdések* cím alatt összegyűjtött – a kádárizmusban hozzáférhetetlen, csak 1989-ben kiadott – II. világháború előtti, nemzeti sorskérdéseket, nemzetstratégiai programot fogalmazó esszéiről. Foglalkozott regényeivel, drámaival, levelezésével, irodalomszemléletének fő vonásaival, kereszténységével, „élő örökségével”. Megfigyelhető, hogy e tárgykörben jellemzően témamegjelölő címeket ad írásainak: *Sorskérdések. Németh László esszéi*; *A drámaíró Németh László – felülnézetből*; *A drámaíró Németh László dilemmái*; *Németh László kereszténysége*; *Németh László élete levelekben*; *Németh László és a magyar forradalom*. Értelmezői pozícióját már szövegeinek címválasztásával is megjelöli. Értekezései alapvetően deskriptívek: leírja, bemutatja az életmű kiválasztott metszetét. Ehhez járul az argumentáció, a vizsgált kérdéskör értékei és igazsága melletti érvelés, és az instruktív jelleg sem hiányzik belőlük: tanúságlevonásai kiemelik az adott műveket keletkezésük determinációjából, és általános konklúziót rögzít mind az alkotó személyiségének megragadásában, mind az általa felvetett létkérdések aktualitásában. Görömbei közvetítő szerepet vállalt, mindamellett védte is a támadásoktól az egyértelműen magáénak érzett gondolatokat, messzemenően megértette, mi több, elfogadtatni akarta az író szellemi magatartását, értékeit felmutatta, és magyarázatában képviselte is azokat. Író és olvasó szerepe nem egyenrangú ebben a relációban: az alkotói tekintély uralkodik.

Felmerülhet ez esetben a tudományos objektivitás követelménye, az elfogulatlan szemrevételezés, az igazságra koncentráló, „tisza” megismerés gondja. Tudományon kívüli célokat szolgál-e az efféle feldolgozás? Sérül-e az immanens jelentésadás, s nem sodródik-e az értelmező az akár a transzcendencia vagy akár a politikai-ideológiai célelvűségnek a tudományosság illetékességi körén túlmutató tudati szférájába? A válasz ezekre a felvetésekre csak annyi lehet: megítélése azon múlik, hogy miként tekintünk a tudományra. Ha modern értelemben, a maga sérthetetlen immanenciájában, a „tisza” megismerés ideája szerint követjük elveit, akkor Görömbei András Németh László-képe nem minden tekintetben felel meg ennek az elvárásnak. Feldolgozásaiban ugyan követi a filológiai, pozitívista elemzések módszertanát, jelentéstudajdonításai a leírtakból származnak, nincs közük preconcepcióhoz, nem rendelődnek alá más, esztétikán vagy eszmetörténeti vizsgálódáson kívüli szándékknak. Az egyértelműnek tekintett jelentések azonban már egy tágasabb szemantikai körben, történelmi-társadalmi viszonylatokban is cselekvő erőkként méltánylandók számára. Nemzeti kérdésekre adnak választ, mert a társadalom és a nem-

¹ EKLER Andrea beszélgetése Görömbei Andrásal = GÖRÖMBEI András: *Sors és alkalom. Válogatott beszédek és vallomások*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2008, 300.

zet közös kulturális terében hatnak. Az esztétikai megértés és a szövegértelmezés nem válik el a generális kulturális alapzattól, a modern nemzettudat episzteméjétől, azaz a jelentések paradigmarendszerétől. Valójában az esztétikai, illetve a művelődés- és eszmetörténeti kérdésfeltevés és felelet hozzátartozik a kérdésfogalmazó és a válaszoló kulturális kondicionáltságához. Görömbei témába vágó munkáiban kérdéses az időtlen érvényességű értékállítás lehetősége, nem tételeződik a művelődés konkrét formáitól, a társadalmi párbeszéd megengedte lehetőségektől független, önelvű, „objektív” irodalomtudományi vagy eszmetörténeti igazságtételezés. Az értelemadás diszkurzív jellege, akár akaratlanul is, jellemző rá. Ám messzemenően nem osztja a párbeszédre utaltság és előfeltételezettség viszonylagos igazságának tanait. Nála a nyelvi cselekvés a nemzeti művelődéstörténet hagyományának a része. Ezért Németh példájában a kulturális nemzettudat egészére kiterjeszthető, a realitások alapján álló, részegységeiben, elemeiben összefüggő, saját minőségű koherencia szellemi mintáját látja meg. S ez a közösségi „ügy” mélyen és elszakíthatatlanul az egyéni önazonosságért való küzdelem is, személyes üdvösségkeresés.

*

„Hogy egy népnek milyen a lelki világa, a lelki képe, annak kialakításához nyomósan hozzájárul, hogy milyen tükröt tartanak elébe. Ez a tükrötartás világszerte a szellem embereire – különösen a tollnak s az eszmecsere egyéb eszközeinek forgatóira – hárul” – állapította meg Illyés Gyula a *Hajszálgökök*ekben.² Illesszük mellé a filozófiai hagyományból Schelling elgondolását, miszerint a természet minden létezőjét az ellentétek tartják fenn. „Ha tárgy van, képe is van, és ha kép van, megvan a tárgy is” – ekképpen tételezi a (szóhasználat szerinti) „abszolút ellentétet”, azaz az összetartozást, melyben az ellentétes oldalak feltételezik egymást. Hasonló Németh László elméleti konstrukciója, amely által feltárul az egyéni és a közösségi azonosságtudat valós konfliktusa és ellentmondásosságában is felismerhető elválaszthatatlansága: tükröképei egymásnak. Görömbei András éppen a megalkuvás nélküli önvizsgálat, a „lenyűgöző őszinteség”, a nemzet sorsa iránti aggodalom és felelősség okán lát nagyon világos logikát az író gondolati rendszerében. Egyértelműen értelmiséginek, elméleti embernek mutatja be, akinek problémalátása és megoldási javaslatai a magyar történelem és kora történelmi valóságának mély átérzéséből merülnek felszínre, és az ideális megoldást keresik. Írásairól úgy véli, hogy azok utópisztikus, valamint értelmiségi karaktere ad az elemzés időpontjában is létfontosságú időszerűséget – mert Németh László gondolataiban az eszme és erkölcs lehetőségeit tartja fontosnak.

Az eszmerendszer kulcsfogalma az önazonosság. Ez az individuális és kollektív tudatosság centrális erőtere – nevezzük most naprendszerének. Körötte forognak az eszmék, mint bolygók gravitációs középpontjuk körül. Bizonyos értelemben immanens struktúra ez, amennyiben értelemadó célja önmagában nyugszik. Mozgatója

² ILLYÉS Gyula: *Hajszálgökök* = Uő: *Hajszálgökök*. Bp., Szépirodalmi, 1971, 263.

az önnön lényegétől való elidegenedés. Szellemi előképe Hegel abszolút idealizmusa lehet. Ez – mint köztudott – az azonosság és nem azonosság felismert azonosságára épül. A legfőbb létező, az abszolút szellem a tagadást is magában foglalja, ezért elidegenedhet önmagától. A dialektikus szellemi történésben az eszme visszatér önmagához. A tagadás tehát nem egyszerűen legyőzendő rossz, hanem szükség-szerűség, belső építőerő. Hangsúlyai elhelyezésével Görömbei abba az irányba tereli olvasóját, hogy Németh László életművének megfejtő kódjaként a belső meg-hasonlást okozó elidegenedés leküzdésének akarását lássa. Valójában minden alkotás és közéleti erőfeszítés ennek a törekvésnek a megnyilvánulása.

Az egyén egzisztenciális gondja az értetlen és méltatlan emberi közeggel való szembenállása. Ez esetünkben az értelmiségi ember személyes tragikuma, akit sem-mibe vesznek, ezért igaza tudatában válik vesztesé. A közeg nehézségi ereje által ráerőltetett, a lényegi jellemvonásokat elfedő szerep sérelmes és káros az önmeg-valósítás szempontjából. A feladat az öntudat visszaépítése, az önpusztító kompen-zációktól való megszabadulás. Az idealizált révbe érés nem más, mint az üdvösség. Nem a keresztényi dogmatika szerinti – bár életművét áthatja a keresztény szelle-miség –, hanem annak egy privát változata, amelynek sajátos transzcendenciája van. Az író istenhite nélkülözi a személyes Isten képzetét. A kulturális örökség köz-vetítette transzcendens erkölcsiséget mozgósít műveiben, s hitét igyekszik össz-hangba hozni a rációval. Ösztönző mintája a görögség metafizikája és a protestáns hit. Utóbbiban a görög jelleg jegyeit észleli: „A protestanizmus az emberből szóló isten vallása.”³ Törekvése az embert önmaga fölé emelő magatartás-minőség elérése irányába halad – rögzíti Görömbei –, amelynek pszichológiai megvalósulása a sze-mélyiség belső harmóniájának megtalálása. Az autonóm ember képzetében saját igazsága önmagára talál. A megérkezés kétoldalú állapot, hiszen egyben a saját ér-telem meghaladása is. Mit jelent ez?

Bár Görömbei András csupán érintőlegesen foglalkozik a filozófiai előzményekkel – Szókratész foné tisz daimonioszára, lelkiismereti belső hangjára utal –, nem ha-szontalan a német idealizmus lehetséges hatásaira való utalás sem. Mindenekelőtt Herder elméleteinek párhuzamosságát lehet megemlíteni. A német természetfilo-zófusok összehangzóan tételezték, hogy a világot egyetlen végső, szellemi elvre támaszkodva kell magyarázni. Herder a világot szerves egészként és történetiségé-ben igyekezett felfogni. A minden létezőben munkáló erőt öröknek fogta fel, és ak-ként vélekedett, hogy az univerzumban minden ugyanazokat a végső elveket hor-dozza magában. Általános törvénye a saját lét igazsága. Individualitásokból, önazo-nos létezőkből áll a mindenség, akik, amik csak saját feltételeik alapján ismerhetők meg. Ami azonos rangra emeli őket, hogy mindegyikükben Isten mutatkozik meg. Némethnél ennek a mintájára érthető meg az önmegőrzés önmeghaladása. Az álta-lános az egyediben mutatkozik meg, s csak ott. A verifikáció inverzív jellegű. Azért van individualitás, mert végső elvre vezethető vissza, a végső elv teremti az alkalmi megvalósulást. S azért következtethetünk a szellemi önbeteljesülő mozgásra, mert

³ GÖRÖMBEI András: *Németh László kereszténysége = Uő: Létértelmezések. Tanulmányok, előadások.* Mis-kolc, Felsőmagyarország, 1999, 79.

minden létezőben ugyanazok a természeti törvények működnek. A circulus vitiosus akképpen kerülhető el, hogy a létezők és a Szellem nem ugyanazon a létfokon állnak. A Szellem a valódi létező. Az individuális létezés lényegében nem alanyiség – bár a közvetlen öntapasztalatban akként is magára ismer –, hanem tárgyiasság.

Herder az ember történelmi életének végső értelmét a humanitásra való nevelésben nevezte meg. Arról elmélkedett, hogy az emberiség fejlődésének a humanitás az iránya, és a kereszténység ennek tökéletes kifejeződése. Ugyanakkor az emberi értelemre találás személyes ügy, a „szív ügye”, pontosabban: „az ember örömteljes odaadása az eszményinek, miáltal az egész emberi lét magasabb megszentelődést nyer”.⁴ Némethnél az Isten a bennünk megvalósulásért küzdő lehetőség. Másképpen kifejezve: „Isten: ragaszkodás lelkünk magaslataihoz”.⁵ A személyes út az öntudat visszaépítését járja végig. Az eszményiből eredő erkölcs pedig örök, a személyiség legfontosabb tényezője. Regény- és drámahőseinek egyik jellegzetes konfliktusa, hogy autonómiájuk a külvilág miatt csak egy önmagától való magatartásban képes megvalósulni. Ennek példaként szemlélteti Görömbel András a *Gyász* című regényt. Németh élethelyzete – az 1930-as évek elején kirekesztette önmagát az íróiársadalomból, és magába zárkózott – a jelképteremtés felé vezette tollát. Egy szoborszerű, Szophoklész drámáinak mintájára, a nemes minőségű személyiség és az értetlen környezet tragikus ütközését kifejező nőalak, Kurátor Zsófi sűríti magába az isteni lényegét. S mivel nem személyiségéhez, hanem a szerephez ragaszkodik inkább, önpusztító reakciókat ad a helyzetre.⁶ Drámáinak konfliktusa is a „példaemberek” körül forog. Küzdelmük egyfajta létmodell. Németh „belső mitológiája”, írja elemzője, „az egyedi jelenségeket az elvekig távlatosító, egyetemesítő látásmód”.⁷ Három alaptípussal: a szenttel, a hőssel és a szörnyeteggel – a keresztényi megigazulás két rangfokának: paradicsomnak és a purgatóriumnak, valamint annak hiányának, a pokolnak megfeleltethető analógiával – méri hőseit, akiknek alakjában e vonások legtöbbször egymással küzdve jelennek meg. Ilyenek történelmi szereplői: VII. Gergely, Széchenyi, Husz János, Galilei, Apáczai. Alakjainak azonban jellemzően nem harmonikus a belső világuk. Pszichéjükben az emberi természet antinómiái hatnak, így egyéniségük démonai ellen is meg kell harcolniuk. Későbbi regényeiben – például az *Égető Eszterben* vagy az *Irgalomban* – az emberi lét sorsmetaforáit alkotja meg, s hősei ekkor már nem szörnyetegek, hanem inkább szentek.

Az esszéíró Németh László nemzeti sorskérdései és esztétikai ítéletei is köthetők a herderi filozófiához. Egyrészt a saját lét törvénye kiterjed a nemzetfelfogásra is. Egy adott nemzet csak saját feltételei alapján ismerhető meg. S bár a történelem célja és értelme az egyetemes humanitásban szilárdul meg, a nemzetek és a kultúrák sokfélesége önérték, nincs közöttük hierarchia. Minden kulturális alkotás és minden filozófia a „néplélek” megnyilvánulása. E néplélek képezi a nemzet psi-

⁴ Idézi HERMÁN M. János: *Herder életműve és magyarországi hatása* = Zempléni Múzsák, 2004, 1. sz., 9.

⁵ Idézi GÖRÖMBEL: *Németh László kereszténysége*. i. m. (1999), 78.

⁶ Vö. GÖRÖMBEL András: *A drámaíró Németh László – felülnézetből* = Uő: *A szavak értelme*. Bp., Püski, 1996, 133–143.

⁷ Uo., 139.

chológiai-tudati fundamentumát; maga is individualitás. Belőle származik a nyelv és az eredeti kultúra. A primitív ember számára a nyelv és a valóság azonos volt, véli Herder, tehát magából az életből következik a gondolkodásmód és a kultúra. Ez a szervesség szükségszerűen kiterjed az irodalmi nagyság, illetve az esztétikai tökéletesség felismerésére is: mindkettő a történelmi és nemzeti sajátosságából fakad. A nemzeti nyelvben megmutatkozik a kollektív génusz, a nyelv létkifejező erejű.

Németh László közéleti problémafelismerése herderi gyökerű. A közösségi sorsból származtatja a közös szellemiséget. Amiért meg kell szólalnia, az a felismert törés: a magyarság esetében a történelmi sorsból nem következik a kialakult szellemiség. A műveltség elvált az élet alapkérdéseitől. Ez a természeti törvénnyel ellentétes jelenség, következésképpen káros, akár végzetes következményű dekadencia. A múltat magasabb rendűnek mutatja be a meg hasonlítás szemrevételezője. Az irodalomtörténész reagál is a régiség követendő mintává emelésére: „A régi magyarságban az erős magyar jelleg mellett a magyarság és európaiság természetes egységét és egyensúlyát látta: »A magyar irodalomnak nem mindig volt kettős, Janus-arca. A régi magyarság még emlékeiben egy arccal néz nyugatra, keletre: magába és az európai divatokba.«”⁸ Párhuzamként elmondható, hogy az értelmező felhívja a figyelmet Németh történelmi drámái kapcsán, hogy történelmi érdeklődésében a megkérdőjelezett identitás keresett támaszt. Az író egyetemes dimenzióvá emelte a históriát, és annak igazolóerejét kereste. Az egység szétesésére való rádőbbenés előzményének Ady Endre kérdését tartja Görömbei: „Hol vész el a magyar a magyarban?” A saját lényegiségtől való elidegenedés oka abban keresendő, hogy a magyar szellem felőrölte magát. Hosszan hiányzott az önálló államisága, vezető társadalmi rétege képtelen volt fölőlni feladataihoz, a nép szétszóródott, szellemét és erkölcsét a szétesés jellemzi, s idegen szellemiség és természetétől elütő életformák uralkodtak el rajta. Ez egyben azt is jelenti, hogy a magyarság (mint individualitás) és az európaiság (mint fölöttes eszmény) egysége szétesett. Ebből a hasadásból érthető meg a magyar szellemiség és kultúra kettőssége: az „ihlet” és az „ügyesség” kérdése. A magyar sorssal való közérzeti-kulturális azonosság, a magyar mitológia bensővé tétele, a „mélymagyarság” áll szemben azzal az idegenséggel, amely a maga saját jellegét nem vállalja, a magyar sors átérzése nélkül, utánozva hasonul hozzá, és kiszorítja az önazonos jellegűt. Az ezredvég értelmezője reflexiójában azt hangsúlyozza, hogy a szembeállítás nem érték-, hanem jellegbeli különbségeket pozícionál. Elismeri viszont azt is, hogy a „hímagyar” – „mélymagyar” elnevezések a történelmi „spontán asszociatív rezonancia” – végső soron a zsidó-törvények s a holokausz – miatt rosszak, félreérthetők. Ugyanakkor egy semlegebb szemantikai mezőre, az esztétikaira helyezi át a jelentéstulajdonítást. A *Kisebbségben* korára érvényes üzenetként a következőt tartja: „... egy nemzeti kultúra [...] azokat a műveket, életműveket tudja igazán a sajátjának, melyek e nemzet sorskérdéseinek mély átérzéséből emelkednek az egyetemes kultúra rangjára”.⁹

⁸ GÖRÖMBEI András: *Németh László irodalomszemléletének fő vonásai* = *Uő: Létértelmezések. i. m.* (1999), 87.

⁹ GÖRÖMBEI András: *Sorskérdések. Németh László esszéi* = *Uő: A szavak értelme. i. m.* (1996), 123.

A némethi feladatkitűzés nyilvánvaló: az önálló egyéniség visszaállítása, az önelvű magyar érdek megalkuvásmentes képviselése – mindez a minőség jegyében. A minőségében, amelynek értékei azonban nem kizárólag az önelvű művelődés bölcsőjében születnek, nincsenek saját körükbe zárva, hiszen egy univerzális eszméi lényeg kifejeződései, ennek neve: európaiság. Az eszményi akkor megközelíthető, ha egyéni és nemzeti identitás közvetíti. Idézzük most a Némethet citáló Görömbeit: „Ezért válik kritikussá is [Németh László]: a magyar irodalom számára olyan szellemi közeget akar teremteni, amelyik a maga színvonalával segíti a nemzet minőségi érdekeinek esztétikai kifejezését. »Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkodni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott.«”¹⁰ A nemzeti sorskérdések mély átélése tehát önmagában még elégtelen, azt az egyetemes kultúra rangjára kell emelni. Görömbei kiemeli a következő mondatokat: „A magyar író legyen művelt. Nincs rosszabb magyar, mint aki csak magyar, s hazai kátyúkban akarja prófétává cuppogni magát. De a műveltség legyen igazán az, s ne félreértett nyugati modoroskodás.”¹¹ Megfordítva a nézőpontot ebből az is következik, hogy amennyiben a magyar kultúra nem képes önnön, mellesleg részben természetes partikularitását meghaladni – lásd az önmeghaladó önmegőrzés igényét korábban –, akkor szigorú értelemben nem fejezi ki saját lényegiségét. Ez a kijelentés csak látszólag ellentmondásos. A paradoxon ennek a gondolkodásnak az igazsága: csak akkor azonos önmagával, ha ugyanakkor önmagán túlra is mutat. Az eszményi létezőmódja ugyancsak sajátos, hiszen minden valódi művelődés magában hordozza, de egyik sem jobban, mint a másik, csupán másképpen. Ez a „másképpeniség” lehet a viszonyítási horizont, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy léteznek a Szellem más manifesztációs formái is. A nemzeti jellegnek nemcsak saját lelki-szellemi origója felé kell mutatnia, hanem a másság öntőformái felé is. Az persze nyilván nehéz kérdés, hogy ebben a tükörben pontosan mit is kell meglátni. Önmagunkat vagy önmagunk mások általi visszatükrözését? Mindig csak önmagunkat látjuk meg a másikban, vagy az önkép eleve közvetített? Bonyolult lenne kilépni a körkörös ok-okozati értelemdadásból. Feltéve, ha nincs kilátás az immanenciából. Ám, ha van, akkor mindez az abszolút szellem önmagától folytonosan elidegenedő és önmagához mindig visszatérő mozgása. Az elidegenedés a magyar sorsképlettől egy másik sorsképlet túlzott hatására is utal. Ezek az individuális létezők lényegükben azonosak, mégis vetélytársai egymásnak. Az elidegenedés egyszerre két nép defektusa. A hódítóé és az áldozatáé. A befolyás kiterjesztése és elszenvetése is identitásvetés, mert így közvetlenül egyik sem az etalonhoz viszonyul, hanem a másikhoz. A közvetettség viszonylata maga a szellemi elidegenedés. Görömbei a *Kisebbségben* kapcsán nem kerüli meg a kérdést, hanem – ismét – a történelmi tragikum determinációjától akarja megszabadítani azáltal, hogy irodalomtörténeti síkon közelít hozzá. Ő azt veszi észre, hogy Németh László a magyar nyelv és a „zsidó fajiság” ke-

¹⁰ Uo., 119.

¹¹ Uo., 123.

resztesződéséből egy új jellegű irodalmiság kibontakozását látta, melyet elfogadott azzal az indoklással, hogy legalább „tudjuk, hogy nem akarja a maga életformáját ránk erőltetni”.¹²

*

Németh László sorsproblematikája a XIX. század nagy magyar nemzeti kérdéskörébe ágyazódik – a trianoni országvesztés magától értetődően új minőség a tárgyban. Annak közügyi, politikai látásmódjába, nemzetfelfogásába, esztétikai értéktételezésébe kapaszkodnak a gyökerei. Az egyetemes művelődés és a nemzeti létmód felszikkázó konfliktusa a forrása annak a dialektikus gondolkodásnak, amely szintetikus, megteremti a kettős viszonyrendszer ellentmondásosságának kiegyensúlyozását akaró elméleti konstrukciókat. A magyar művelődés idealizált egységének elképzelése ugyanis a kezdetektől hiány- és krízistudatot generál.

Mindennek vektorai a nemzeti ébredés korszakából indulnak. A magyar nyelv nemzetteremtő ereje, a nyelvújítás korszakának korán felismert elméleti gondja búvópatakként tör fel újra és újra a következő századokban, amikor haza és haladás szempontjainak összehangolásáról van szó. A nyelv szubsztanciális felfogása mint a jelentésképzés és -rögzítés közege az önelvűség, az általánosnak az egyedi-ben való rögzítését fogadtatta el. Az anyanyelv nem rajta kívül keletkezett jelentéseket közvetít, hanem teremti ezeket a jelentéseket. S mivel a nyelv valóságot hoz létre, a fogalmi gondolkodás kialakulását megelőzően megjelölő és megjelenítő természetű, alapjában véve képalkotó, metaforikus jellegű. Ez a „költői” nyelv a világhoz való viszony esztétikai változatát bontakoztatta ki. A metaforikus jelentések rögzítésének előfeltétele a hagyomány tekintélyének feltétlen tisztelete: a jelentésstabilizáló és -örökítő nyelvi szerkezetek, szokások, rögzített kulturális minták kritikátlan átvétele és tisztelete. Kíváncsú az általános egységesítés, a szemantikai egyértelműsítés és a kulturális homogenizálás. Mindezeket metaforikus nyelvi formákba kódolt igazságok hagyományozták át nemzedékről nemzedékre. Következésképpen mindig, amikor az igazság és az erkölcsi helyesség tételezése merült fel, a nyelvi megjelenítőerőre kellett hagyatkozni. A nyelvi kifejezésnek frappánsnak, feltáróképeségűnek és elfogadtatóerejűnek is kellett lennie. Az esztétikai funkció a közösség tudáskincsét foglalta magába, a közösségi tudatot szóltaltatta meg, tulajdonképpen az elsődleges nyelvi funkció szerepét vállalta magára. Általa nyilatkozott meg a nyelv egységesítő, normatív, részesedést biztosító és presztízst teremtő funkciója. Kazinczy Ferenc már 1810-ben akként vélekedett, hogy „ha valahol a Jó gyökeret vert, ott mindig a Szép készítette az utat”.¹³ Erőltetett párhuzam-e, ha eszünkbe jut erről a véleményről Németh László sokat idézett mondata: „A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Ludas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuth-

¹² Uo., 118.

¹³ TOLCSVAI NAGY Gábor: *A nyelv és irodalmi ízlésűit nagy, nyilvános szakasza = A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig.* Szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 48.

nak”?¹⁴ S a nyelvújítás hozadéka, hogy – Tolcsvai Nagy Gábort idézve – „Az egy-mással szorosan összefüggő tágabb nyelvtörténeti és nyelvértelmezési, másrészt irodalomtörténeti folyamatok korábban nem tapasztalt módon tették elavulttá és régiessé a korábbi, Csokonai (vagy Faludi) előtti irodalmi és nyelvi formákat, bizonyos fokú megszakítottságot eredményezve a történelmi emlékezetben”.¹⁵

Végso filozófiai redukcióban maga a nyelvi világalkotás eseménye hordozza magában az opozíciókra épülő elméleti rendszeralkotást. A nyelv – ahogyan Jacques Derrida új összefüggésbe állította – „egy törés és megkettőződés külső formája”.¹⁶ E törés által megkettőződik az ember valósághoz való viszonya. A nyelv által eltűnik a közvetlen empirikus tapasztalat, és e közvetítettség által felmerül a szavakhoz való viszony, a megértés problémája. A nyelv egyszerre természetes és a kulturális létező, párhuzamosan denotatív jelentéseket generál, és teret ad a konnotációk többértelműségének, amelyeket a verbális képalkotások, a trópusok képviselnek. Az írásos kultúrában a leírt, rögzített nyelv alárendelődik a logocentrikus értelemadásnak, annak tökéletlen eszközévé, másodlagos közvetítőjévé válik. A szükség-szerűen létrejövő értelmezés a világot leképező szellemi struktúra eredeti jelentésének feltárására irányul. Ennek a centrális rendszernek az opozíció, az ellentétek egymást feltételező összetartozása az alapja.

Mi a szorosabb köze ennek Németh Lászlóhoz?

Ő igyekszik mindig az erkölcsi törvény magaslatáról ítélni. Ez a magatartása a művészetet, a tudományt és bármilyen emberi cselekedetet önmagán túlmutató, a humán egzisztencia végső értelméhez kapcsolódó, az eredethez visszamutató jelentéssel ruház fel. „Mert van-e szűkebb korlát, mint megállni a megértésnél?”¹⁷ – kérdezi Babits Mihály tanulmányait olvasva. Az a benyomásunk támadhat, hogy megérintette őt Bergson elmélete, miszerint a racionalitás önmagában kevés a létezés mélyebb megértéséhez, és az intuíció a megismerés szükséges eszköze. Németh László kollektív képződményként, a nép önértelmezéseként fogja fel a nyelvet, azonban ez csak másodlagos világalkotó, az első hely a logoszé, amely ugyan a nyelv által szólal meg, de minden nyelv közös megszólaltatója. Gondolkodása tehát logocentrikus, azaz opozicionális. A megértés gondja számára egyben a beleérzés képessége is, amellyel a magyar nyelv lelki-szellemi mélyrétegeihez jut. Ez adja meg az onnan felszínre hozható „eredeti” jelentések megtalálásának esélyét. Metaforizáló, képalkotó nyelve éppúgy folyamánya ennek, mint a bartóki modell megfogalmazása.

A nemzeti és az esztétikai szempont feltáruló konfliktusának folyamatában Kölcsey Ferenc teóriája az egyik fontos megálló. Kölcsey a saját hagyomány elvét állította szépirodalmi vélekedésének középpontjába. A *Nemzeti hagyományokban* írja, hogy nemzet és hagyomány egymást kölcsönösen feltételező kategóriák. Klasszi-

¹⁴ Idézi GÖRÖMBEI: *Sorskérdések. Németh László esszéi. i. m.* (1996), 119.

¹⁵ TOLCSVAI NAGY: *i. m.* (2007), 55.

¹⁶ Idézi ORBÁN Jolán: *Derrida Írás-fordulata*. Pécs, Jelenkor, 1994, 103.

¹⁷ NÉMETH László: *Babits Mihály tanulmányai = Uő: Két nemzedék. Tanulmányok*. Szerk. HEGEDŐS Mária, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1970, 81.

kus nemzeti költészet – azaz idők feletti ízlésbeli etalon – csak eredeti, töretlenül hagyományozódó nemzeti múltból születhet.¹⁸ Rögzíti: a műveltségbeli fejlődés feltevése, hogy a saját múlt és a mindenkori jelen egyszerre gyakoroljon hatást rá. Az újkori európai nemzeteket – a göröggel szemben, amely még önazonos volt – abban a vonásban marasztalja el, hogy a kettős vonatkozási rendszer egyensúlya felborult, az idegen minták követése vált jellemzővé. Másik oldalról Toldy Ferenc irodalomtörténetéig mutat vissza a probléma (*A magyar költészet története*, 1854). A XIX. századi irodalomtörténész munkájában a nemzeti jelleg a saját történetiségéből ered, míg az esztétikai jelleg az írásos magaskultúrák terméke, nem köthető egyetlen náciohoz, egyetemes érvényű és autonóm létező. Bár Toldy törekvése a két elv harmonikus illeszkedése, egyesítése volna, a kíváncsú nemzeti költészeti eszmény elméleti tételzése mégsem nevezhető problémátlan. Minőségeszménye ugyanis mindig külső marad, nem a saját fejlődés eredménye. Nála az anyanyelv egyszerre kettős jellegű: képviseli a nemzet történeti folytonosságát, illetve az egyetemes esztétikai értékek közvetítője, instrumentuma. A sajátost és az általánost is reprezentálja, de nem hasonló súllyal. A nemzeti produktumnak kell megfelelnie az esztétikai normának, s nem fordítva. S ebben a vonatkozásban szakadást érzékelt: a kortársai eltávolodtak attól a „klasszikai alaptól”, amely a „társas műveltség” kiindulópontja volt. Közelebb jutunk a kérdéskör megértéséhez, ha elolvassuk S. Varga Pál ide vonatkozó megállapítását: „Ami Toldy költészettörténetének előzményeit illeti, a nemzeti irodalom nála érvényesülő felfogása a reneszánszból eredő imagológiai gyökerű felfogásig nyúlik vissza, amely szerint a nemzetek egymással versengve vesznek részt az egyetemes emberi kultúra művelésében.”¹⁹

A XVII. század közepétől a magyar értelmiségnek az volt a tapasztalata, hogy külföldön az ország kulturátlanságát hánytorgatták fel. A versengésben való lemaradás részévé válik a nemzeti önképnek, amelyet a XVIII. század végének közismert herderi jóslata – „... évszázadok múltán már nyelvükkel is alig találkozunk” – még kritikusabbá tesz. Az iránykitűzés, miszerint a magyar nemzet hozzá méltó rangot vívjon ki a nemzetek műveltségi versenyében, erre való válaszként értelmezhető. Hegel gondolatai nagyon illenek a Németh László-i gondolati ráébredésre. „Ha [...] a művészi szellem lényegesen más, mint az, amely az ábrázolt nemzeti valóságnak és tettek létet adott, ezáltal hasadás jön létre...”²⁰ A műveltségbeli hasadás Arany János alapélménye is volt. Hegelhez hasonló logika mentén haladva, Toldyval szemben éppen azt fájta, hogy „írott költészetünk” a kezdetektől fogva különvált a népiestől, vagyis minden eredeti irodalom fundamentumától, attól a naivnak nevezett archaikus nemzeti közösségi lét szellemiségétől, a közköltésztől, amely egyedi költői formákat és belső kompozíciókat eredményezett. A népköltészet és a műköltészet szétválása tehát a hagyománytörés érzését keltette az utókor esztétikai gondolkodásában.

¹⁸ Vö. VARGA Pál, S.: „Népies nemzeti”, „nemzeti klasszicizmus” – a nemzeti irodalom hagyományközösségi szemlélete = *A magyar irodalom története* II. i. m. (2007), 457.

¹⁹ VARGA Pál, S.: *A nemes magyar nemzet szépliteratúrája* = Uo., 375.

²⁰ Uo., 380.

Németh Lászlónál is az elméleti megoldás kísérlete hegeli nyomon jár, a dialektikát követi. A hasadás áthidalása a magasműveltség és a tragikus történelmi sors egybeoltása révén kísérrelhető meg. A nemzeti sajátosságokat a minőségelvvel kell összhangba hozni, és ebben a kölcsönhatásban megfogani az értelmiségi társadalom megvalósításának utópisztikus álma. Németh tulajdonképpen az elidegenedést próbálja megszüntetni: a külsővé vált minőségeszményt ismét belsővé, önazonossá tenni – immár afféle szellemi asszimilációval és az erre történő reflexióval. Az értelmiségi társadalom víziója az abszolút eszme filozófiai stádiumaként is szemlélhető, a fejlődési folyamat végállomása – ahol immár az irodalom csak eszköz, nem önmagáért való entitás.

Németh László paradigmaticus rendszerében a fentiekből továbbágazó kardinális kérdést találunk: az eredeztetést és a belőle következő teleológia dilemmáját. A *reform* című esszéjében állapítja meg, hogy a magyarság faj és nemzet egyben. Ez a kijelentés utalhat egyrészt a nemzetállamra, azaz az ország 1920 utáni etnikai homogenitására. Ami fontos: a faj kategóriája elválik a politikai nemzet Trianon előtti kategóriájától. Valójában a fajiság nemzetté növesztése egy új minőségű politikai nemzetfogalom megalkotása is. Másrészt nála a faji mibenlétet nem a le származás alakítja. A magyarsághoz tartozást nem a származás szabja meg, hanem a fajiság. A faj szintézis eredménye: történelmi képződmény, alkati, földrajzi és kulturális hatásokból létrejött, komplex szellemi forma „A faji kérdésre kell hát felelküdnünk? – teszi fel a korántsem szónoki kérdést Németh a *Debreceni Káté*ban. – Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen. A népet többnyire tökéletlenül fedő élettani változat: nem lehet eszmény; a nép sorsához illő magatartás: igen.”²¹ Ez a méltó magatartás az „új nemesség”. A nép tehát még lehet biológiai kategória, a faj már tételezhető erkölcsiként. Ez a természete a nemzetnek is. A nemzet a nemzet eszményének történelmi kifejeződése. Örök és aktuális egyszerre. A *népiesség és népiség* című esszéjében olvasható, hogy a nép „természeti igazság”, a múlthoz kapcsolódás pedig nemzeti sajátosság. Mint írja a hagyományról, az „egy nemzet válasza életkörülményeire, a nemzet igazi személyisége, mellyel az időben önmagához és feladataihoz hű maradhat”.²² Ám amennyire egyedi vonásokat hordoz az archaikum, olyannyira elválaszthatatlan az európai művelődés legmélyebb rétegeitől. „A magyar szellemnek különös, alkatába írt jogai vannak hozzá, hogy közvetlenül a görögségből merítse hagyományait. Az új rend versenyző, agonális szellem: szabadság az egyéni kísérletben, rendező erő a közösségben, kitűnő égalj, hogy ez a lappangó magyar görögség [...] példaadó kultúrában virágozzék ki – írta A *reform* szerzője.²³ A némethi mintanemzet-képzet ebből a felfogásból nőhet ki. Az erkölcs a szellemi önbeteljesedés fundamentuma. A magyarság ab ovo erkölcs és szellem koherenciája. Görömbei András magyarázatában a faj szó használatát a nemzeti széthullásban összetartó fogalomként érti, sugalmazva, hogy némileg a kényszer is

²¹ Idézi GÖRÖMBEI: *Sorskérdések. Németh László esszéi. I. m.* (1996), 117.

²² NÉMETH László: *A magyar rádió feladatai = Uő: Sorskérdések.* Szerk. SEBESTYÉN Lajos, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1989, 131.

²³ NÉMETH László: *A reform* = Uo., 241.

munkál alkalmazásában, hiszen az ország fogalmát ebben a funkcióban a történelmi kataklizma lehetetlenné tette. A faj tehát a magyarság egészére vonatkozik, területi szétszakítottságtól, szociális hierarchiától és szokásjogtól függetlenül.

Ennek a felvetésnek is megtalálható természetesen a gondolati előzménye. Ismét csak Arany Jánoshoz fordulhatunk. A *Naiv eposzunk* című elmefuttatásában vette papírra a következőket, egy múltbeli állapotra utalva: „... midőn a nép és nemzet elnevezés egy jelentéssel bírt; midőn a nemzet színe, java, bár külsőleg műveltebb, csinosabb, daliásabb – szellemileg ép oly naív állapotban élt, mint a köznép”.²⁴ Ebben a relációban a szellemi és kulturális állapot – a nép kategóriája – feltételezte a társadalmi viszonyrendszert, a nemzetet, amely kölcsönös meghatározottság produktuma a közös világkép volt. Ez a közös tudás irányította a kollektíva életét, és ebből származnak a tudásformák: a történelmi tudat, a sorsértelmezés, a nemzet önképéhez formált eszkatológia, az általános morál normatívája, a közös ízlés körvonalazása. Arany jellegbeli differenciálását Németh is alkalmazza, némiképp más jelentéseket használva. Nála a nemzet szintetizáló terminológia, mely magába olvasztja az etnikai, műveltségbeli és etikai vonatkozásokat.

Azonban nem hagyható figyelmen kívül az a tényező sem, amelyre Barta János figyelmeztetett Arany János népiességét elemezve: „Ez a »nép« jobban megnézve, nem is annyira társadalmi képződmény; [...] inkább vehetjük, aminek azok az évtizedek is vették, erkölcsi és esztétikai ideálnak; a morális értékelés kiérzik minden népjellemzésből, kezdve Herderrel, aki minden költészet alapját a nép szívbéli derékségében és becsületérzésében látja.”²⁵ A század népiessége az elitművelődés részéről kezdeményezett kapcsolat, és a kiválasztás eredménye. A korabeli magasirodalom a felhasználhatóság szempontjából emel ki műveltségi elemeket a néphagyományból. Reflexió, kiválasztás, eszményítés, visszahatás – ezek a gondolati útgrádciai. A szortírozott anyag az eszményítés módszerével válik „tisztá forrássá”, azaz a hagyomány olyan erejévé, amely az eredeti tradícióból képes megújítani az attól eltávolodott literatúrai gyakorlatot. A megszületett innovatív esztétikai minőség önértékű, s visszahat saját bölcsőjére. Gombocz József írta: „... a romantikusok, minden nemzeti érdek támogatói és minden nemzeti érték megbecsülői, ki akarták irtani a magyar népköltészetből azokat a vonásokat, amelyeket a finomabb irodalmi ízlés költőietlennek, durvának tartott és a népet nemesebb dalok éneklésére akarták rászorítani.”²⁶

A gondolati módszer Németh László eljárását is modellezi. Saját szempontjai szerint nyúl vissza a népi hagyomány mélyébe, az onnan kiemelt értékeket példavértékük miatt eszményíti, majd normatívaként, mintaként állítja a nemzeti érték- és érdekközösség elé. Azzal a megszorítással, hogy ennek a régi-új minőségnek ki kell állnia a szinkronitás próbáját, vagyis korszerűnek is kell egyben lennie. A saját hagyomány kimeríthetetlen kulturális forrás, ám a múltnak a jelenben kell hatást ki-

²⁴ Idézi VARGA, S.: „Népies nemzeti”, *„nemzeti klasszicizmus”*. i. m. (2007), 446.

²⁵ Idézi MILBACHER Róbert: *A népnemzeti program elméleti alapvetése = A magyar irodalom története II. i. m.* (2007), 221.

²⁶ Uo.

fejtenie, s nemcsak önmagából, hanem a tőle különböző idegen kulturális jelenségekkel egymásra hatva kell identifikációs mintázatot létrehoznia. Meglehet, a klasszicizmus és a romantika létértelmezésének feszültsége teremti a szintetikus logikai formát: a haza és haladás szemléleti kiegyensúlyozó elvét. Míg a klasszikus eszményi, az örök, az általános az utánzást várja el a követőtől, addig a romantikus eredetiségkultusz a szubjektívet, az eredetit, a változót hangsúlyozza. A szintézis a két hatóerő egymásra utaltságát demonstrálja: az általános lényeginek a különös változatban kell megvalósulnia. A kétpólusú racionalizálása az időtlen minta helyébe az időbeli változást helyezte. Az objektív lényeg a szubjektív kollektív individualitásban történik – nem elérhetetlen és elválasztott, nem sérthetetlen, hanem megragadható, alakítható és élménye befogadható.

A nemzeti egységesítő elv, a népi kultúra eredetet biztosító háttere, a népi jelleg eszményítése, a kíváncsatos művelődési-tudati egység mint eredet- és célképzet, és az azt opponáló szakadás örökölt tudata és jelenbeli tapasztalata, a nemzeti kibontakozás, az önbeteljesítés teleologikus nézete mellett van még egy szellemi öröksége Németh Lászlónak, amelyről a modern nemzettudatot megteremtő XIX. századból kaphatott mintát. Ez a demokratikus múltszemlélet.

A közös szellem létrehozója a közös sors. Ennek reprezentánsáról fogalmazta meg Erdélyi János a következő sorokat. „A népköltészet mindig a nemzet család-életére emlékeztet vissza, vagyis azon időkre, mikor még státusélet a családéletben rejtezett; nemesség nem volt, vagy ha volt is, koronája, színe volt a népnek...”²⁷ A nemzeti jelleg, a karakter tehát familiáris viszonylatokban alakult ki, e magyarázat szerint, a közös sors prése alatt. A nemzeti szellem természete a társadalmi egyenrangúságot képviseli. A XX. században a nemzet eszményében való egyenjogúság kívánalma evidencia Németh számára, sőt, ezen túlmenően a „tejtéstvériség” – a metafora valószínű jelentésében: a közös sors – alapján a Duna menti népek demokratikus egységének a lehetősége is. A nemzeti elv politikai alkalmazása azonban összetett kérdés.

Németh László egyik példaembere, Kemény Zsigmond politikai célzatú publikációiban már a szabadságharc bukása után megjelent a kor nagy dilemmája: hogyan lehetne összehangolni az alkotmányos és egyéni polgári szabadságot a „nemzeti individualitás szabad kifejllesztésének”, illetve a nemzetiségek önállósodásának szándékával? Az ő javaslata az államszervezés feltételének a politikai nemzet kialakítását nevezte. A század válasza az 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában, amelynek első bekezdésében ez olvasható: „Mint hogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.” Ez a politikai nemzetmeghatározás szembesült a nemzetállam eszméjével. A törvény nem politikai jogokat ad a nemzetiségeknek, hanem az egyéni szabadságjogokat biztosítja. Deák Ferenc, akinek döntő befolyása volt a végső megfogalmazáshoz,

²⁷ Uo., 227.

a magyar politikai közösség fennállását mint kritikán felüli realitás elismerését kívánta. Szándéka hátterében a hiányzó magyar állami szuverenitás realitása állt. Számára végső soron a politikai nemzet helyettesíti a nemzetállam intézményét. Felfogásában a politikai nemzeten belül megengedett a külön kulturális identitás. Bizonyos mértékben elfordulás is ez egyben a népszuverenitás eszméjétől, és ez összefügg a homogén nemzetállam eszméjével. A népszuverenitás lényege, hogy a természeti kötelékek által meghatározott etnikai-kulturális alapú nemzetet megilleti a politikai hatalom birtoklásának a joga, az államhatalom. Ez is természet adta jog, nem másról van itt szó, mint a hatalom legitimitásának természeti megalapozottságáról.

Azonban 1875 után a politika az államnacionalizmus irányába fordult. A dualista rendszer lényeges módosulást hozott a hatalmi legitimitációban. Az állam immár nem az idegen impériumot jelentette, igazolt, elismert hatalom lett. Erre a felállásra adott feleletté vált a kétpólusú magyar pártrendszer kialakulása: a kormányzó liberális és konzervatív elitista pártokkal szemben újra megerősödött a teljes függetlenség követelése, új erőre kapott – a késő feudális keretek, a rendi, vármegyei önkormányzatiság emlékezetéből táplálkozó – sérelmi hagyomány. Keresztúry Dező elemzésében a század végére jellemző cél, a magyar nemzetállam megteremtése a millenniumi nemzeti öntudatban kap messze hangzó rezonanciát.²⁸ Ezeréves múlt, birodalmi gondolat, a nyelvében élő nemzet eszméjének magasra kapaszkodása, a függetlenségi harcok magasztalása – a propagandisztikus eszmények az egység és a magyarság követelményét fogalmazták meg. A norma a magyarnyelvűség, a magyar állampolgárság, valamint az uralkodó eszmevilággal való azonosulás volt. Kulturális dimenzióban ez a hagyományos úri életforma és a népies irodalom dominanciáját jelentette. Az állapotok csak látszatra mutatták az egység képét, a helyzet ambivalenciáját jól fejezi ki Ady Endre véleménye: „A mai Magyarország egy bátortalan, nagyobbarányú, de össze-vissza valami, egy káosz.”²⁹

Németh László elítélte és károsnak tartotta a dualista rendszert. Vele szemben még a trianoni drámának is látta az előnyös hozadékát: „... szörnyű áron, de kibogozódtunk a kiegyezés kényszerhelyzetéből, amelyben a nemzetnek csak züllenie lehetett”.³⁰ A létrejött állapot maga volt a legteljesebb történelmi paradoxon: megvalósult ugyan a rég óhajtott állami szuverenitás és a nemzeti homogenitás, ám ennek az ára a történelmi ország elvesztése és a magyarság egyharmadának kisebbségi sorsba szorulása volt. A kardinális kérdés ismét az ellenséges környezetben való fennmaradás vált. Az új kohéziós energiák megtalálása a „magunk revízióját” is megkövetelte. Az író élesen fordult szembe a bukott elittel, ugyanakkor maga is részesévé vált a függetlenségi-sérelmi hagyomány megosztottá válásának, aktuális képviselőinek egymással való szembekerülésének. Míg az úri-dzsentri irányzat beilleszkedett a Horthy-rendszerbe, addig ő – a kisvárosi polgárság leszármazottja-

²⁸ Vö. KERESZTÚRY Dezső: *A magyar önismeret útja = Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 137–168.

²⁹ Uo., 163.

³⁰ NÉMETH László: *Kisebbségben = Uő: Sorskérdések. i. m.* (1989), 459.

ként – a népi jelleg és a szociális tartalom vállalásával a rendszerkritikus ellenzék soraiban találta magát. S nem csupán Kemény külpolitikai helyzetfelismerésének visszhangja, amikor a romantikus regényíró elképzelésének alapelveit használja Magyarország stratégiai cselekvésének tervezésében – ugyanis Kemény Zsigmond az országnak a német–szláv ellentét közötti semleges terület státuszát szánta. Úgy tűnik, Németh László komolyan veszi a népszuverenitás eszméjét, hiszen míg a dualista állam azt csak a magyar népnek engedte meg, addig ő elismeri a Duna menti népek önrendelkezési jogát is.

A XIX. századi Magyarországon a modernizálás és polgárosodás a nemzetietlenség vádját látenszen hordozta, hiszen a birodalmi status quo realitása, a felülről irányított társadalmi-kulturális változtatások ütköztethetők voltak a rendi szabadság- eszmények tradicionalizmusával, a régi „magyar igazság” rendíthetetlen óvásával. Ezért is írhatta Keresztúry Dezső, hogy a magyar fejlődés egyik legjellemzőbb tulajdonsága a mohácsi vész óta, hogy az „országoló” hatalom és a nemzeti szellem csak egy-egy szerencsés történelmi pillanatban találkozik.³¹ A megoldást kereső Németh László lényegében Széchenyi István felismerését teszi magáévá. A „legnagyobb magyar” útmutatása szerint a megtalált igazság ekképpen szól: „... ha valami felemelheti még a hazát ön boldogságára [...] az semmi egyéb nem lehet, mint Nemzetiség és Közértelmesség”.³² A nemzet és a műveltség szoros egymás mellé rendelése a nemzet egész erkölcsi lényének kiművelését szorgalmazza. Ezzel megfogalmazódik egy új hivatáseszme: a magyarság feladata, hogy a műveltség fáklya-hordozója legyen – az Erény parancsai szerint. A nemzeti hovatartozás tehát feladatjellegű azonosság. Németh közvetlen szellemi ösztönzője, Ady hasonlóan bonyolult feladat elméleti feloldásán gondolkodott: hogyan volna lehetséges a magyar fajta és a történeti ország megőrzése, ha érvényesíthetővé válnak az általános emberi szabadságjogok? A megoldás számára is az életképes, korszerű kultúra állam-alapozó szerepének az elismertetése lett volna. A haza és haladás elveinek együttes képviselője a nemzetföltés és modernizálás szintézisének vágyát mondatta ki vele. Ennek hiányában a nemzetvesztés lehetősége kísért. Ahogyan *A fajok cirkuszában* című versében fogalmaz:

„Magyar bolyba sodort léttel
Sírom el, hogy nincs magyarság,
Nincs kivétel
S még a fájdalmunk is régi.

Minden, minden ideálunk
Másvutt megunt ócskaság már,
Harcba szállunk
S már tudjuk, hogy kár a harcért.”

³¹ Vö. KERESZTÚRY: *i. m.* (1939)

³² Uo., 156.

Görömbei András szerint közvetlenül a magyarság Trianonban megpecsételődött sorsa váltja ki a fiatalemberből az ambíciót, hogy a „magyar szellemi erők organizátora” legyen. A vállalás következményeként hirdeti meg a „minőség forradalmát”, és a későbbiekben a szellemi-lelki harmadik Magyarországot, amelyet – hite szerint – az íróknak kell a magyar népből megidézniük. Széchenyi és Ady példáját követve – hangsúlyozza az irodalomtörténész –, azaz magyarosítani akarta a magyarságot, visszavezetni saját jellegének és legbensőbb érdekeinek a vállalásához. Németh László látteleetének megállapításai szerint nemzeti amnézia tapasztalható, a végszükség ideje jött el. Megoldási receptjének axiómáit Dilthey-től eredezteteti, s ekképpen foglalja össze: „... nekünk magyaroknak azt kellene eltanulnunk, azt a történelmi önalakítást, melyben egyéni üdvösség, nemzeti küldetés és embertörténet egyet jelent és egyet akar”.³³ Vezérgondolataivá a példaember, a minőségi társadalom, az öntudatára ébredt nemzet vált. Az ideál történelmi megvalósulását az 1956-os forradalom jelentette. Az *Emelkedő nemzet* című cikkének részlete is tanúsítja a pillanatnyi révbe érés tapasztalatának elragadtatott lelkiállapotát. „Az elmúlt hét óriási élmény volt számomra, mert ez a néhány nap mutatta meg, nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyar nép erkölcsileg mekkorát emelkedett. [...] De hogy a nemzetgyötrésben, megaláztatásban így összeforrt, hogy diákok, munkások, katonák minden előzetes szervezkedés nélkül közös elszántságukban így megszerveződhettek, a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványa meghaladta nem reményeimet, de képzeletemet is.”³⁴ Az élmény hatása oly erős volt, hogy *A magyar forradalom* című összegző tanulmányában ontológiai dimenzióba emeli jelentőségét. Mint Görömbei tolmácsolja értékelését: az esemény „új világszemlélet megnyilatkozása, mely új, mélyebb értelmet ad az emberi létnek”.³⁵ Értő elemzője szerint a nemzeti sorskérdések gondolkodója a reflexió jelen idejében is aktuális modellt adott. „Reformtervei [...] a magyar társadalom teljes megújulásának elgondolását kifejtették. Gyakorlati javaslatai nemegyszer utópisztikusnak bizonyultak, de legfontosabb eszméi, a minőség, az erkölcs, a nemzeti sajátosságoknak megfelelő társadalmi rend – egyre időszerűbbek.”³⁶

★

Görömbei András az ezredforduló táján jutott el Németh László-képének konklúziójáig. Jelentőségét taglaló mondataiban az író gondolkodói-művészi alakja megemelt: a magyar kultúratörténet „magaslati pontjának” nevezi.³⁷ Rendkívül nyitott-

³³ NÉMETH László: *Görögök vagy a halott hagyomány* = Uő: *Európai utas*. Szer. SEBESTYÉN Lajos, KRISTÓ Nagy István, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1973, 11.

³⁴ Idézi GÖRÖMBEI András: *Németh László és a magyar forradalom* = Uő: *Irodalom, nemzet, harmadik út. Esszék, tanulmányok*. Bp., Nap., 2012, 60.

³⁵ Uo., 63.

³⁶ GÖRÖMBEI András: *A minőség forradalmára* = Uő: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Szerk. DOMOKOS Mátyás, Bp., Nap., 2003, 156.

³⁷ Vö. GÖRÖMBEI András: *Németh László életműve a Magyar Örökség része* = Uő: *Sors és alkalom*. Szeged, Tisztatáj Alapítvány, 2008, 118.

nak, enciklopédikus műveltségűnek, lenyűgöző méretű és gazdagságú, organikus világnak mondja az életművét.³⁸ A posztmodern középpont nélküli értelemstruktúrák és értékviszonylagosság korában az értékek hierarchiáját megteremtő, rendszertemtő képességét látja a jelen vitáit segítő támasznak, illetve a jövőbe mutató távlatnak. Jellegetes az által kiválasztott idetartozó Németh-idézet: „Szellem embere az, akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugalanság. A szellem nem tud belétörődni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell.”³⁹ Citálja az egyszemélyes folyóirat, a *Tanú* bevezetőjét is, aláhúzva, hogy az írás egyben erkölcs is: bizonyosságtétel amellest, ami örök.⁴⁰ Kétségtelenül vonzó példa volt az új magyar irodalomról vallott felfogásának nemzeti távlatokba tekintő tágasága is, amelyet így foglalt össze Görömbei: „Az irodalmat a szekularizált világban a vallás metanyelvének tekintette. Az új magyar irodalom küldetését a nemzeti történelem, sors alakítására méltó és alkalmas erkölcsiség kialakításában jelölte meg.”⁴¹ Valójában ekkorra értelmezői önképévé is válik, amit Németh László irodalomszemléletének fő vonásáról írt: „Az irodalomtörténetet és kritikát egzisztenciális tudományként művelte, létfontosságú és létérdekű jelentőségűnek tudta. A tudományban is azokat becsülte legtovábbra, akik a legkisebb szakkérdést is mint létérdekű szempontjából döntő kérdést vizsgálták, s válaszaikért tudományos hitelükön túl egész üdvösségéért szorongó személyiségükkel helytálltak.”⁴² Az esztétikai érték autonómiáját is a nála olvasott minta alapján képzei el. Németh úgy vélte, a sajátosan egyedi művészi kifejezés általános szellemi értéket is hordoz. Ez a feltételezettség nem más, mint az a bizonyos „semmi mással nem helyettesíthető tartalom”⁴³ és az azt kifejező kompozíció, amely az esztétikai megértés és értéktulajdonítás önálló létjogát szavatolja. Egyetértően ismerteti a kompozíció egészéből sugárzó művészi eszme elvét, amely elvonatkoztatva azt is jelenti, hogy a jó irodalom tulajdonképpen eszményi világmodell is egyben. Az is karakteres vonásává lett az irodalomtörténész professzornak, amit kedves írója irodalomhoz való odafordulásában nagyra tartott: „Németh László nem állította szembe az irodalom valóságismereti, élethalakító értékét a mű esztétikai autonómiájával.”⁴⁴ Pedagógiai szándékainak lenyomatát szépirodalmi alkotásaiban is meglátja, s az erkölcs és esztétikum egymást segítő szövetségét fedezi fel bennük nem kisebb cél érdekében, mint az emberi üdvösségkeresés egyetemes érvényű kísérlete. Az egy mondatba sűrítendő üzenete az életműnek Görömbei András értékelése nyomán haladva lehetne az *Emberi színjáték* eszmélkedése: „Az ember egy módon használhat a világnak, ha rendbe jön önmagával.”⁴⁵

³⁸ GÖRÖMBEI: *A minőség forradalmára. i. m.* (2003), 152–161.

³⁹ Uo., 153.

⁴⁰ Uo., 155.

⁴¹ Uo., 154.

⁴² GÖRÖMBEI: *Németh László irodalomszemléletének fő vonásai. i. m.* (1999), 83.

⁴³ Uo., 91.

⁴⁴ Uo., 89.

⁴⁵ GÖRÖMBEI: *A minőség forradalmára. i. m.* (2003), 158.

Az értelmező több szempontú azonosulása a némethi univerzummal a magyar nemzeti sorsról való elmélkedés és az esztétikai tudat nemzetközösségi alakítottságának folytonosságát demonstrálja. Görömbei András kérdésfeltevései, látásmódja és értékszemlélete ezzel a közvetítéssel a modern nemzettudat bölcsőjéhez, illetve a modern magyar irodalom kialakulásának forrásvidékéhez vezetnek vissza. Egy kritikájában a Németh László-szakértő Monostori Imre éppen ezt a vonását tartotta időtállóan érvényesnek: „... az ő jelenlétét (irodalomtörténeti eredményeinek eddigi szellemi összteljesítménye, értékei szerint) egyfajta folytonosság képviselőjeként is számon tarthatjuk. Olyan irodalmi eszmény megújítva továbbélőjeként, mely eszmény a múlt századi reformkorszaktól kezdődően, végig a huszadik században is, jól kivehetően a legnagyobb, a legjelentősebb írói-költői világképek meghatározója volt.”⁴⁶ Irodalomszemlélete és esztétikai felfogása a nemzeti eszmének mint kulturális azonosságtudatnak, illetve mint az egzisztenciaalakítás elvének megszakítatlan kontinuitását, történeti létmódját bizonyítja. Alátámasztja ezt az állítást az irodalomtörténetész áttekintése, amelyben példákat hoz fel a Németh László-hatás töretlenségére. A líra területén a bartóki modell költészeti érvényességének megvalósulásait említi Nagy László, Csoóri Sándor és Nagy Gáspár poétikája kapcsán. A prózában Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című regénye bizonyítja a szemléleti továbbélést, amelyben felismerhető az előd regényvilágának három nagy rétege: a lélektani, társadalmi és mitológiai ötvöződik sorsregénnyé. Sütő András közéleti magatartása örököse Németh görögségélményének, amennyiben megtanulja általa, hogy a kisebbség fennmaradási lehetősége, ha szerves, organikus kultúrát épít s követi az elvet: a művészi alkotást a közösségi felelősséggel ötvözi. Csoóri Sándor esszéírásának is fő ösztönzője. A magyar önismeret legnagyobb tanáraként említette, és életművét modellnek tartotta. „A modell rendkívül fontos eleme a cselekvő történelmi jelenlét, az idő kihívásaira adott életelvű érvek, elgondolások felkutatása, a személyesség vállalása, a látomásos és fogalmi tudás együttes hasznosítása”⁴⁷ – magyarázza Görömbei. S ami gondolkodásának a részterületeket egységes jelentésszövegbe rendező koherenciáját nyilvánvalóvá teszi, az az, hogy Csoóri: „Németh László eszméit egy nemzeti cselekvési program részeivé avatja. A harmadik út így válik az ő értelmezésében a nemzeti »önvédelem eszmei tervé«-vé, a minőség forradalmát a »tömegek lázadására adott válasz«-ként értelmezi, az utópiákat »mozgósító erőnek« nevezi”.⁴⁸ A koherencia tehát szellemi hagyományként a művelődés hatástörténetében nyer értelmet, illetve a nemzettudathoz kapcsolódó egzisztenciaként szemlélve létfilozófiai gond. Életművének Magyar Örökség Díjjal való jutalmazásának alkalmából mondta szellemi elődjéről: „Életműve [...] organikus egész. Minden részletét az a közös törekvés hatja át, amelyet ő maga az értelmiségi ember hivatásaként jelölt meg: »Az értelmiségi ember a legégetőbb teendőket is mindig valami örökkel, a legjobbal, a legideálisabbal akarja

⁴⁶ MONOSTORI Imre: „Visszaadni a szavak értelmét”. Görömbei András tanulmányai = *Tiszatáj*, 1998, 7. sz., 112.

⁴⁷ GÖRÖMBEI András: *Németh László élő öröksége* = GÖRÖMBEI: i. m. (2003), 168.

⁴⁸ Uo., 169.

összekapcsolni, korrigálni.« Eltökélten magyar nemzeti karakterű és érdekű életmű-
ve így oldja fel a nemzeti és egyetemes sokat vitatott dilemmáját. És így oldja föl
a hagyomány és újítás ellentétét is. Németh László, a világkultúra legfrissebb jelen-
ségeiben oly gyorsan tájékozódó »európai utas« a maga gyakorlatában mindegyik
műnemében következetesen konzervatív újíto, azaz egyszerre értékőrző és új ér-
tékeket teremtő. Ebben az a meggyőződése vezeti, hogy csak az az érték nem kal-
lódik el, amelyik képes alakító módon bekapcsolódni a nemzeti kultúra fejlődés-
vonalába.”⁴⁹

⁴⁹ GÖRÖMBEI András: *Németh László életműve a Magyar Örökség része. i. m.* (2008), 119.

Bertha Zoltán

„Eklézsia-megkövetés”

Protestáns etika és drámai konfliktus

Németh László mély kötődése a sok száz éves reformáció szellemiségéhez abban is katartikusan nyilatkozott meg, ahogyan történelmi drámáiban a régi erdélyi protestáns hősök személyiségét, azaz hitvalló őseink legkiválóbbjai közül többeket megelevenített. Misztótfalusi Kis Miklós, Bethlen Kata vagy Apáczai alakja ezekben a művekben történelmi példázat és identitást meghatározó sorsjelkép is egyben: a reformáció eszmei törekvései által meghonosított alapvető és örökérvényű magatartásminták vallási, spirituális, emberi, nemzeti és erkölcsi értéksajátosságainak, márkáns minőségvonásainak, máig ható eszméletű jelentőségének a szuggesztív felmutatása.

„A természet az emberhez kétfelől szól: kívülről mint érzékelhető világ s belülről mint nógató állapot. Az isteni ott ragyog a világban s ott feszeng az állapotban. A ragyogás felé vont szemek a kintit érzik inkább, a lelkükkel egy burába zártak: a belsőt. Így születik meg a déli vallás: a görög s így az északi protestáns. De a természet egy [...] a kint csak áthajol a bennbe. Az isteni, mely hűséget követel, nem idegen attól, mely kintről, extázisban magához hív. [...] Teljes vallás a kettő csak együtt lehet. Az európai vallás, melyre annyit gondolok, nem a görög, nem a protestáns, hanem az a görögprotestáns, mely épp nekünk magyaroknak, természetünk mélyéből ismerős”¹ – elemzi Németh László a természetfölöttinek a természetesbe, az isteninek az égből az „emberbe költözését”² a görögség, majd a protestantizmus lényege szerint összefüggő életérzésében. Szerinte ez a magatartásban „szétvivődő” vallás, ez a „protestáns bűvő patak” Kant „intellektualizmusa” alatt, Dilthey munkássága „tővén” (amely „lényegében egy ember vallásos érzésének a történetbölcseleti önigazolása”) éppúgy tovább folyik, mint Ady vallásosságában.³ Kant erkölcstana – fejtegeti – „az erkölcs abszolút gyökerét fogta meg”: a „belénk oltott nagy muszájt, amellyel mint tökéletlen teremtmények állandó küzdelemben állunk”; „ezért az Istentől belénk oltott muszájért folyt az iszonyú szellemi küzdelem itt: ezért volt szükség a tapasztalattól független tiszta észre, az ideákra s az erkölcs elsőbbségére a megismerés fölött. Az emberben van valami világtól független, biztos – amennyire tudatlanságunk ennek a szónak a használatát megengedi: isteni; amire életünkben támaszkodhatunk. A reformáció a vallásos élményt Isten és ember közvetlen viszonyára egyszerűsítette, Kant [...] a reformáció munkáját folytatta, amikor Isten és ember közt a kategórikus imperatívusból csinált köldökzsinórt”.⁴ A feladat be-

¹ NÉMETH László: *Görögök és protestánsok* = Uő: *A minőség forradalma V–VI.* Bp., Magyar Élet, 1943, 304.

² Uo.

³ Uo.

⁴ NÉMETH László: *Hume és Kant* = Uő: *A minőség forradalma I–IV.* Bp., Magyar Élet, 1940, I., 164. Vö. „A protestantizmus az emberből szóló isten vallása. Azé az istené, aki nem a világ rendjében hangos,

teljesítésének feltétlen parancsát, a minőség és a kötelesség hivatásetikáját kapcsolja össze Németh László a morális ösztön személyességével. A legbelsőbb és legmélyebb indíttatások így megfelelnek a külső és felső rendelkezések igazságainak. Az egyéniség számára belső erőt és impulzusokat szolgáltató növés- vagy emelkedéskényszer értelmi elfogadása összhangba hozhatja a lélek érzelmi és szellemi világát: racionalizálhatja az eredetében nem racionálisat. Az „igazi szubjektivizmus” és az „igazi objektivizmus”⁵ – előzetesség és teleologikum – az erkölcs autonómiájában azonosulni vagy egységesülni tud, a „minél általánosabb, annál kielégítőbb”⁶ maximák eredendő bensőséggként való felismerése és követése egyszerre a lélek gyökérzetéhez, a „rajtfelédlt köldökzsinórhoz”⁷ ragaszkodó hűség és az „ünnepszomjas”⁸ ember emelkedésének lehetősége. Alanyiség és tárgyasultság, egyszemélyűség és univerzalizálás szintézise ez; „majdnem magánörület és majdnem természet-tudomány”.⁹ Döntően pedig: üdvösségtan. Az ember mögül származó – „tápláló” és „vért hozó” – meghatározottságok és az eszmei-szellemi törekvésirányok egyeztetése: akiért vagy amiért a küzdelem folyik, az egyszerre áll a lélek előtt és mögött: „abban az irányban, amelybe az üdvösség esik”.¹⁰ Ebben a biológista, vitalista (vagy kollektivistá) determinizmust túlhaladó, posztfreudi és részint Szabó Dezső utáni, másfelől protestáns-újkantianus jellegű, egyszerre mélyen alkattani, individuáletikai és egzisztenciafilozófiai megalapozottságú, egyetemesen lét- és morálbölcseleti horizontú, szekularizált és antropológizált (ily módon fenomenológizált) értékteológiában a küldetés és a „Szent Lehet”¹¹ elhívása összehajlik – összeér.

A „van” és a „lehet” viszonya azonban természetyszerűleg csak végső lételméleti tekintetben az összeforrottság: a véges emberi létezésben folytonos vívódás, birkózás, ütközés. Adottság és lehetőség a feladatban egyesül vagy egyesülhet, küzdőtere pedig az élet: így a feladat az élettel csatázik. Az élet kezdetétől (az ember „fogamzásától”) mint feladat „nyomul be” a világba, és az azután másfelől feladattá tett élet viaskodik értékadottság és értéklehetőség egymáshoz való közelítéséért. Az üdvösségügy tehát egyúttal törvénytörő üdvösség-harc; s az önmagunkért vívott harcunkba fonódik az, ami „új, magasabb bennünk”.¹² (S azt a „vezérletet”, „amely ezt a harcot irányítja, s megállapodva mint szokás bennünk marad: nevez-

hanem az akaratunk tövén.” NÉMETH László: *Két templom közt = Uő: Életmű szilánkokban I-II.* Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1989, I., 469. „Ha Istennek a világ mögött álló, abban csak részben megvalósult s bennünk is a megvalósulásért küzdő lehetőséget tekintjük, akkor a világtól elhagyva, de lelkünkben meg nem törve, amíg bírjuk: ennek a lehetőségnek tömjénezni, mégiscsak olyasvalami lesz, mint a karthauzi imája Istenéhez.” NÉMETH László: *Negyven év = Uő: Negyven év. Horváthné meghal. Gyász.* Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1974, 70.

⁵ NÉMETH: *Görögök és protestánsok.* i. m. (1943), 299.

⁶ NÉMETH: *Hume és Kant.* i. m. (1940), 163.

⁷ NÉMETH László: *Vallások = Uő: A minőség forradalma I-IV.* i. m. (1940), II., 148.

⁸ NÉMETH László: *Magyarság és Európa = Uő: Sorskérdések.* Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1989, 269.

⁹ NÉMETH: *Hume és Kant.* i. m. (1940), 164.

¹⁰ NÉMETH: *Vallások.* i. m. (1940), 148.

¹¹ NÉMETH László: *A „vallásos” nevelésről = Uő: Sajkódi esték.* Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1974, 9-73.

¹² Uo., 31-32.

zük erkölcsnek”.¹³⁾ A küzdelem tehát az elvonhatatlan és elvonatkoztatathatatlan idea megvalósulási, megvalósítási igyekezete. Ez önmagában is többféle, többszörös kettősségek rendszerét hordozza. Az eszménykövető öntökéletesítés aszketikus célra fogottsága nemcsak az autentikus – mélyebb és magasabb – önmagunkért, hanem a valóságos teljes énünkkel, a nem ideális életszerűségekkel terhes önmagunkkal folytatott hadakozást is feltételezi és jelenti. Önépítés és önlegyőzés ugyanazon folyamat két vetülete. Természet és erkölcs, antropológia és axiológia kölcsönösen át kell, hogy járja egymást, mivel létmódjukban nem fedik egymást, és szubsztanciájukban nem azonosak. Az abszolút igazság irányába kitágított perfekcionizmus tehát akarattal telített örök mozgás, feszültség, törekvés („conatus”); és a cselekvés erkölcsi értéke akarat- és eszményszerűségétől függ („a cselekvés moralitását az adja meg, ha mind a cél, mind a motívum erkölcsiileg tiszta” – ahogyan Pauler Ákos definiálja¹⁴⁾). A másik sorsmeghatározó feszültségforrás a megnemeseződő, magas minőségigényében elszánt, önelvű hősnek és a kisszerű környezetnek, az akár ellenséges körülményeknek, a szociális közeg hatalmának az összecsapása. S egy harmadik, talán legkínzóbb gyötrelmem nem a belső vagy külső érték, illetve értéktelenség közötti – elvileg és lelkileg tisztázható – különbségtételből, hanem a lényege szerint egyenrangú két végső érték közötti meghasonlásból fakad. Mert feltétlen érvényességgel bír egyrészt a minőség gondolat, az eszme, az életprogram, a terv tartalmisága, másrészt – éppen a személyiségnek és a hitnek a protestáns erezetű vallásfilozófia, a profanizált üdvönyt szerinti egységéből következően – magának az eszményhordozó szubjektumnak az öntudata és méltóságérzete, önbecsülése és morális integritása. Az, amihez ragaszkodik, és magának a ragaszkodásnak az életesélye. (Minthogy – Max Scheler kifejezésével – „nincs kötelességül szolgáló norma tételező személy nélkül”.¹⁵⁾ Ha valamelyiket veszélyeztetik, a döntés bármelyik feladásáról: képtelenséggé válik. Eszme és erkölcs hiteles együttesének erőszakos megbontása, dilemmatikussá törése csak életáldozattal – a „szentség” mártíriumával – vagy a méltóságvesztett (de az önbecsülés megtépzódását, feláldozását az eszme érdekében vállaló) „hősies” életfenntartással ellensúlyozható, kompenzálható. Mert „lényegileg kizárt dolog, hogy egyetlen véges személy [...] egyformán tökéletes példája legyen a szentnek, a lángésznek és a hősnek. Ezért a véges személy számára *megoldhatatlan* minden lehetséges *akarati* ellentét” – írja Max Scheler.¹⁶⁾ Vagy eszme és éthosz élet nélkül, vagy a megőrzött élet szellemi reménye – kényszerű erkölcsi önigazolással. Az összeegyeztethetetlen „veritas duplex” egyikének Németh László Husz Jánosa, a másikának Galileije lehet modellje. (S a Galilei-dráma kétféle befejezése további kérdéshelyzeteket exponál: az értelmesnek és perspektivikusnak, illetve az értelmetlennek és perspektívátlanak látszó erkölcsi áldozathozatal mibenlétéről.)

¹³⁾ Uo., 32.

¹⁴⁾ PAULER Ákos: *Bevezetés a filozófiába*. Bp., Pantheon, 1920, 117–120.

¹⁵⁾ SCHELER, Max: *A formalizmus az etikában és a materiális értékética*. Ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 1979, 855.

¹⁶⁾ Uo., 880.

A sorsdöntő vagy megoldhatatlan konfliktusok ilyenfajta sokrétűsége eleven bizonyosság Németh László világszemléletének, színművei, gondolati vagy eszme-drámái világképének alapvető és átütő drámaiságára. Az erkölcsi és az egzisztenciális konfliktusok lényegi tragikum¹⁷ eleve drámai szituációt teremt – nemcsak személyközi, hanem személyen belüli viszonylatokban is. (A „dráma lelke nem az események, hanem az ember vívódása köztük, [...] hogy valami dráma-e vagy sem: nem az eseményeken dől el, hanem ennek a vívódásnak a forrásán és igazságán [...] a drámát drámává a lelki történés teszi. Igazi színpada nem a világ, hanem a lélek... [...] Elég jelentős-e az ember, elég nagy-e az indulat, megrázó-e a harc: ez az, amit meg kell kérdeznünk. A nagy nemesség éppúgy megbűnhődhet, mint a nagy gonoszság; attól függ minden, hogy beletipor-e a világba, kihívja-e az istenek irigységét” – szögezi le elveit Németh László a *Dramaturgiai babonák* című írásában.¹⁸) S a személyiség őrlődése egyszersmind pokoljárás is: metafizikai erők megnyilatkozása; „az igazi drámai vívódásnak kárhozat-szaga van”; „mert az istenek néha valóban nagy s nemes vadakat, s a mi eszünk szerint kegyetlen módon ejtenek törbe, akár végzetnek, akár predestinációnak hívjuk a hálójukat. Meghajolni, de közben az Örök Rend oszlopaikat is megrecsegtetni egy vad lázongásban: istenkáromlás az istentiszteletben, ez a dráma ingere Prométheusz és Szophoklész óta. S ez még inkább Shakespeare-nél”.¹⁹

*

A végső etikai értékek, ideák drámai szemléletét mozgósító ellentét- és feszültség-fajták a dialogikus és a monoszituációs létállapotok jellegzetességeinek páratlan bőségével és árnyaltos rétegezettiségeivel nyilvánulnak meg tehát Németh László színjátékaiban. (Amelyek lírai-metaforikus csiszoltsága és bölcséleti gazdagsága, nyelvi-stiláris, esztétikai-poétikai és lélektani-intellektuális telítettsége, sokrétűsége, vibráló patinája amúgy is különlegesen lebilincselő – nemkülönben gondolati-példázatos vagy akár hitvitázó-esszéisztikus összetettségük; s így válnak a sorsparabolikus, az asszociatív veretesség mesterműveivé, a klasszicizáló modern magyar dráma remekeivé.) „Sors, végzet, közösség, érdemes, nem érdemes, miért, minek: ezek azok a nagy amorf szavak, amelyek visszaosztatják a káoszba a lélek építményeit”²⁰ – hangzik, a régi magyarság nagy protestáns alakjait megelevenítő drámák világára is érvényesen. A némethi eszmevilág minden lényeges mozzanatának külön hangsúlyt ad, így például – és különösképpen – az *Eklézsia-megkövetés* (1946) is. Mert Misztótfalusi Kis Miklós olyan egyéniség, akiben törekvés és minőség valóban egyszerre lényegül természetké, aki a betűmetsző és könyvnyomtató mesterséget művészetté fejleszti és finomítja-nemesíti, akinek a munkájában szerves egységet

¹⁷ Uo., 882.

¹⁸ NÉMETH László: *Kisebbségben I-IV.* Bp., Magyar Élet, 1942, III-IV., 111-116.

¹⁹ NÉMETH László: *Dráma és legenda = Uő: Két nemzedék.* Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1970, 578-579.

²⁰ NÉMETH László: *San Remó-i napló = Uő: Európai utas.* Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1973, 738.

alkot a spirituális, az esztétikai és a funkcionális: a használati és a hasznossági érték; „ars”, illetve „telos” és „techné”. A minőség forradalmára ő is, tipikus polgári mentalitással, öntudattal és erkölcsiséggel. S ha igaz – amint Kósa László fejtegeti –, hogy a Max Weber-i értelemben vett protestáns etika és értékrend hiánya „jellegzetes vonása a magyarországi protestantizmusnak”, mert bár a polgári szellem a tanokban adva volt, „széles körű kibontakozása” „a feltételek hiánya miatt” nem következett be a XVII–XVIII. században:²¹ Kis Miklós példája és igazsága éppen ehhez az irányú, el nem terjedt (mert gátolt) puritán (és nyugati típusú) polgári-értelmségi progresszivitáshoz kötődik. A weberi fogalom szerinti „aszketikus protestantizmus hivatásetikája”²² a munka gazdasági racionalitását és az elidegeníthetetlenül szubjektív ösztönzéssé erősödő feladat és küldetés transzcendenciáját egyeztetni kívánó igényességgel telítődik. Profán szakértelem, mívességet és artistikumot egyesítő szaktudás és szakrális köteleességéthosz, célracionális elkötelezettség és vallásos elszántsággal hevített vállalás, világi és egyházi szempontrendszer ötvöződik benne: ész és hit együttes készítése.

A drámahős Kis Miklós, a Németh László-i eszményrendszer szerint megtestesülő prófétai példa-ember ütközése a fennálló adottságokkal – a nemesi-feudális, állam-egyházszerű intézményességgel és hatalmaskodással – törvényszerű, egyben a lehető legmélyebben tragikus. Misztótfalusinak még inkább saját közegétől és még inkább, még szorosabban közönsnek vélhető ügyekben kell elszenvednie a sérelmeket (rágalmakat, vádakokat, megvetéseket és a többi – olyanoktól, akiknek a közvetlen érdekében munkálkodik, például az egyszerre szép, korrekt és sokak számára hozzáférhető *Biblia* kiadásával) –, mint akár Galileinek. Azok támadnak rá, akikhez tartozik vagy akikhez tartozónak tekinti magát – legalább elvileg. S a folytonos konfliktuson (a jóakarát állandó akadályoztatásával, megsebzésével és meggyalázásával való szembeállás esélytelen kényszerűségén) túlmenően a megalkuvó bocsánatkérés, a megnyomorító gerinctöréssel egyenértékű „eklézsia-megkövetés” gesztusával a maradék önérték kegyetlen lerombolását is el kell végeznie. Nemcsak az eszmetartalom vállalásához fűződő moralitás, hanem az attól független fundamentális erkölcsi önazonosság is végveszélybe kerül ezzel a mindennél – a Galilei-féle „revocónál” is – súlyosabb önmegalázással; a szellemi életprogram fenntarthatóságának az elvileg elképzelhető legnagyobb árát kell megadni a humanitás méltóságának teljes feláldozásával. Az eszme elvisége és az erkölcsi épség együtt pusztul az identitásválságban, az alacsonyrendűség előtt a kisszerűség érdekeit elismerő és annak önbizalmát tápláló megalázkodásban: a dignitás mártíriumában (hogy a „hájas, gögtől, kárörömtől és farizeusi kevélységtől duzzadó szívek közt ő, a legtisztább” állt fel „bűnösül”²³). S ezt tetézi a mindezt motiváló remény, az életfolytatás

²¹ KÓSA László: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen, Ethnica, 1993, 46–47.

²² WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Ford. GELLÉRI András et al., Bp., Gondolat, 1982. Vö. „A közvetlen bajban az egész sorsnyomást számon tartani, a közvetlen feladat mögött üdvösségünk nagy ügyét hajszolni nem illuzionizmus. A reformációról írják, hogy éppen mert vallásos ügyé tette a kötelességteljesítést, óriási erkölcsi erőforrása lett a polgárság gyakorlati előretörésének.” NÉMETH: *Magyarság és Európa*. i. m. (1989), 335.

²³ NÉMETH László: *Eklézsia-megkövetés* = Uő: *Szerettem az igazságot I–II*. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1981, II, 236.

kudarca: a fizikai összeroppanás, a testi összeomlás katasztrófája. (Ezért mondhatta Németh László erről a talán legkeserűbb darabjáról – az 1946-os keletkezési év saját személyét érintő, kínzó körülményeit is felidéző önéletrajzissal: „baráti fel-szólításokra volt válasz, hogy írásaim megtagadásával vásároljam meg nyugalma-mat. Misztótfalusi Kis Miklós megtette, s mi lett eklézsia-megkövetésének a követ-kezménye?”²⁴)

Kis Miklós alkatában a virtus macacssága, a düh és a – „káromkodás” és „imád-kozás” összeolvadására utaló – szenvedély kihívja a végzetet; a „sorsa [...] a termé-szete”²⁵ (ahogy a tőle való bizonyos idegenkedését bevalló felesége fogalmazza). Másfelől viszont – Grezsa Ferenc értelmezésében – „a szerep válik alkatává. Az esz-me megvalósíthatósága, esélye égeti énjébe az egyetlen lehetséges magatartást. Sorsa – a természete? Épp fordítva igaz. Jellemével a viszonyokhoz alkalmazkodó hős”; „Kis Miklóst nem az alkatába írt sors, hanem a társadalom valóságos erői örlik föl”.²⁶ A szenvedély igazsága és az igazság szenvedélye mindenesetre a lélek auto-nómiáját szilárdítja; igazán illik a tipográfusra, amiről a drámai Galilei-pörben részt vevő egyik bíboros elítélően nyilatkozik, így fakadva ki: „nem vagyunk pro-tesztánsok, hogy mind a magunk fejével gondolkozunk”.²⁷ Kis Miklós önfeljusége azonban nem zárja ki az akár kétséges kimenetelű engedménytételt sem. Hasonlóan a Kurátor Zsófi eszmei – és lelki, karakterológiai – rokonának tekinthető Bethlen Katához, az átkos és átkot szülő önfeladásba hajtott „protestáns Antigonéhoz”, aki „Árva” létére, „bukott életével is köldöke tudott lenni egy megpróbált tartomány-nak”²⁸; vagy az újrakezdsre mindig képes Apáczaiéhoz, akit makacs „idealizmusa” „szinte még a halálos ágyán is új, s a kudarc arányában növe vállalkozásokra ösz-tökélte”.²⁹ Megalapozottan írhatta Németh László *Negyven év* című önéletrajzi pá-

²⁴ NÉMETH László: *A drámaik elé* = Uo., I., 13.

²⁵ NÉMETH: *Eklézsia-megkövetés. i. m.* (1981), 242, 245.

²⁶ GREZSA Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Bp., Szépirodalmi, 1979, 132–135. Vö. „A saját ko-rukban meg nem értett gondolkodók, művelt fők monológjaiban ott vibrál a meg nem tagadható Németh László-i szellem. A társadalmi háttér hiteléből táplálkozó fátumszerű sors és az egyén párviadalában az elbukó, reformer marad alul, és sajátos módon minden drámájában legyőzetik.” HOPP Lajos: *Németh László és a „rég Magyarorságot” = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1959, 2. sz., 305. „Kis Miklós drámájá-ban Németh a látszólagos megalkuvás és a belőle fakadó önvád alternatíváját gondolja végig, hét évvel a Galilei előtt” – „az élet vagy az üdvösség elsőbbségét, a makacs kitartást vagy az önmegőrző kom-promisszum dilemmáját” firtatva. CSÜRÖS Miklós: *Németh László drámái* = Uő: *Költők, írók, mitológiai-k*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2004, 136. „Németh László drámáinak, de egész életművének központi motívuma, az átlagosnál nemesebb minőség önvédelmi küzdelme az őt nem értő közeggel”; „Személyes üdvösségügye nyer kifejezést minden egyes darabjában, s ez elválaszthatatlan társadalmi-emberi kül-detésétől, az elképzelésében élő nemesebb emberlétért való töretlen, hivatásszerű munkálkodástól.” GÖRÖMBEI András: *A drámaíró Németh László – felülnézetből* = Uő: *A szavak értelme*. Bp., Püski, 1996, 140., 141. „Misztótfalusi Kis Miklós – a kényszerítésnek engedelmességre – meggyőződése ellenére megköveti az ekléziát, de belehal ebbe a szegénybe. Husz bűne – saját önigazoló vallomása szerint – az volt, hogy a látható egyházon kereste a láthatatlan arcvonásait. Misztótfalusi pedig – szintén saját vallomása szerint – az, hogy a kis Erdély zsáluit a világra akarta kinyitni, hogy fölfelé akart menni ott, ahol minden lefelé ment.” GÖRÖMBEI András: *A drámaíró Németh László dilemmái. Az igazságszeretet drámáiról* = Uő: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Bp., Nap, 2003, 148. „Kis Miklós története mintha csak a magyar »Galilei-dráma« volna.” TARJÁN Tamás: *Németh László: Eklézsia-megkövetés* = Uő: *Százszor-színház*. Bp., Magvető, 1983, 238.

²⁷ NÉMETH László: *Galilei* = Uő: *Szerettem az igazságot. i. m.* (1981), II., 317.

²⁸ NÉMETH László: *Bethlen Kata* = Uő: *Kisebbségben. i. m.* (1942), I–II., 285–316.

²⁹ NÉMETH László: *A drámaik elé* = Uő: *Szerettem az igazságot. i. m.* (1981), I., 14.

lyatörténetében: „az erdélyit tartottam a magyarság legértékesebb s legragikusabb ágának”.³⁰

Hasonló szellemben íródtak az ugyanezeket a témákat feldolgozó – erdélyi szerzőktől származó – más drámák is: mind személyiségautonómia és morális identitásvállalás, minőségeszmény és népszolgálat értékszintézisét domborítva ki (ha nem egyazon magas esztétikai szinten is) ezekben a példaállító történelmi alakokban. Kovách Aladár Apáczai-drámája (*Téli zsoltár*, 1940) – időben megelőzve Németh 1955-ös *Apáczaiját* – hollandiai jelenetekkel kezdve kíséri végig hőse életpályáját, így adva megjelenített keretet az elutasított emberi-szellemi lehetőség okozta fájdalmas hiányérzet folytonosságának. Mert Apáczai nem egyszerűen a hollandiai professzorság külsődleges sikeréről mondott le, hanem művek megalkotásának a belső önértékéről; elhagyta „nem a becsülést, a katedrát, a boldogulást”, hanem „a férfi legerősebb fájdalmát, a művet”, amit nem írhatott meg többé.³¹ A lelki kompenzáció a gyermekekbe vetett hit – a „pedagógiai érosz” halálmegvető energiája: mint Németh Lászlónál is. Németh „apostoli” hőse („tudás és szépség szekulumokon átzengető énekének”³², a „nemzeti léleknek”³³ elhívott megtestesítője) – a tudománynak, a tanításnak mint „előtanulásnak” és a saját népét fölemelő anyanyelvi műveltség terjesztésének a megszállottja („magát égető szent ember”³⁴, „aki a szívében levő mennyországgal akarta ezt a szomorú földet beoltani”³⁵) – a nagy gondolatot Isten sugalmazásának tekintve („ami ott fönny van, az itt lenni is van... Mint gondolat”;³⁶ „Az erőt a feladattól, az Istentől kapja az ember”³⁷), halálos betegen is bízik az értelem világosságának továbbörökíthetőségében, jövőjében: „Az ember sehol sem lehet könnyebben virtuosos bölcs, de még vidám is [...] mint a halálos ágyán. Magán már úgysem segíthet, de az embereken át, azzal, amit az emlékezetükbe ír... talán valamicskét”³⁸; „A felvilágosodás, mint Isten lelke, oszthatatlan, s aki annak a katonájául szegődött, ha maga sárba-vérbe bukik is, a többiek majd győznek helyette is.”³⁹ A rációnak, a szabad gondolkodásnak és a mások „segítésének”, „okosításának” transzcendens szentesítettsége: innen származnak az independens eszmékkel megvádolt puritánus-presbiteriánus Apáczai társadalomkritikai nézetei is (például „A tudományban épp ez a szép, hogy egy szeglet kockájában is több méltóság és maradandóság van, mint az emberi becsvágy s vérengző kedv egész teát-

³⁰ NÉMETH László: *Negyven év. i. m.* (1974), 56.

³¹ KOVÁCH Aladár: *Téli zsoltár*. Bp., Bolyai Akadémia, 1940, 92.

³² NÉMETH László: *Apáczai = Uő: Szerettem az igazságot. i. m.* (1981), II., 744.

³³ Uo., 741.

³⁴ Uo., 728.

³⁵ Uo., 741.

³⁶ Uo., 736.

³⁷ Uo., 740.

³⁸ Uo., 738.

³⁹ Uo., 740.

rumában⁴⁰⁾ – amelyeket Páskándi Géza is árnyaltan tematizál és ábrázol *Tornyot választok* (1973) című (és a mű előszavának vallomása szerint a Németh-dráma elolvasása nélkül készült⁴¹⁾ színdarabjában. „A hit is erősebb lesz, ha az ész próbája edzi!”;⁴² „Az ész temérdek új érvet adhat a hitnek, hogy az még erősebbé lehessen”;⁴³ „Az ész hatalmával Isten hatalmát szolgálom és mondom”;⁴⁴ „A tudomány nem éppen úgy mindenkié, mint az igaz Istenbe vetett hit?”⁴⁵ – érvel (mondhatni: Németh László-i szellemben) Apáczai Páskándinál. Az újrakezdés heroinája Németh László *Bethlen Katája* (1939) is, aki a könyörtelen és kétségbeejtő sorscsapások, sérelmek közepette jut el a szolgálaterkölcshöz, a tevékeny odaadás magasrendűségéig – nemcsak virrasztó ragaszkodással őrizve, hanem átalakítva-átnevesítve is a kezdetben szinte görcsösen merev önérzettel, a szabad akarat és a vallási hűség önelvűségével védett értéktartalmakat. Németh a róla szóló trilógia tervét nem váltotta valóra (csak az első részzel készült el). Kocsis István monodramája (*Bethlen Kata*, 1976) viszont végigköveti önazonosságnak és öntörvényű önépítésnek ezt az egész életfolyamatát: a gyógyító, az oktatás- és kultúrapártoló munkába merülő erőfeszítésekig. S az ugyancsak az ellenséges környezettel viaskodó Misztótfalusi-ról született drámák szintén erőteljesen exponálják azokat a gyötrelmes dilemmákat, amelyeket Németh László is kiélelt. Szabó Lajos *Mentségében* (1970) a többszörösen, méltatlanul megalázott Kis Miklós (akit nem pusztán munkája irigy és ostoba akadályozásával próbál meg az ellene gerjedő rosszindulat, hanem még a bocsánatkérésre való képtelen-elképesztő kényszerítéssel is) már amszterdami válaszhelyzetében egyfajta abszurd tragikum részesévé válik. Szinte harcol azért, hogy elháríthassa az ígéretes külhoni karriert kínáló biztatásokat: hadakozik az erősködő jóakarattal, csak hogy belső parancsának (mintegy kötelességvállásának) eleget téve hazatérhessen – tönkretevői karmai közé. Akaratlanul bár: siethessen végzete elé.

⁴⁰ Uo., 719. Vö. „A puritánusok felfogásában a bűn sötétségéből a hit világosságára ébredő lélek abban találja meg szabadságát, hogy engedelmeskedik a teremő törvényeinek. Ha az ember megismeri a természetet, az alkotó törvényeinek engedelmeskedik. Apáczai Magyar *Encyclopaediájában* a puritánus etika és teológia mint »gyakorlati filozófia« és belső hit az Istenre, emberre és az ő dolgaira vonatkozik. Max Weber szociológiai tanulmányaiban kimutatta a puritánusok tevékenysége és a tőkés fejlődés közötti kapcsolatot. A puritán egyszerűség, szorgalom és elhivatottság érzése a polgári fejlődést segítette elő. A polgárosodó társadalomnak a régi kötöttségektől mentes, önállóan cselekvő és gondolkodó, »belülről irányított« embertípusra volt szüksége, aki munkáját erkölcsi jelentőségűtaddal végzi. A puritánus önmagát a jó ügy képviselőjének, ellenfelét a rossz képviselőjének érezte. A jó és a rossz feszültségében élt, ez adott értelmet életének, emelt gátat vágyainak és ösztöneinek, a lélek szabadságát a munkában, önmegtartóztatásban, megismerésben érezte megvalósulni. A puritán etika sem Apáczainál, sem kortársainál nem »teológiai koloncként« kötődött a karteziánus filozófiához, hanem a lélek szabadságának »gyakorlati filozófiája« volt.” FÁBIÁN Ernő: *Apáczai Csere János*. Kolozsvár, Dacia, 1975, 136–137.

⁴¹ PÁSKÁNDI Géza: *Vendégség. Tornyot választok*. Bp., Magvető, 1973, 103. Az eszmei-gondolati kapcsolódásokról lásd MÁRIÁS József: *Apáczai Csere János – kettős megközelítésben. Azonosságok és különbségek Németh László és Páskándi Géza Apáczai-drámájában* = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2001, 3. sz., 309–313. Lásd még PÉNZES Tiborc Szabolcs: „miért induljak a múltba másoktól kölcsönzött dítlánositásokkal?” Németh László Apáczai-drámájának szövegforrásai = *Nemzet – sors – identitás*. Szerk. PAPP Ágnes, SEBŐK Melinda, ZSÁVOLYA Zoltán, Bp., KRE – L'Harmattan, 2015, 101–113.

⁴² PÁSKÁNDI: i. m. (1973), 168.

⁴³ Uo., 173.

⁴⁴ Uo., 181.

⁴⁵ Uo., 172.

A dicsőség elfogadása helyett küzd – előre ugyan nem látott – bukásáért.⁴⁶ Veress Dániel A *megtévesztett* (1993) című monodráma pedig az eklézsiakövetés utáni lelkiállapotában idézi fel az önnön gyalázatát, a „prédasorsot” – a polgári öntudat, buzgalom, mesterség és erudíció gonosz megcsúfolását – kesergő hősét.

*

Misztótfalusi valamiért vállalja a vállalhatatlannak tetszőt, az önfeladás – rohamosan bebizonyosuló – képtelenségét, lehetetlenségét. Eppen nem a merev hajthatatlanság viszi bele abba a megszegyenítő, a „Virtust meggyőtrő”, az „Istent kicsúfoló” helyzetbe, amely „utoljára Gazsó Pista” osztályrésze volt – hogy az Úrasztala elé járuljon –, mert „részegségiben egy lányon erőszakot tett”.⁴⁷ (Az erdélyi néprajztudós, Barabás László kimutatja, hogy a kirekesztés és az egyházkövetés szokástradíciója mint büntető eljárás – elsősorban a paráznság, a korhelykedés, a nyilvános botrányokozás stb. bűnében elmaraszthatókkal szemben – Erdélyben, ha titokban is, szinte a mai napig fennmaradt.⁴⁸)

Mi az tehát, ami egy ilyen mértékű megaláztatás elviselését lelkileg megengedi? A polgári észszerűség, a hírnév méltóságát szem előtt tartó profán és józan megfontolás aligha; az inkább a személyes érdeket védelmezné, s például az eltervezett (a „pokol malmai”⁴⁹ közül történő) kivándorlás ténylegességét motiválná. A *Mentség* egy mondata jelzi, hogy honnan ered az a családi és köznapi kötelességet felülmúló, döntő lelki többlet, amely a racionális vagy etikai érveléssel már nem támogatható maradásra szólít: „Istenemre inkább, mint egyébre tekintve halasztom mégis az extremumot.”⁵⁰ A drámban is az „Isten hangja” az, „ami az embert viszi”, s amely „nem ismer későnt és koránt”,⁵¹ és a legmélyebb tusakodás a közvetlen Istenviszonyban zajlik; „az én dolgom ez, Istené s az enyém, asszony és kölkök nélkül [...] hagyj engem a lelkemmel magam”⁵² – fakad ki a nyomdász. S mi a megfellebbezhetetlen, végső sugallattartalma ennek a belső hangnak, ennek a szokratészi „foné tisz daimoniosznak”?⁵³ Mondhatjuk: az immár gyűlöletesen ellenségessé vált saját közönség további feltétlen szolgálata. A „hazája javára teljes lélekkel igyekező szegény legény”⁵⁴ magyarságszeretete és nemzetszolgálata. Azé az emberé, aki – Molnár Jó-

⁴⁶ „Vesztébe” rohanva, „feláldozódva”, a „sűrű sötétségben” „népének ébresztőjeként”; „a nagyvilág dicsősége helyett, a végzetnek is elejébe menve”. SZABÓ Lajos: *Mentség*. Bukarest, Kriterion, 1972. 23., 27., 47., 60., 76.

⁴⁷ NÉMETH: *Eklézsia-megkövetés*. i. m. (1981), 227–228.

⁴⁸ BARABÁS László: *Eklézsiakövetés a székely „protestáns szentföldön”* = *Uó: Kapun belül, kapun kívül*. Marosvásárhely, Impress, 2000, 16–36.

⁴⁹ NÉMETH: *Eklézsia-megkövetés*. i. m. (1981), 221.

⁵⁰ Idézi MOLNÁR József: *Misztótfalusi Kis Miklós*. Budapest, Berlin, Balassi – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2000, 364.

⁵¹ NÉMETH: *Eklézsia-megkövetés*. i. m. (1981), 217.

⁵² Uo., 228.

⁵³ NÉMETH: A „vallásos” nevelésről. i. m. (1974) 18.; NÉMETH: *Két templom közt*. i. m. (1989), 469.

⁵⁴ MOLNÁR József: i. m. (2000), 321.

zsef Misztótfalusi-monográfiája szerint – „csodálatos lelkierőre valló” módon „bénult kézzel, lábbal, többnyire ágyban fekvve, egyre csökkenő testi erővel, megmaradt ép elméjével, de beszédhibával, továbbra is irányította a nyomda munkáját”,⁵⁵ Németh László művében pedig az utolsó pillanatban is engesztelhetetlenül vádoló szóval kesergi: „de még a túlvilágon sem alszik el az én kínom ez ellen a nemzet ellen”.⁵⁶ A paradox „devotio” példázata ez.⁵⁷ Az eredendően nem racionális ragaszkodásé – egy néphez, egy szülőhöz. Ami Isten-ész-autonómia logikai sorába mint konkrét indokot, közvetlen értelmi magyarázatot nem nyújtó transzcendens elem illeszkedik. Az önfeláldozó hazaszeretet (félíg romantikus, félíg deheroizált és naturális) metafizikája, amely a kötődést már nem egyszerű érzelem- vagy értelemszerűségében, hanem (a misztikus irracionálitással érintkező vagy azt felül is múló): isteni lényegszerűségében demonstrálja. A nemzeteszme, a virtuális nemzeti értékideál, a nemzethez tartozás, a feltétlen hűség eszménye és elve (ez a valami belátható erkölcsön túli erkölcsi szubsztancia) így mintegy szentséggé magasztosul, megkérdőjelezhetetlenné szakralizálódik. S ha nem a legvégső isteni abszolútum helyére is, de az azzal legszorosabban összekapcsolódó relativizálhatatlan önértékek sorába emelkedik; a hipotetikus nemzetérték örök, elkötelező lényegfennállásban megmutatkozó, szubsztenciális igazságérvényt nyer. Az antropológikumban gyökerező Isten-élmény elidegeníthetetlen és meghaladhatatlan része a kollektív identitástól való elszakíthatatlanság, amikor a tényleges közösség nagyrészt csak gyilkosan el-lenszenves tud lenni. Adynál így nyilatkozik meg az ambivalenciának ez a misztériuma: „Utálatos, szerelmes nációm”. Németh Lászlónál Kis Miklós kijelentésében így: „egy ember legnehezebb munkái [...] a magával vívott órák, melyekben érdeke ellenére is a jóra állt rá”.⁵⁸ Csoóri Sándor ide találó megállapításában pedig így: „magyar az, aki az érdekei ellen is magyar akar maradni”.⁵⁹

Az Apáczai-drámában a főhős Boros János főkapitánnyal beszélget, imígyen: „Apáczai: Mert kegyelmed bölcs világi emberként mindig a maga javát nézte. Boros: S kegyelmed kiét? Apáczai: A nemzetét. Boros fölkacag: A nemzet? Hol van az, Apáczai uram? A csillagokban.”⁶⁰ Ezt maga Apáczai vagy a többi szenvedő erdélyi ma-

⁵⁵ Uo., 388.

⁵⁶ NÉMETH: *Eklézsia-megkövetés. i. m.* (1981), 246.

⁵⁷ Olyan, észszerűtlennek tetsző áldozathozatal, amely nem egyszerűen önérdeket, hanem a személyiség leglényegéhez tartozó (akár legszentebbnek tekinthető) szellemi értékeket veszteget el; mintha valami szerelmi – szerelemhez hasonló – vagy azon is túli késztetés nyomán. „Tudom, hogy magam nyomorítottam el az embert, a tudóst is magamban. A nemzetemhez való mértéktelen és soha nem víszonzott nagy szerelmemmel” – vallja meg Apáczai. NÉMETH: *Apáczai. i. m.* (1981), 743.

⁵⁸ NÉMETH: *Eklézsia-megkövetés. i. m.* (1981), 242.

⁵⁹ CSOÓRI Sándor: *Szálla alá poklokra*. Miskolc, Felsőmagyarország, 1997, 93. Az erdélyi teológus-kisebbségideológus László Dezső szép megfogalmazása szerint: „A világon – ha sok országba van is szétszárkítva és széjjelszórva – csak egy magyarság létezik. Van egy emberfajta, amelyiknek millió és millió egyedét valami megfoghatatlan hatalom arra kényszeríti, hogy akkor is magyarnak vallja magát, ha abból kára származik” LÁSZLÓ Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai. Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940*. Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 1997, 77–78.

⁶⁰ NÉMETH: *Apáczai. i. m.* (1981), 686–687.

gyar protestáns drámahős sem mondhatta volna szebben. A nemzet – a csillagokban. Ha már máshol nem is: ott mindenképp.⁶¹

⁶¹ Vö. mindezzel: „Hűség ez magunkhoz s hűség az emberi helyhez, melyre kitéttünk: lelkünkől nyíló akna, amelyen őseink lelke, környezetünk sugalma, fajtánk sorsa, az emberiség álmái, a kozmosz rendje s az unszoló Isten tódul fel, hogy tetteinket a nagy Egész javára meghatározza.”; „... a szabadság ez a hűség – a legteljesebb szabadság, amely a legteljesebb megkötöttség. Az ember mindent úgy tesz, ahogy akar, s az egész világ köti, hogy semmit se tehessen másképp.”; „Minden lélek magában hordja a Mindent, ahogy minden fa a természetet. A hűség épp arra való, hogy vele az ember a maga növéstervét, a maga világát, az emberiséget hajtó titok ráeső szavát, a maga istenében az Istent óvja, kihallgassa és megértse.”; „A magyar kultúrát, inkább mint bármely másikat, a hűség hozta létre. A legjellegzetesebb magyar műveket nem a magyar társadalom követelte ki: hűségből születtek.”; „A magyar valóságos érzésben, a Pázmányokéban éppúgy, mint a Bethlen Katákéban, mindig volt valami konok, ízes kopárság, mely nem abból szí színt, amit elképzelt, hanem amihez ragaszkodott. Kevesebb volt a szárnya, és több a gyökere, az Isten a »gondolatai alján« volt, s nem az imádságai fölött.”; „... a keresztény kultúra ezt az eredendő koppányi szabadságot csak hűséggé nemesítette.” NÉMETH László: *Kultúra és hűség = Uó: Életmű szilánkokban. i. m. (1989), I., 595–599.*

Smid Róbert

„Inkább csak életprogramból gyűlött”

A gyász mint normasértő identitásképzés Németh László regényében

„Ahogy a temetéssel a holtakat a földbe helyezzük nyugodni, úgy a gyásszal magunkban helyezzük őket nyugalomba.”¹ (Robert Pogue Harrison)

Németh László remek apropót szolgáltatott a honi irodalomtudományban jelenlévő nem tudományos jellegű vitákon keresztüli rezervátumépítésre.² Ezért nem szerencsés akár pozitív, akár negatív felhanggal Németh László lélekábrázolási érzékenységet valamilyen esztétikai ideológia szolgálatába állítani, hogy azt aztán társadalomkritikaként, nemzetkarakterológiai szólamként vagy a pszichés alkotók rezdüléseinek lenyomataként lehessen azonosítani. Viszont a fikcióban jelen lévő lélekrajz prózapoetikai vonásait sem érdemes elválasztani az életmű többi részétől, ezért saját hozzájárulásom azon projekthez, amely Németh László helyét kívánja azonosítani a magyar művelődéstörténetben, tudáspoetológiai színezetű: az irodalmi szöveg antropológiai horizontját vizsgálva³ a *Gyászt* nem az esszéisztikában megfogalmazott gondolatok, viszonyok vagy magatartásformák szócsöveként olvasom, hanem a halálhoz kötődő kulturális gyakorlatok textuális érvényesülését elemzem a gyász történeti alakzatán keresztül a regényben.

A *Gyász* újraolvasásának aktualitását egyrészt indokolhatja a halálhoz való megváltozott viszonyunk analitikus megközelítése és poetikájának újjáélesztése a kortárs magyar és európai, valamint amerikai irodalmakban. Bennük a halál olyan alakzatokkal kapcsolódik össze, mint a túlélők szégyene, az elhallgatás vagy a rutinizált, saját élet iránt érzett idegenség – szemben az olyan hagyományos beállítódásokkal, mint az öregség vagy a veszteség. (Sőt, előbbi éppen az élet megéltségeként rendelkezik sajátos vitalitással.)

Másrészt a kultúratudományban a halál vizsgálata manapság azért is népszerű téma, mert nyelvi tapasztalatként megközelítve, a trópusok sajátos dinamikáját biztosítja (ki beszélhet a halálról és a halálban), de a halál láthatósága mint hatalomtechnikai eszköz vagy a tömeges halál konstans fenyegető állapota (például az

¹ HARRISON, Robert Pogue: *The Dominion of the Dead*. Chicago, The University of Chicago Press, 2003, 50.

² „[A]milyen folyamatos, éppoly terméketlen az önkörében forgó Németh-recepció horizontmozgása. [A]z örökölt kétszatszatuság szemantikájából ki nem mozduló önmegértés nemcsak ugyanerre kényszeríti a dialóguspartnert, hanem önmagát is megfosztja annak beláthatóságától, hogy saját igazát csak egy érvényében is méltányolt másik igazság idegenségén teheti igazán próbára. [...] Hogy miként hozunk vissza valamit a jelenbe, mindig applikatív üzenete annak is, valamely változatlanul hagyott tradícióra bizzuk-e rá magunkat, vagy pedig reánk bizottként akarjuk újraértetni mindazt, amiből előzetes megértéseink származnak.” KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Arc és kánon. Az onértelmezés (nyelvi) eseményei az Ember és szerepben = Uő: Szöveg, medialitás, filológia. Költészettörténet és kulturalitás a modernségben*. Bp., Akadémiai, 2004, 217.

³ Ennyiben Kulcsár Szabó azon vállalkozását folytatom – néhol kiegészítve és kiterjesztve, újraértve, esetenként kritizálva –, amelynek keretein belül a fordulatot jelentő *Iszonyt* és az azt követő *Irgalom* és *Egető Eszter* regényeket elemezte a Németh értekező prózájában kifejtett „alkat”, „szerep” és „program” fogalmak mentén. Uő: *A példádú emelt szerep regényei. A regényíró Németh László az Iszony fordulata után = Tiszatáj*, 1986, 3. sz., 51–63.

ökológiai katasztrófaszcenáriók vagy a terrorcselekmények kiszámíthatatlansága miatt) is a kortárs episztemológia uralkodó diszkurzív figuráiként érzékelhetők. Az említett tényezők a halál kapcsán egyaránt érintik az elbeszéléseleméleti és a társadalmi horizontokat, mégpedig egy olyan regényben, mint Németh Gyász. Hiszen a másik halálából eredő, ámde a hétköznapi veszteségen jóval túlnövő gyász tapasztalatát ragadja meg; a nyelvi és társadalmi aspektusok összekapcsolódnak, hovatovább: egyik a másikra épül.

Bár az eddigi értelmezések jelentékeny része az etikai kritika kérdésirányai mentén tájékozódott a *Gyászt* vizsgálva, amikor a magyar falu szociokulturális viszonyainak archeológiáját,⁴ a nő szerep történeti szituáltságát (ideértve az antik minták reenaktálását is)⁵ vagy éppen a lélektani folyamatok ábrázolását⁶ emelte ki a regényből mint a befogadás eminens tényezőit, viszonylag kevés reflexió érkezett arra, hogy a főszereplő, Kurátor Zsófi a gyázmunka eredményeként az identitását éppen saját tónusának és az elbeszélői szólamnak a folytonos interakciója által képezi meg. Ezért először a halál és az elbeszélés viszonyára teszek reflexiókat az irodalom felől, majd, másodsor, feltárom a halál és a gyász elválasztottságát, ezáltal pedig az utóbbi öngerjesztő aktusainak diszkurzív-diegetikus kondícióit a regényben, amelyek egyszersmind Zsófi cselekedeteit is vezérlik. Harmadszor és végül amellet érvelek, hogy a transzgresszió, a határ- és normasértés éppen a halál, a hallgatás és a gyász nem konvencionális viszonyrendszere miatt (tehát hogy nincs egyértelmű elvágólagosság a szövegben e három alakzat között) jelenhet meg több szinten (narratológiai, szociokulturális, pszichobiografikus stb.) identitásképzőként a regényben.

Halál és elbeszélés

Walter Benjamin *Der Erzähler* című esszéjében – amely az 1930-as években íródott, tehát a *Gyász* megjelenése környékén – amellet foglal állást, hogy a klasszikus nagy elbeszélések mind a halál témája köré szerveződtek. A halálnak a mindennapi életben való szerves jelenlétét és a hétköznapiak ritmizálásában játszott szerepét hangsúlyozva tér ki arra, hogy a XIX. században a temetések közösségi események voltak, a halál pedig a család intimitásában bekövetkező jelenséggént természetes velejárója volt az életben maradtak rutinjának.⁷ A korban viszont már érzékelhető a változás, hogy a halál szegregálódott, azaz olyan rezervátumokba helyezték, mint a kórház, és olyan emberekre bízta a holttest kezelését, mint a sírásó. A halál megéltégéről szóló történetek megfoghatósága – állapítja meg Benjamin (és itt

⁴ PÁL József, N.: *A gyász és körülményei* = *Magyar Napló*, 2001, 2., 87–90.

⁵ SZABÓ László, Cs.: *Görögség – folklór – mítosz*. Németh László *Gyász* című regényének három aspektusa = *Jelenkor*, 1982, 9. sz., 820–826.

⁶ UTASI Mária: *Az aszketikus életidegenség regénye*. Németh László *Gyász* című művéről = *Üzenet*, 1979, 3. sz., 114–116.

⁷ BENJAMIN, Walter: *Der Erzähler* = *Uő: Schriften zur Theorie der Narration und zur literarischen Prosa*. Frankfurt, Suhrkamp, 2007, 113., 117.

nyilvánvalóvá válik a kettős kötés, hogy a halálról való híradás azért ágyazódhat narratív keretbe, mert a halál a mindennapok része volt közösségi szinten, viszont éppen az erősítette annak jelenlétét, hogy az irodalom feldolgozta témájaként) – azzal magyarázható, hogy a halálról adott hírből már csak a hír maradt (manapság is a tudósítás a tömeges halálesetokról való beszédmód uralkodó formája), az elbeszélés pedig háttérbe szorult.⁸

A *Gyász* erre nézvést fikciós reflexióként is felkínálja olvashatóságát. Ugyanis Zsófi férjének halála a falu életszervezésében mint meghatározó esemény jelenik meg, erről azonban csak Zsófi mediátori szerepének köszönhetően értesül az olvasó. Egyrészt úgy, mint akinek demonstratív gyászán – mint a halálról szóló híren – keresztül a falut foglalkoztatja egyáltalában maga az esemény (a férj halála). Másrészt úgy, hogy Zsófi megszólalásai a semlegesnek, tudósításszerűnek tételezett elbeszélői szövegen keresztül szűrődve állítják be meghatározónak Zsófi saját közvetítői munkáját is a falu életében. Tehát nem elsősorban arról van szó, hogy férje jelentőségét igyekszik bizonyítani a halála után (és annak ürügyén), hanem hogy magát az erre vonatkozó közvetítést (a gyászt) úgy kommunikálja a fokolizációs gesztusokkal a szöveg, mintha az a falu általános érdeklődésére tartana számot. Ezért lehet Zsófi jelentőségének forrása a saját életvitelével mutatott veszteség, ami pedig újabb híradásokat eredményez a közvetítés áttételes ismétlései révén.

„Kiszeláné az egész délutánt átaludta, s csak estefelé mozdult ki a házból, s vitte a híreket a Zsófiról a postamesternének. Persze vigyázott, hogy ezekben az elbeszélésekben Zsófi csak az igénytelen kis asszonyka maradjon. Ez a kis asszonyka, akinél lakom, tért rá úgy melleleg, s vigyázott, hogy időnként közbeszúrja, »náluk parasztnaknál« vagy »ahány parasztszaládot ismerek, mindenütt így van«. Valójában azonban annyira fel tudta kelteni az intelligens ismerőseinek az érdeklődését a kis parasztszaládon iránt, hogy egy-egy ilyen látogatás után maga még jobban rászomjazott a Zsófi kifakadásaira. A kis özvegy, aki olyan hirtelen veszítette el az urát, az anyósával összekapott, különköltözött, s férjéről tudni sem akart, az életből kivált, különös teremtes volt, akit az életben bennegázolódnak különös éberséggel tartottak számon, s Kiszeláné volt az egyetlen, aki ezt a különös teremteset közvetlen közelről figyelhette.”⁹

Itt két normasértés egymást alapozza meg: narratív normasértés történik, hiszen Kiszeláné értelmezését az olvasó ugyanúgy elfogadja, ahogyan teszik azt az ismerősei, ugyanakkor a társadalmi konvenciók felrúgása úgy kommunikálódik a narrátor részéről – látszólag ellentétesen Kiszeláné udvariassági kitételeivel, hogy minden parasztszaládnál hasonlóan megy végbe a gyász –, mintha Zsófi állna a falu mindennapi figyelmének középpontjában. Ez utóbbiban pedig összeér a falusiak és a narrátor tette, hiszen mindkettő a gyász intimitását megsértve a kollektivizálással intézményesíti azt; a tapasztalatot hírértéken kezelik, a szöveg pedig természetesként tünteti fel ezt az átalakítási folyamatot, vagyis mint olyat, amely egyedüli útja annak, hogy elbeszélhetővé váljék Zsófi gyásza.

⁸ Uo., 116., 120.

⁹ NÉMETH László: *Negyven év. Horváthné meghal. Gyász*. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1969, 599.

Ennél az aktusnál maradva – tehát hogy a halál az elbeszélésnek nem kizárólag tematikusan értve szervezőeleme, hanem a narrációt lehetővé tevő üres hely és elbeszélhetetlenség, vagyis a diegézis kérdéseként is mutatja magát –, Benjamins követően Michel Foucault-nál olvashatunk egy krízisről szóló tudósítást. Ő az 1969-ben tartott, *Mi a szerző?* című előadása során azonosította azt a hamis dichotómiát, amelyen a halál ellen írás mint vallomáosszág, azaz a szerző életben létéről szóló tanúságtétel alapul: a halál a megszólalással szembeállítva, vagyis hallgatásként, elnémulásként értelmeződik általában. Holott, mutat rá Foucault, a halál nyelvi tapasztalatként úgy volna inkább megragadható, hogy azt par excellence külsőlegességgnek feltételezzük, tehát mindenfajta bináris oppozíció túlínak, egyben a kétosztatóságok posztulálhatóságának feltételeként.¹⁰ Ennyiben Foucault nem mond nagyon mást, mint Benjamin, hiszen az elbeszélő szólam minden megkülönböztetésének a főnákjaként állítja be a halált, tehát az annak tapasztalata körüli diegetikus cirkálás és szondázás alapozza meg a narratívát. Filológiaiilag kimutatható a Németh-kortárs Maurice Blanchot hatása a foucault-i elméletalkotásra, leginkább az úgynevezett elbeszélés-triptichonjára (*Halálos ítélet, Mikor eljön az idő, Aki nem tartott velem*), viszont egy számunkra kortárs példát véve, Karl Ove Knausgård *Harcom* regényciklusának az első könyve is a halált, a hallgatást és a gyászt tematizálja, éppen a túlbeszéléssel próbálva elkerülni magát az eseményt.

Márpedig ez utóbbihoz hasonlóval találkozunk Némethnél is, hiszen bár Zsófi dacosan hallgat az érzéseiről, néma színjátékának motivációit és mozzanatait a narrátor részletesen elének tárja. Viszont a szöveg csak látszólag jelöl ki egy átvilágító-mindentudó szerepkört az elbeszélő számára,¹¹ valójában helyesebb őt úgy pozicionálni, hogy éppen a normasértés általam feltételezett diegetikus chiasmusa miatt (hogy beszél arról, amiről nem lehet) azon ösztönös és tabusértő magatartást ölti magára a narrátor (és ruházza át ezt a főbb szereplőkre, akik kíváncsiskodnak Zsófi magánéletével kapcsolatban, igaz, ott, a faluban ez konvencionális magatartásként van elkönyvelve), amely egyrészt teljeskörűen felvázolja Zsófi rezdüléseit, másrészt beszéde mégis aszimmetrikus marad a főszereplőnek szintén a konvenciók ellen lázadó hallgatásával és visszafogottságával szemközt. Vagyis nem lehetséges a regényben egyértelműen formalizálni, hogy van a hallgató főszereplő és a beszé-

¹⁰ FOUCAULT, Michel: *Mi a szerző?* Ford. ERŐS Ferenc = *Világosság*, 1981, 6. sz., 28.

¹¹ Vö. még ennek mentén a Kiszelné és a narrátor között megtehető párhuzamhoz: „Kiszelnét Zsófinak ez a titkos belső élete kimondhatatlanul bosszantotta. Sértődött gyanakvással járkált a házban, látszólag csak a lábosáival, a délutáni kávéjával s az újságjával törődött, de közben minden apró mozzanatot megfigyelt. Váratlanul nyitotta ki az ajtókat; ha Zsófi a konyhában szöszmötölt, az ajtófüggöny állandóan libegett, újabban még a kertbe is bejárt, és az öszirozásokat kötözte, hogy egy-egy bokor mellől hirtelen fölemelkedve, a Zsófi szobájába bepislanthasson.” NÉMETH: *i. m.* (1969), 605. A sértődöttség, amelyet a másik iránti értetlenség vagy a másik félreértése vált ki, amúgy is gyakori módhatározója Zsófi és Kiszelné cselekvéseinek, ez jelenti köztük talán a legerősebb kapcsolatot). A magyar modernség epikájában a leglátványosabban Kosztolányinál felszínre bukó apóriáját narrátor és főszereplő diegetikus viszonyainak Bónus Tibor az *Édes Annáról* írott monográfiájában részletesen tárgyalja. Elsősorban az „átvilágítás” és a „reflektorozás” diszkurzív technikáinak működését feltárva dekonstruálja a mindentudó elbeszélő figuráját. BÓNUS Tibor: *A másik titok. Kosztolányi Dezső*: Édes Anna. Bp., Kortárs, 2017, 39., 163. Lásd még ehhez kifejezetten a némethi prózapoetikára vonatkozóan DERCZY Péter: *Regényút – a Gyásztól az Iszonyig = Tiszatáj*, 1993, 7. sz., 28.; OSZTROLUCZKY Sarolta: *Színjáték és árnyjáték. (Szerepformálás, diszkurzivitás és ironia Németh László Gyász című regényében = Irodalomtörténet*, 2006, 3. sz., 403.

des narrátor a fokalizáción alapuló metaleptikus vegyítéséből kifolyólag. Ahogy Foucault szerint a halál nem a megszólalás ellentéte, hanem pontosan az, ami a ketőségeken túli, a dichotómiák fonákja, úgy az elbeszélő és Zsófi nem lehetnek egymás narratív tükörképei még akkor sem, ha előbbi beszél arról, amiről az utóbbi hallgat: a halál szűzsészervező elemként történő érvényesüléséről.

„Az ura halála óta először gondolt férjhezmenésre. De erről rögtön eszébe jutott, amit az anyósa mondott. A szabadság kellett neki, azért nem volt maradása. És ha úgy is van? De nincs úgy, felelt a büszkesége. Dehogys tudná ő az urát elfelejteni. Nem olyan ura volt neki, hogy azt csak úgy elfelejthesse. Ennek a csöppségnek se mondhatta senki, hogy ilyen vagy olyan anyja volt.”¹²

És attól, hogy az elbeszélői szólam a gyász tapasztalatának színre vitelével kapcsolatban nem hallgat szemérmesen sem az okról, sem pedig a folyamatról, hanem fecseg arról, amiről hallgatni illik, ellentétben áll annak módjával, ahogyan Zsófi megéli a gyászát, és ekképpen szándékoltan szembemegy a társadalmi elvárásokkal (hallgatagságával).¹³ Tulajdonképpen a narrátor beszédessége és a főhős csendje közötti ellentét fonákját ugyanabban a haláltapasztalatban jelölhetjük ki, amelyről Foucault és Benjamin is beszél, és ezen keresztül csak még szorosabbá válik a szövegek közötti kötés.

Amennyiben ugyanis a halált mint az (inszkripció, artikulációs stb.) esemény megszólalhatatlanságát, szóra bírhatatlanságát feltételezzük, úgy a nyelv határáként, fonákjaként, állandó fenyegetettségként határozzuk meg, ami maga egy nem integrálható kívüliség. Ekképpen a távollét tényleg csak a beszédben lehetséges, de a távollétben nincs beszéd, illetve nincs olyan száj, amelyik ezt a viszonyt kimondhatná, mert a halál úgy zárja ki a beszédet, ahogy a beszéd kizárja a halált; csak a hallgatás marad a nyelv önreflexiójaként¹⁴ – a hallgatásra viszont a reflexiót a narrátor teszi meg, nem Zsófi. Vagyis bár a távollétet, a külsőlegességet a megszólalás képezheti (önmagához képest a hallgatást, a halál eseményiségét, a gyászt), azt a viszonyt már lehetetlen narratívába foglalni, hogy ehhez képest a távollétben nincs lehetőség a megszólalásra.¹⁵

„Egypár napig mélyebben hordta a fejkendőjét, s az anyósának elmesélte, hogy a boldogult uráról álmodott. De épp ezalatt furcsa gondolatai támadtak a megszakadt házasságukról. Talán nem is volt olyan jó ember a Sándor, ahogy a halála óta

¹² NÉMETH: i. m. (1969), 567.

¹³ Ennyiben a narrátor és a főszereplő normasértései ellentétes irányúak, ámde párhuzamosan futnak.

¹⁴ Vö. KITTLER, Friedrich: *Lullaby of Birdland*. Ford. SMID Róbert = *Prae*, 2017, 3. sz., 26.

¹⁵ Ahogy ezt a viszonyt Lőrincz Csongor érzékletesen megfogalmazza, „[a]z utólagosság vagy túlélet nem egyszerűen időbeli kategória, hanem tulajdonképpen az esemény egyediségének felel meg, amennyiben az identikus formában nem reprodukálható, sokkal inkább kiiktathatatlan cezúrát jelent, amihez képest minden élet, egzisztencia, tapasztalat csak mint utólagosság, mint túlélet nyilvánulhat meg. Sőt a tanúsított tapasztalata csak ezen utólagosság felől válik azzá, ami, vagyis tanúsítandó eseménnyé, tapasztalattá, affekcióvá (mintegy az utólagosság is afficiálja a tanút). Ennek felelhet meg a túlélés mint mozgás, egyfajta transzgresszió, vagyis nem egyszerűen időbeli állapotról, »után«-ról van szó.” LŐRINCZ Csongor: *A tanúságtétel passziója élet és halál között* = *Tiszatáj*, 2017, 4. sz., 78. Ez magyarázza azt is, hogy Zsófi miért képes az idézetben foglalt módon viszonyítani a jelenlegi boldogtalanságát a múltbelihez, illetve e kettő horizontjának metszéspontján miként veheti fel annak lehetőségét implicite, hogy mennyire lenne boldogtalan, amennyiben a férje életben maradt volna.

mondogatni szokták. Igaz, hogy szépen beszélt, nem volt rossz ember, tudott hízelegni, de nem húzták-e őt már a második hónapban a vörös Hangyásnéval. [...] Igaz, ő sem hagyta magát; néha éjfélig elvitatkoztak az ágyban, s az urának csókkal kellett megpuhítania a hátát, hogy szembeforduljon vele, de különösen mostanában jobban emlékezett a vitákra, mint a csókokra, és sokszor úgy érezte, hogy nagyon boldogtalan lett volna egyszer az ura mellett, talán még boldogtalanabb, mint így.”¹⁶

Márpedig, ha a halál átélője nem tud megnyilatkozni, az előbbtől pedig szükség-szerűen eltérő artikulálójá nem képes a halál tapasztalatához hozzáférni, abból csak egy *a posteriori* nyelvi-mediális esemény következik (tehát valaki más tanúságtétele a halálról), amelyben viszont mindig ott a lehetőség, hogy mindössze önmagáról beszéljen (mint a gyász, önmagára vonatkozzon), és teljesen elszakadjon attól az eredeti történéstől (a haláltól), amellyel a létesült és fenntartott kapcsolata az egyetlen, eredeti és megalapozó inskripciója (a gyásznak a halál). A gyásznak, illetve – mint arra dolgozatom harmadik pontjánál rátérek – a gyázmunkának öngerjesztőnek kell lennie a diszkurzív szabályoknak megfelelően, de a regényben itt is normasáttéssel, transzgresszióval találkozunk. Állításom szerint ugyanis a haláltapasztalattal fenntartott viszony nagyon is jelen van a *Gyászban*, ellentétben az öncélú gyászról értekező olvasatokkal.¹⁷ Az olvasat kulcsa abban az aszimmetriában keresendő, hogy a tapasztalat átélője nem képes megnyilatkozni, a megnyilatkozó viszont nem képes a nyelvi külsőlegességre (a halálban való elhallgatás) tapasztalatához hozzáférni. Ez érthető a férj és Zsófi viszonylatában, ahol az utóbbi kommunikálja gyászán keresztül az előbbi hiányát a saját és a közösség életéből, de ugyanígy vonatkozatható a narrátor és a főszereplő relációjára is, ahol előbbi nem fér hozzá a gyász tapasztalatához, mindössze okként tünteti fel azt az utóbbi valamennyi aktusában. A gyász mint a halálról szóló, normatívvá tett másodlagos diskurzus (utólagosságként) a nyelvileg ezen átvitelek révén válik öngerjesztővé. A narrátor és Zsófi összejátszásának köszönhetően ez a beszédmód már önmagáról tesz kijelentéseket, eredeti tárgyáról, a halálról nem szolgálhat autentikus megnyilatkozással. Éppen ezért lehetséges a halált először egyértelműen a gyász okaként feltételezni, majd pedig mint utólagosan, pusztán a gyász által eseményjelleggel bíró tényezőt, teljesen leválasztani róla,¹⁸ helyette pedig azt feltételezni, hogy Zsófi érzések nélkül mindössze megjártassa a gyászát.

Vagyis a halál feletti hallgatás, Zsófi gyásza – amely gyakorlatilag megismétli a nyelvvesztett és nyelvkölcsönzésre szoruló állapotot (ezért a narrátor lesz mindentudó és fecsegő Zsófi gyászáról) – szembesít minket a kérdéssel: a nyelvi utóhatásban (Zsófi és a narrátor szólamainak összjátékában) képes-e a gyász az esemény binárisan tételezett struktúráját – amely alapján egyáltalán eseményként pozicio-

¹⁶ NÉMETH: *i. m.* (1969), 558.

¹⁷ Például UTASI: *i. m.* (1979)

¹⁸ Hasonlóval találkozunk ahhoz, amiről Lőrincz megnyilatkozik a nyelvi utóhatásként konstruált tanúságban (l. jelen dolgozat 15. jegyzetét): a gyász itt egyszerre *avant la lettre* és *post factum* hozza létre saját eredőjének eseményiségét (a halált mint kommunikálható tapasztalatot), és annak a tanúságával (a gyász performált formájával, amely életprogrammá avanszá) alkotott összefüggésnek a hiátusába íródik be a gyász mint tényleges tanúságtétel a regénynek a diegetikusan konstitutív és az elbeszélést szervező alapjaként.

nálható a halál (nyelv/nem-nyelv, beszéd/hallgatás) – felülírni, és új értelmezési utakat nyitni a Németh-regényben. Vulgo, megmutatni, hogy a szöveg nem elvágó-lagosságok és ellentétek mentén szerveződik?

Halál és gyász

A *Gyász* esetében a szerző által is előnyben részesített etikai olvasatban¹⁹ persze fonák helyzetbe kerül halál és gyász viszonya, Németh sugalmazása szerint ugyan is amennyire elkerülhetetlen, hogy a gyász öncélúvá váljék, annyira bírálható is ez a magatartás, pontosan akkor, amikor az általam az előbb felvázolt nyelvi-médiális-diszkurzív mezőből (tehát tulajdonképpen öngerjesztésének átvitelek, áthelyezések és eredeteltörések kirajzolta teréből) kilépve szociokulturális tényezőknékv van kiutalva a gyász-halál-viszony. Másképp megfogalmazva: a gyász önmagára irányulása diszkurzív kényszer helyett akkor kínálja fel magát a regényben az etikai ítéletalkotás tárgyául, amikor működésmódja intézményesülve már szükségképpen normasértőként tűnik fel a közösség számára – holott a falu (ahogy a narrátor is), mint arról az első részben értekeztem, már eleve normasértő módon teszi kommunikálhatóvá Zsófi gyászát. Ugyanakkor Zsófi a gyászt mégiscsak azzal képes fenntartani a gyászcél után is (és ennyiben nagyon is ellenszegülve annak, amit ekkor már elvárnak tőle a falubeliek, nevezetesen, hogy kezdjen el élni), hogy özvegy Kiszelnét magához költözteti. Vagyis pontosan az járul hozzá a gyász fenntartásához, hogy a gyász kiszakad az interperszonális intimitásból,²⁰ és új terepévé a falu szociokulturális-intézményes terepe válik. Egyszersmind pedig társadalmi (és elbeszélésmódbeli) normákat kezd sérteni pusztán azzal, hogy ekképpen érvényben (tud) marad(ni). Sőt, Kiszelné – akit nem véletlenül az esküvői és a halálozási hírek érdekelték leginkább az újságból²¹ – gyakorlatilag erősítőként működik Zsófi közvetítő-híradói szerepét tekintve, ezzel az elbeszélő keze alá játszva. A hármójuk szétszázazhatatlan szólamai által generált és az olvasó számára felajánlott belátások narratív dramaturgiáját leginkább Zsófi testvére lakodalmának az elmesélésekor érhetjük tetten:

„Igazság szerint akadt volna Zsófinak beszélgető társa, nemcsak az üldögélő asszonyok kerülgették, de eleinte egy-egy legény is ott ácsorgott körülötte, s tekingetett felé, hogy meg merje-e szólítani. Zsófi azonban azzal jött oda, hogy mit keres ő ebben a lakodalomban, nincs rá itt senkinek szüksége, s csakugyan a lakodalmásoknak más dolguk volt, mint hogy az ő dacos szívét puhíttassák. Ő pedig egész este a beszámoló mondatokat készítgette, féllelkével ott ült a Kiszelnével szemben (akire különben az anyjának nem győzött eleget panaszkodni), s szinte fájdalmas gyönyörűséggel kapott rajta, ha a vőlegénye rokonai kisegítő asszonymnak nézték,

¹⁹ NÉMETH: *i. m.* (1969), 547–552.

²⁰ Vö. BENJAMIN: *i. m.* (2007)

²¹ NÉMETH: *i. m.* (1969), 751.

vagy a túl hangos mátkapár úgy gugyorodott a szomszéd lócára, hogy őt észre sem vették. Már innét a szoba sarkából is úgy nézte, mintha egy darab múlt lett volna, ami a száraz, sértődött szemei előtt rikoltzott, támadott és imbolygott. A szó, amely alig ért a füléhez, már sérelmes emlékké változott, más emlékekbe kapaszkodott, a szenvedély elkapta, és kerékfogai közé darálta az eleven jelent, s amikor hajnalban, fekete kendőjében hazament, oly világosan és oly hamisan emlékezett a lakodalmas éjszakára, ahogy csak egy távoli fájdalmas emlékre tudunk visszanézni. Kiszeláné kérdései aztán még jobban kiszínezték, élesebbre dramatizálták a lakodalmom mozzanatait. Az anya, mintha nem is lenne több gyereke, gárgyultan ténfereg a leánya körül; – Jaj, azt se tudom, mitől szakadjon meg a szívem, a fájdalomtól vagy az örömtől. – Az Ilus meg, mint akinek nem is újság, hogy esküszik, csak nevet meg koccintgat, és szemérmetlenül csókolgatja az urát; s nevet a durva tréfákon, amivel a főjegyző bökdösi az új férjet. Parasztlegény nem viselkedne úgy, ahogy ezek a tanult fiatalemberek. Teleisszák magukat, aztán sorba rókázzák a gangot. Gondolják, így kell barátkozni a paraszttrokonnal. Érdemes megnézni, hogy táncolnak azok; a vőlegény öccse még hatodgimnazista, aztán már csak úgy dagasztotta a Marit. Annak a butának meg ragyog a szeme, azt hitte, attól, ha egy úr megcsókolja, ő is úrilány lett. A Pali nem tud táncolni, hát a cimbalomba döntötte a bort. Azzal mutatta a pestieknek, hogy ő is tud valamit. Ő csak ült a széken, és nézte, vele csak forgott a világ. Az senkinek se jutott eszébe, hogy eb vagy kutya, mire gondolhat most ez a Zsófi, vessünk ennek is néhány szót. Az apja még csak oda-odapislantott a daloló férfiak közül, de aztán azt is elnyomta a bor; már nem bírja úgy, mint régen. Úgy állt ott, mintha a koporsóját falnak támasztották volna, s abból nézné a kergéket. Eljött, s még csak egy kis süteményt se dugtak a kis Sanyinak. Mintha nem is az unokájuk volna. Bezzeg az Ilusé, az majd aranyos lesz.”²²

Azzal, hogy elfogadja, gyászának elsődleges terepe immár a falu intézményes közege (a lakodalmon tanúsított magatartása tanúskodik erről), Zsófi ténylegesen képessé válik minden más diskurzus letiltására, leginkább pedig azon szerepek elutasítására, amelyeket pont a gyász oka, a férje halála nyitna meg számára: lehetne anyósánál, illetve szüleinél élő vénlány, kérőre váró özvegy vagy csak szimplán férfifaló. Azonban devianciájának okaként állítódik be a halál akkor, amikor a társadalmi konvenció maximumra hajtásával sikerül elérnie egy üres helyi értéket; egyszerre a gyászban és a gyász által: ugyanis nem illeszthető be a viselkedése a gyász túlzásba vitelével a társadalmi beszédmódok közé. Zsófinál a szereplehetőségeinek elutasítása a gyász igenlésére vezethető vissza, ugyanakkor ez nem a szerepek elfogadásának és elutasítás szülte kettősség egyik vagy másik oldalán bekövetkező döntés meghozatalaként vagy identitás felvételeként értelmezhető.²³ Itt ér össze valójában a gyász a halállal: Zsófi a szerepvesztésben meglátja a lehetősé-

²² Uo., 602.

²³ Takács Miklós hasonló nézőpontból vizsgálja az emlékezet formáit a regényben, az identitás kérdéskörét is bevonva az értelmezésébe akkor, amikor személyes tapasztalat és kulturális elvárás feszültségére mutat rá mint egyszerre konstitutív tényezőre és a narráció produktumára. TAKÁCS Miklós: *Léthe, mnémoszüné, melankólia. Emlékezés és felejtés Németh László Gyász című regényében = A prózaíró Németh László*. Szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, Kossuth, 2005, 157.

get, és minden elutasítása gyakorlatilag egyetlen igenlő aktusra vezethető vissza, amely arra irányul, hogy egy előre nem rögzített identitást alakítson ki magának. Például az, hogy Kiszelnéhez kezdetben nagyon szolgálatkészen viszonyul, a saját döntése, és ez merőben eltér attól a lehetőségnyalábtól, amely egy, a kezére pályázó férfival való kapcsolatában jelentkezik – vagyis Kiszela Imrével is legfeljebb bináris lehet a viszonya: vagy elfogadja a közeledését, vagy elutasítja; ez pont ebben a sorrendben meg is történik a regényben. Az én olvasatomban tehát a recepcióban túlsúlyba került szociológiai és pszichológiai közegvegyítésen túl inkább az a meghatározó, hogy a halál és a gyász között olyan viszony jöhet létre, amelynek alapja az identitás felszámolásán keresztül felvállalt identitás. Ennek módja a regényben, hogy a döntésbe implicite foglalt determinációval szemben (ha nem választom az egyiket, akkor a másikat kell) a döntés saját logikájának határátlépő jellegét világítja meg a gyász, mely utóbbit bár a halál váltja ki, de nem határozza meg annak módját teljes mértékben. Vagyis nem csupán kauzálisan szükséges megelőznie a gyászt a halálnak, hanem, ezzel párhuzamosan, a gyász mint másodlagos és diszkurzív figurája a halálnak adja egyáltalában a halál jelentését és jelentőségét a regényben (Zsófi közvetítőfunkciója); az elkerülhetetlennel szembehelyezve a döntés pluralitását, a halál elkerülhetetlenségével a gyász választható formáit, és még az e kettő közötti kapcsolatot is beírva ebbe a struktúrába, amennyiben a halál nem determinálja egyértelműen a gyászban felvehető identitást. E szembenállást azonban aszimmetrikus formában tolmácsolja a regény ahhoz képest, ahogyan a halál a gyászt szükségszerűen kikényszeríti. Jó példa erre Sanyika anticipált halála, amelyről a híradás gyászt generál, azonban éppen Zsófi nem tud róla akkor, amikor a falubeliek már megkezdtek az ezzel járó rituálét.

„Akik nem voltak közeli ismerősök, tanakodva fordultak utána, hogy ugyan mi lelhetette a Kurátornét; mások megállították, hogy mi történt, s előre részvevő arcot vágtak a kérdéseknél. Akik hallottak valamit a Sanyika betegségéről, halálhírért várva álltak el az útját: – Csak nincs valami baj? – S széles tenyerükben már ott feszengett a részvétkívánság. Kurátorné mindenki előtt megállt, elmondta, hogy nagyon odáig van szegényke, a tornyai doktor már letett róla, aztán mentegette magát, hogy mennie kell, az apjuk még nem tudja.”²⁴

Kérdés, hogy mindez, tehát hogy a halál meghatározza a gyászt, de nem annak végrehajtási formáját, nem éppen Zsófi saját halálához vezet-e a társadalmi rendben; hogy lemond még az anyaságról is, miután először özvegygé vált, utána pedig maga utasította el, hogy újra bárki felesége legyen. Jó összevetés lehet itt is a *Harcom* Knausgård-ja, hiszen nála akkor történik meg a halál, amikor kialakul egy konvencionális szerep (például apa és férj), és onnantól kezdve minden megy tovább gyakorlatilag a főszereplő-elbeszélő cselekvőképességétől függetlenül: a történet ideje felgyorsul, a narráció megmerevedik. Zsófinál azonban ez pont fordítva történik. A halál ismétlődése szabaddá tehetné, mert – és ezt a falubeliek mondják is – az ura és a fia halála után gyakorlatilag szabad ember, tehát innen nézve halál és

²⁴ NÉMETH: i. m. (1969), 672.

a gyász éppenséggel egymással szemben lennének meghatározhatók (hogy míg a halál felszabadít, addig a gyász konvencionális béklyókkal jár). Azonban a gyász még akkor is fenntartja a kapcsolatot a halállal, ha látszólag öngerjesztő módon működik, vagyis egy idő után saját magára referál. Zsófinak a gyász miatt feláldozott élet jelenti a gyász végtelen szemiózisának a kommunikációs áttétek, a híresztelés öngenerálásán alapuló regénybeli biztosítékát.

Ehhez hozzájárul az is, hogy amikor a faluban már nem élő a hír, narratív önbetárgyosítás történik, hiszen Zsófi Sanyika halálos ágyánál gyakorlatilag már a megelőlegezett és felerősített gyászon keresztül érzel mindent önmagán kívül. És bár például Prousttal ellentétben Némethnél a múlt és a jelen interakciója a belső emlékezés és a külső érzékelés viszonyában nem valósul meg kétirányúan,²⁵ annak a reggelnek az elbeszélése, amikor Sanyika kicsit jobban lesz, a realizmustól mégiscsak a modernizmus (Joyce, Woolf) felé tartó, látványos fokalizációs megoldásokat alkalmaz.

„Kinn a Mari vontatott, lassúbb hangja felelt a férfiéra; mire a másik nyeglén, csipősen fölrohögött. Aztán hirtelen elakadt az a röhögés, és Zsófi kitalálta az intést, ide mutattak a betegszobára, és elhallgattak. Most komoly pofát vágnak mind a ketten, vagy talán nem is képmutatószkodnak, csak hangtalan mosolyognak egymásra. Mari mint egy meghatott állat, aki hálás, hogy ilyen jó vicceket mondanak neki, s az a csirkefogó kötekedőn, pimaszul, ahogy őrája is akkor a konyhában.

A gyalázatosak! Hanem amikor halkan megeredt az ajtó mögött a beszéd, nem állhatta meg, odaszorította az ajtóhoz a fejét és fülelt, mit tud elkapni a beszédükből. – Van egy komám a taxinál; az azt mondja, nem ül föl, kisasszony, körülsetálaltam a ligetben. Hát gondolhatja, irtó pofa ez, nem a ligetbe viszi, hanem jó helyre. Nincs az a lány, aki az autótul meg nem szédül. Nagyságának hiszi magát, ha oda hátra ülhet. – Zsófi nem értett minden szót; inkább *kitalálta*, mivel henceghet az Imrus. S a Mari apró böffenéseihez hozzá *képzelte* a félig szégyenben, félig boldogságban úszó arcát. Ez a buta még azt sem tudja, meg szabad-e hallgatni az ilyet vagy sem. Egyáltalában, hogy mit felelhet rá; csak böfög.”²⁶

Ebben a passzusban ugyanis éppen az emlékezetnek, a múlt mintáinak (Zsófi saját tapasztalata Imrussal, illetve megfigyelőként Imrus és Mari korábbi találkozásának emléke) és a részleges érzékelésnek a vegyítéséből próbálja Zsófi rekonstruálni a kinti eseményeket (erről tanúskodnak a „képzelte” és „kitalálta” szavak), ebbe mindazonáltal belejátszik a Sanyika iránti aggodalom és Zsófinak a saját érzékelésébe vetett kételye is. A narratív normasértés a társadalmi konvenciók (hallgatózás) áthágásával és az érzékelés devianciájával összekapcsolódva a gyász mikrodinamikáját demonstrálja, amikor az anticipált halál (Sanyikáé) és a saját sorsa feletti keserűség (az Imrussal való viszony eltemetése) összekapcsolása történik meg a szövegben.

²⁵ Vö. RÉVÉSZ Anna: *A fokalizáció vizsgálata Németh László Gyász című regényében* = *Kalligram*, 2010, 1. sz., 83.; Uő: *A narrátor vizsgálata Németh László Gyász című regényében* = *Palócföld*, 2009, 5. sz., 66. Dérczy Péternél is nyilvánvalóvá válik az *Iszony* fordulópont-jellege akkor, amikor a *Gyászt* csak részben nyilvánítja tudatfolyam-elbeszélésnek, részben pedig a XIX. századi elbeszélési minták imitációjának, egyfajta köztes létet kijelölve neki a prózaesztétikai eljárásmodjait tekintve. DÉRCZY: *i. m.* (1993), 29.

²⁶ NÉMETH: *i. m.* (1969), 664. (kiemelés tőlem – S. R.)

A gyász mint transzgresszió

Mibe fordul át végső soron Zsófi gyásza, ha az eddigiek értelmében transzgresszióról beszélünk több szinten is, vagyis társadalmilag, egyéni identitás alapján és a narratív szólam kontaminációja kapcsán? A transzgressziót Foucault úgy határozza meg, hogy az a határral kerül kapcsolatba: maga egy zóna, amely explicitté teszi a határátlépés pillanatát és az átlépés egész ívét is úgy, hogy miközben maga is átlép egy határt, gyakorlatilag felszámolja saját kiindulópontját, eredetét, hogy aztán újra átlépve azt, visszatérjen oda, ahova már ténylegesen nem lehet átlépni²⁷ – a regény-nél a halálba a gyásszal.

Amennyiben a *Gyász* egy esztétikai ideológia szolgálatába állítja a gyászt, annak oka nem kizárólag Zsófi lázadása, hanem az elbeszélővel való diegetikus összejátéka, vagyis hogy a gyászt kísérő hallgatásról való beszéd átesztétizálja azt. Ennyiben pedig – amennyiben az esztétikait fenomenalizálhatóságának feltételeiként is értjük nietzscheiánus módon – elsőrendűen tematizálja a tárgyaival való viszonyát. Az olvasó oldalán végrehajtott esztétikai identifikáción (amelynek forrása a narrátor vagy éppen Kiszelné által nyújtott belátások Zsófi lelkivilágába) alapul ugyanis annak tételezése, hogy a gyász öncélú, ennél fogva a kizárólag a falusiak szokásaihoz való parodisztikus alkalmazkodással véghezvitt normasértés tulajdonképpen nem azt produkálja, hogy Zsófi görbe tükröt tart a szociokulturális viszonyok elé, ezzel pedig kiemelkedik a közösségből, hanem azt, hogy disszeminálódik a narratív szólamban. Más szóval, az eltérő narratív szintről érkező tudósításokból, amelyek Zsófi lélekrajzává állnak össze, eredhet az olvasat társadalomkritikai aspektusa: a gyászról való beszédmód mint a gyász tárgya jelenik meg az esztétikai hatásösszefüggésekben. Ez pedig elbizonytalanítja, hogy valóban Zsófi vallomásként olvasandó-e az aktus öncélúsága és üressége, illetve, hogy valóban megteszi-e azt a kijelentést, hogy halott legbelül, vagy mindössze az olvasó dönt erről helyette – a számára belátásokkal szolgáló szereplők és elbeszélő miatt – a gyász átesztétizálásának köszönhetően. Ha gyász és idealizálás szorosan együtt jár, és a halálnak a közösségi életben való jelenléte pusztán a gyászról szóló hírekkel történik meg,²⁸ ez a közvetítettség továbbra is aszimmetrikus marad. Ugyanúgy aszimmetrikus, mint a hallgatás/beszéd viszony (nem tükröződés van főszereplő és elbeszélő között), vagy hogy Zsófi a saját identitását éppen az identitásnak a gyáson keresztüli felszámolásával teremti meg. Ez utóbbi lépés pedig nem a múltra irányul, nem regresszív vagy rekonstruktív szerepképzés, hanem progresszív, a jövőre irányuló.

²⁷ FOUCAULT, Michel: *A Preface to Transgression = Language, Counter-Memory, Practice. Selected Essays and Interviews*. Ithaca, Cornell University Press, 1977, 34.

²⁸ Jól demonstrálja ezt az a helyzet, hogy ha Zsófi nem tartja be a szabályokat, a büntetése a pletyka lesz. A pletyka, akárcsak a gyász, öngerjesztő működésmóddal bír, ennyiben az utóbbi chiazmusaként is szolgálhat, nem az elbeszélhetőség kondíciójaként, hanem annak egy alsóbb narratív szinten beírt, tükrözött metaalakzatként, mely mindazonáltal belesimul a konvenciókba. Ez ismét csak akkor érhető tetten, amikor Zsófi elképzel egy scénáriót, például, hogy mit gondolhatnak róla, amikor a csendőrsapja neki a szelet: „Nem bírta ki a gondolatot, hogy ugyanebben az órában talán tíz-húsz házban is róla folyik a beszéd.” NÉMETH: *i. m.* (1969), 578.

Így a veszteség (a halál mint eredet) nem egy újjal íródik felül végső soron, hanem a tagadás igenlését okozza, ezzel teremti meg a kilátástalannak tűnő viszonyok között Zsófi jövőképét.²⁹ Bár a gyász halottnak nyilvánítja a tárgyat,³⁰ nem a tárgyról való lemondással és az életre ösztönzéssel jár együtt ez Zsófi esetében (ez egy dialektikus viszonyt feltételezne), hanem kurátorkodásával gyakorlatilag megmerevíti és közszemlére teszi a hiányt (ami a többletből fakad, hogy a végletekig feszíti a konvenciókat, eközben viszont kiüresíti a gyászaktust).

Ez Zsófi gyázmunkája, egy olyan ökonómiával, amely tele van ambivalenciákkal, vagyis nem dialektikus – egymásba átfordítható, egymás tükrözéseként létező – ketőségek mentén szerveződik, és ennyiben érintkezhet ez az aktus a halál mint par excellence külsőlegesség tapasztalatával: ahogy Benjamin és Foucault értekezett róla, az elbeszélést így szervezheti a halál. A gyász mint transzgresszió itt nem egyik állapotból a másikba lépésként értelmezhető, hanem az aszimmetriák demonstrálása révén színre viszi a halálnak az elbeszélésszervező munkáját. Ha így értjük a gyázmunkát a regényben, akkor Zsófi gyászán keresztül közvetítődik metafikciós módon az elbeszélhetőség kondícióegyüttese – az erről szóló híradások, mint például a pletyka (lásd a 28. lábjegyzetet) pedig csak az így értett tanúságtétel (lásd 18. a lábjegyzetet) mise-en-abyme-aként szolgálnak. A gyázmunka ambivalenciája ugyanis abban áll, hogy valamit világra hoz, ugyanakkor éppen a rekonstrukciós törekvéseiben kell, hogy kudarcot valljon (a halottat nem lehet feltámasztani, a tárgyat halottnak kell nyilvánítani).³¹ A gyázmunka ezért nem a munka általános ökonómiájának egy speciális fajtája, hanem a nyelvi ökonómián kívüli, amennyiben nem dichotomizálható (például némaság/beszéd, főszereplő/elbeszélő). És ezért mindenfajta metanyelvet elutasít, tehát az elbeszélő nem a gyázmunkáról beszél, hanem Zsófi-val való interakciójában hozzájárul a kudarchoz, amely maga a gyász eredménye. Ahogy ezt Jacques Derrida megfogalmazza:

„Ezért nem lehet beszélni a gyázmunkáról és mondani bármit is a szubjektumáról, hiszen *így* nem válhat témává, csak a gyász egy újabb tapasztalata férhet hozzá, amely azon a már megnyilatkozó gyászban gyakorol gyázmunkát [vagyis a gyászt gyászolja öngerjesztő módon – S. R.]. [...] Ezért, amikor bárki gyázmunkát végez, szembesül a lehetetlennel: hogy a gyázmunka befejezhetetlen, vigasztalhatatlan, békíthetetlen – egészen a halálig, [...] mely a gyázmunkavégzés tárgya és alapanyaga...”³²

A gyász mint transzgresszió ekképpen a határhoz nem úgy viszonyul, mint a tiltott a törvényszerűhöz, a külsőlegesség a belsőhöz, vagyis nem oppozíciókkal, hanem békíthetetlen aszimmetriákkal dolgozik; nem erőszak egy osztott, etikai világban, és nem győzedelmeskedés egy dialektikában.³³ Ami Zsófinál tehát mint életellenes

²⁹ Ennyiben Takács téved, amikor az által véli meghatározhatónak a regény gyászképét, hogy a veszteség egy emlékekkel helyettesítve vagy felülíródva működik tovább. TAKÁCS: *i. m.* (2005), 160.

³⁰ Vö. HARRISON: *i. m.* (2003), 56.

³¹ DERRIDA, Jacques: *The Work of Mourning*. Chicago, The University of Chicago Press, 2001, 142.

³² Uo., 143.

³³ FOUCAULT: *i. m.* (1977), 35.

(mert normasértő) magatartás jelenik meg, az nem a halálvágglyal képez párhuzamot, mint inkább nem a halál túléléseként értett gyász bevett formájaként manifesztálódik, így pedig a szöveg arra is felhívja a figyelmet, hogy élet és halál viszonya Németh regényében eleve nem a konvenciókhoz illeszkedő formában jelenik meg Zsófi karakterén keresztül. Hasonlóképp Zsófi gyászának rutinellenessége azért értelmezhető életellenesként, mert gyászgyakorlatának nincs helyi értéke a társadalmi rendben,³⁴ nem pedig azért, mert szemben áll a szokásokkal. Tehát a gyászt egy olyan fatális technikának lehetne nevezni,³⁵ amellyel Zsófi kiírja magát nemcsak a társadalmi rendből, de abból az értelmezési pozícióból és propedeutikából is, amely megkísérli gyászát egyáltalában valamiképpen érteni.³⁶

Ezért a transzgresszió az én olvasatomban – és leginkább ebben jelölhető ki az eltérésem Bertha Zoltán remek *Gyász*-értelmezésétől – nem egy másfajta létbe való átlépés a teljes kilépéssel,³⁷ hanem az elutasítás helyett (ahogy írtam, nem arról van szó, hogy Zsófi gyászában elutasít szerepeket, nem nihilista-démonikus figura) egy olyan afirmáció magával a gyással, amiben ugyanakkor semmifajta pozitívitás nem mutatható ki. Ez nem más, mint kudarc, a gyázmunka programszerű kudarca

³⁴ Robert Harrison hívja fel arra a figyelmet, hogy a gyász olyan impulzív formái, mint a zokogás, a hajtépés vagy a mellék ütlegetése a legkevésbé a kontrollvesztésről árulkodnak, sőt, a leginkább ezek voltak megkoreografáltak annak érdekében, hogy a gyászoló elcsajátítsa a veszteség okozta fiziológiai tünetek feletti uralom gyakorlatait. „Azzal, hogy szabályokat hoznak arra vonatkozólag, »miként kell gyászolni«, a ritualizált sirámok segítenek elkerülni azt, hogy a veszteség által meghatározott pszichés krízis – és annak főleg a kezdeti szakaszai – a gyászolót teljes delíriumba vagy merevségbe taszítsák [...] A ritualizáció ezért azt szolgálja, hogy a gyász krízisét kordában lehessen tartani a tartalmának az előírt gesztusok és a gyász kifejezésére vonatkozó precíz kódok segítségével történő objektivizációjával.” HARRISON: i. m. (2003), 57.

³⁵ Itt a baudrillard-i értelemben alkalmazva a „fatális” kifejezést, illetve a falu mikrohatalmi közegére vonatkoztatva, Zsófi transzgresszív identitáskonstrukcióját fedi le, amennyiben ő nem egy banális utat választ, amely a szubjektív erősítésére szolgálna, hanem az áttételes ismétlések, az elvárásoknak való elébemenés általi határát- és visszalépések szolgálnak nála olyan fatalizmusként, amellyel szemben nem lehet erőt vagy ellenérőt kifejezni, mert túllép az ilyesfajta bináris logikán. Lásd a banális és fatális technikákhoz BAUDRILLARD, Jean: *Forget Foucault*. Los Angeles, Semiotext(e), 2007, 33., 89.

³⁶ Nem véletlen, hogy egy helyen ez az életellenesség az űzött állattal való azonosulásként jelenik meg Zsófinál: „Az oszlopra, amely előtte állt, egy piros vonal futott, körös-körül, egyszerű-kétszer, háromszor, egymást többszörösen keresztezve. Volna szíved ezt bemeszlni, te utolsó, s elfelejteni azt a kis halarcot, amint a fogyó lélegzetért kapkodott. Hát szívünkben is ilyen hamar benővi a halottakat a fű. Állat az ember, vagy mi? A zsoldár fogyott, Zsófi a megfogyó hangokon át a felálló padosorokat látta, minden sornál felállt egy sor, előbb a nők szopránja veszett ki az énekből, aztán a férfihang is mind ritkult. Kiszeláné már ott állt a templom előtt, a fekete gyöngyösor a nyakában; a pepita ruhás fiát várja, a fiú megveregeti a mamus arcát, s ő boldogan a postamesterékre kacsint. Mit törődnek ezek övele? Ki tudja, miben sántikálnak, hogy olyan kedvesek hozzá. Hogy vigyorogna az Imrus, ha látná, mi megy végbe öbenne.

Beszaladt a házba, magára kapta a kendőjét, hóna alá a locsolóúveget, s neki az utcának; az egész ház tárva-nyitva maradt, csak a maga ajtajára fordította rá a kulcsot. Amikor az utcára kiért, már a szomszéd saroknál hömpölygött a templomból kitóduló nép. Zsófi fölfogta hátul a hosszú szoknyáját, hogy gyorsabban lépkedhessen; úgy menekült ez elől a tavaszi nép elől, mintha valami színes dagály lenne, amely, ha utoléri, s örvénybe temeti, megfojtja. Milyen bolond vagyok, szidta magát, miközben az üldöző ár lassan elmaradt.” NÉMETH: i. m. (1969), 739. (Köszönöm Bertha Zoltánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a szöveghelyre.) Ráadásul ez a jelenet Sanyika halálát követően játszódik, amikor is Zsófi azzal szembesül, hogy nemcsak fia halála nem kapott a falu mindennapjai szempontjából formatív helyi értéket, de saját performált vesztesége sem képes nagy horderejű változást előidézni, ritualizált gyáza így végképp a rendszeren kívüliként lepleződik le előtte, ennek viszont az ontológiai szintlépés (az antropológiai differencia állati oldalára kerülése) csak egyik, és alighanem derivatív aspektusa. Ez utóbbihoz lásd SMID Róbert: *A ló meghal, a médium él. Adalékok az antropológiai differenciához mint kultúrtechnikához = Milyen állat? Az állatok irodalmi és nyelvelméleti reprezentációjáról*. Szerk. BALOGH Gergő, FODOR Péter, PATAKI Viktor, Debrecen, Alföld Alapítvány – Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2020, 248–255.

³⁷ BERTHA Zoltán: *A létszerű ambiguitás regénye*. Németh László: *Gyász = A prózáiról Németh László*. i. m. (2005), 151.

(hogy az általa halottnak nyilvánított tárgyat újra lehet éleszteni benne), a felszámolás elfogadása, amely a gyász sikerét jelzi (eredménye mégiscsak az, hogy elbeszélhető a gyász), legyen az bármennyire megjátszott vagy inautentikus, sőt! A hallgatásról való megnyilatkozás ugyanis sosem lehet sikeres, és éppen ezzel kommunikálható egyáltalán a gyázmunka programszerű kudarca az elbeszélő részéről – a kibékíthetetlen aszimmetriák összejátszásában. Ekképpen beszélhetünk a gyászról mint transzgresszióról úgy, hogy az a határvonal demonstrálása önmagán belül: a gyázmunka által kitermelt megszólalásmódot nem a személyes élményről történő narratív vallás és a falu pletykaszintű, a halálról csak hírértékkel bíró beszédmódja közötti különbség konstituálja.³⁸ Hanem egy olyan antidialektikus viszonyban játszik szerepet, amely éppen az említett kettőség (a narratív kitárulkozás és a pletyka) és a között áll fenn, hogy Zsófi és az elbeszélő szövege végső soron nem választható el egyértelműen. Ez a bizonytalanság a bizonyosságnak azon a hiányán alapul, hogy bár az elbeszélő ellenjegyzí a Zsófi által elképzelt helyzeteket, mégsem állapítható meg, hogy ő vagy Zsófi teljesen tudatában lennének annak, hogy ezek megtörténnek-e valójában vagy sem. Ezért Kulcsár Szabó Ernő megjegyzésével ellentétben, amely szerint ha Némethnél alkat (archetipikus személyiség, a priori sors) és szerep (a környezet egyik normatív viselkedésmintája) egymással úgy azonosítódnak, hogy utóbbi felülírja az előbbi,³⁹ akkor a jelentéshorizontokat lezáró elbeszéléspoetika érvényesül, állításom szerint annyiban mégiscsak nyitott marad a diegézis, hogy a tanulmányom címében citált „életprogram” – mely a gyázmunkának az elbeszélői feltételeket kitermelő sikeres kudarca – harmadik elemként jelenik meg Zsófinál alkat/sors és szerep mellett.⁴⁰ Ez pedig maga egy transzgresszió a kétosztatúságból: egyszerre egy par excellence nyelvi-beszédmódbeli külsőlegességgel érintkezve – amely a gyásznak a halállal való kapcsolatát újra megalapozza (és ennyiben a gyász nem öngerjesztő és szegregált, önmagába zárt jelenség) – és felfüggesztve a határokat az átlépéssel a megszólalói szövegek között ugyanúgy, mint az ezt a disszeminációt előállító gyázmunka diskurzusában feltételezett megkülönböztetéseket halál, gyász, hallgatás és beszéd között (leginkább Zsófi és az elbeszélő viszonyában).

Mindezeket tekintetbe véve Németh László helyének kijelölésére a magyar művelődéstörténetben a következő ajánlatot lehetne tenni az irodalmi szöveg antropológiai horizontja felől. Ha a lélekrajz emlegetése elkerülhetetlennek tűnik is Németh hősnőinek tárgyalásakor⁴¹ – még akkor is, ha ténylegesen irodalmi értelmezés-

³⁸ Valójában semmifajta különbség nem tételezhető Zsófi ez irányú gyakorlata, vagyis a scénáriógyártás, és a falu pletykálkodása között, sőt, éppen utóbbi hatására talál vissza újra s újra a gyász önműködéséhez – tehát egy alsóbb narratív szint erősíti meg az egyáltalában vett narrativitás lehetőségét. Vö. 28. lábjegyzet.

³⁹ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Törvény és szabály között. Az elbeszélés mint nyelvi-poétikai magatartás a harmincas évek regényeiben* = Uő: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Bp., Argumentum, 1996, 78.

⁴⁰ Kulcsár Szabó maga is foglalkozik a koncepció beilleszthetőségével Németh regényepoetikájába, ezt az antropológiai horizont érvényesülésének tekintve a szerepazonosság helyett. KULCSÁR SZABÓ: *i. m.* (1986), 59.

⁴¹ Például BÁLINT Ágnes: *Az identitásproblematika Németh László regényeiben* = *Thalassa*, 2002, 1–2. sz., 5–43.

sel szolgálunk, vagyis nem tematikusan azonosítunk motívumokat, hanem az egyes olvasatok előállíthatóságának feltételeit vizsgáljuk szövegszerűen –, ugyanakkor ez elválasztottan történik az értekező prózájának nem programszerű olvasatától, akkor a lelki láttelep és a szociológiai-közéleti viszonyok tárgyalása két elválasztott és egymással össze nem függő témaként tűnik fel, hovatovább a regényekben is legfeljebb dialektikus viszonyba kerülhet egymással a szépirodai és az esszéista Németh László (például Zsófi gyászán keresztül artikulálódik kritika a magyar faluról). Azonban, ahogy azt itt bemutattam, a *Gyász* tudáspoetológiája éppen ezeket az elkülönítéseket teszi lehetetlenné, azazhogy mutatja meg eredendő egységüket, amely mindenképp szükséges ahhoz, hogy szétválaszthatók legyenek, valahányszor teleologikus olvasatok áldozatául esnek. A hősnők életének programszerűsége ugyanis merőben különbözik az értelmezések programszerűségétől.

Zsófi megmerevedése, a gyász monumentumává válása olyan tárgyvesztés, amely végső formájában átlépés a gyász programszerűségébe: ez azonban nemcsak kiüresítése és kiüresedése az aktusnak, hiszen a gyász nem csupán etikai aspektussal bír, hanem a gyászbeszélés programját is megvalósítja. A korábban általam progresszióként meghatározott eredménye az életprogramnak csak egy olyan különbségtétel két tagja közé íródhat be, amelyet a halottak felé tanúsított attitűd kultúrtörténetileg változó formái jelölnek ki: az emlékezés és az elválasztottság fájdalma szemben áll a reménnyel és az újbóli találkozás örömhírével.⁴² Éppen ezért, amikor Kulcsár Szabó a korabeli európai mintákkal összevetve az elbeszélői és a főszereplői tudat között a narratív analógia kényszeres rekonstrukciós működését azonosítja a regény előreutalásaiban,⁴³ nem veszi tekintetbe, hogy az általa szintén megfigyelt feszültség a narrátor és Zsófi között nem feltétlenül függesztődik fel akkor, ha előbbi pontosan a gyász gyakorlatának azon, a modernitásban kulturálisan jobban beágyazott formája mellett foglal állást, amely a kereszténységnek a halállal kapcsolatos eszkatologikus jövőképét hirdeti. (Amely tulajdonképpen egy újabb találkozás lehetőségével a jelenben összeköti az élőket és a holtakat).⁴⁴ Ily módon a *Gyász* elbeszélője a jövőorientált gyászrutint teszi meg a diegézis szervezőelemévé anticipációk formájában. Ez pedig nem lezárja a nyitott horizontokat, mindössze a(z esszéikkel összefüggésben érvényesíthető) dialógusstruktúráról⁴⁵ vagy a (stiláris) „poliglott jellegtől”⁴⁶ eltérő megközelítést követel magának elbeszélő és főszereplő viszonyaiban. Ennek mentén a szereppel abban az esetben nem azonosítható a program – és kerüli el ekképpen az olvasatban a „sorsszerűség mitológiai képletéhez”⁴⁷ történő alkalmazkodását a némethi prózapoetika –, ha az elbeszélőt legalább annyira hozzákötjük a falu közegéhez, mint amennyire Zsófi átvilágításá-

⁴² HARRISON: *i. m.* (2003), 107.

⁴³ KULCSÁR SZABÓ: *i. m.* (1996), 79.

⁴⁴ HARRISON: *i. m.* (2003), 118.

⁴⁵ Vö. KULCSÁR SZABÓ: *i. m.* (1986), 51.

⁴⁶ Vö. OSZTROLUCZKY: *i. m.* (2006), 404.

⁴⁷ KULCSÁR SZABÓ: *i. m.* (1986), 79.

hoz. A *Gyász* ezzel mindössze imitálja a klasszikus elbeszéléseket, amelyeknek – mint azt Benjamin megállapította – teljesebb hozzáférésük volt a halál tapasztalatához, ugyanakkor a narráció sokkal inkább magán viseli a modernségnek a halált hírértéken kezelő attitűdjét.⁴⁸

Annak kudarca ugyanis, hogy a haláltapasztalathoz kösse a regény a gyászt, és a kudarc, amely egyáltalán halál és gyász elválaszthatóságát felszámolja, bár megképezi a narratívát Zsófi és az elbeszélő szólamából, a faluról mondott ítéletet legalább annyira a narrátor implicit önreferencialitásának a függvényévé avatja a gyász ritualitását illetően, mint amennyire hozzákapcsolja azt a személyes horizonthoz.⁴⁹ Mert nem úgy viszi ezt a többszörös relációteremtést véghez a szöveg, hogy egyértelműen és megfellebbezhetetlenül a magyar faluról mondott kritikaként állítja be magát, sem pedig úgy, hogy feltétlenül az empátiát akarná felkelteni a főszereplő iránt. A feszültség a narrátor és a főszereplő között a gyászmunka performativitásának eltérő, de egyszerre érvényben lévő formáiból fakad, amit maga a regény is színre visz a legalapvetőbb szintjén. Hiszen végső soron egy szervezet vagy közösség gyászáról is szól a *Gyász* (mindkét értelemben, tehát őket gyászolva és az ő gyászukat bemutátva), ha már csak a hírértékén határozza meg az élet mindennapiságát a halál, viszont az élet elbeszélhetőségének kereteit továbbra is csak a halál strukturáló munkáján keresztül lehet előállítani.

⁴⁸ Ennyiben pedig Dérczy akaratlanul is fején találja a szöveget, amikor kiemeli, hogy a lélekábrázolási intencionáltsággal „ellentétes mozgású, irányú az elbeszélőszervezetnek az a vonása, hogy az ábrázolt világból a befogadó sokkal többet tudhat meg, ismerhet meg, mint ami például Zsófi tudatán keresztül közvetíthetődik.” DÉRCZY: *i. m.* (1993), 29.

⁴⁹ Ez viszont nem azonosítható az ironiával (modalitásként értve, legalábbis, egészen biztosan eltér attól), mint ahogy azzal Osztrólczyk Sárolta elbeszélő és főszereplő viszonyát pusztán a nyelvi működésre koncentrálna konklúziójában nyugvópontra igyekszik helyezni. Vö. OSZTRÓLCZYK: *i. m.* (2006), 405.

Windhager Ákos

Hagyomány és korszerűség a magyar könnyű szimfonikus stílusban

Gyulai Gaál János: *János vitéz*

Cseh Tamás emlékének

Németh Lászlóval kapcsolatban rendszeresen elhangzik az általa vázolt bartóki modell tanítása: a népművészet közösségi elemeiből egyéni művészi stílus teremthető; a hagyomány a korszerűség alapja; a nemzeti kultúra adja az egyetemes művelődés remekművét. A bartóki modell világszínvonalú példái Makovecz Imre építészete, Nagy László költészete és Sára Sándor filmjei. Ehhez a sorhoz tartozik Gyulai Gaál János zeneszerző is, akinek munkásságát a legszűkebb szakmai körön kívül a nagyközönség elfelejtette. A jelen tanulmány azt mutatja be, hogy a Jankovics Marcell *János vitéz* című rajzfilmjéhez írt kísérőzenéje megvalósítja Németh László bartóki modelljét, és megújítja Kodály szimfonikus örökségét. Napjaink kedvelt kortárs szerzőinek (Dubrovay László, Balassa Sándor, Gyöngyösi Levente) közönségsikere az általa elkezdett újféle zenei stílus értékét igazolja.

159

Nem leszek a játékszered

Amikor Mara (Ostorházi Bernadett alakításában) rádöbben arra, hogy élete nagy szerelme nemcsak hogy titokban hazatért, de ráadásul az ellenérdekelt cég vezetőjeként keresztül is húzza gondosan kidolgozott üzleti tervét, így fakad ki álnok exudvarlójára: „Nem leszek a játékszered!” Az a több mint félmillió magyar mozinéző, aki a filmet látta, ekkor vélhetően nemcsak együttérzőn szurkolni kezdett a hősnőnek, hogy álljon ki önmagáért, hanem a mesterkélt nosztalgia érzetével is telítődött.

Noha az idézett film (*Pappa Pia*, 2017) már korábban is viszonylagos rendszerességgel elevenítette meg a gegek, poénok s parodisztikus elemek, illetve illusztratív epizódok segítségével a 60-as és 70-es évek slágereit, a *Nem leszek a játékszered* patetikus felcsendülése a romantikus filmek kategóriájába illesztette a tör-

Gyulai Gaál János *Nem leszek a játékszered* című dalának refrénje

ténetet. A nosztalgia, a hamis nosztalgiaérzet, illetve a nosztalgikus atmoszféra elkülöníthető fogalmak, és azt leszögezhetjük, hogy a film a valós és a vélt nosztalgiaérzet felébresztésére törekszik. Az idézett dal ugyanis sokszoros áttörést jelentett a magyar könnyűzenében, nemcsak azért, mert Kovács Kati ezzel négy díjat is nyert 1966-ban, és ez volt az első táncdalfesztivál egyértelmű győztese, hanem mert ez a kifejezetten egyszerű dal volt az első, a „rockzenéhez” a megszokottnál sokkal közelebb álló megnyilvánulás a pártállami médianyilvánosságban.¹ Hogy mindezt vajon minden néző így érezte-e vagy „csak” elringatta a szívét minden jóval, nem tudni. Az azonban szinte biztosra vehető, hogy sem a nézők, sem Kovács Kati rajongói között nincsenek sokan, akik meg tudnák mondani, hogy ki is írta ezt a bizonyos dalt. A zene szerzője Gyulai Gaál János volt, a szövegét pedig Hajnal István írta, akik az 50-es, 60-as évek megkerülhetetlen és kedvelt szanongyárosainak számítottak, Bágya Andrással és Fényes Szabolccsal együtt. Így bár egy nemzedék nőtt fel Gyulai Gaál dalain, a későbbi generáció legfeljebb néhány szerzeményét ismeri: az alkotó neve és hősies szakmai küzdelme a feledés homályába merült.

A jelen tanulmány Gyulai Gaál Jánosra (1924–2009), az említett daláért Erkel Ferenc-díjjal kitüntetett zeneszerzőre emlékezik a *János vitéz* című animációs filmhez írt zene elemzésével. Az egykoron eMERToN- és Fényes Szabolcs-díjjal, később pedig eMERToN-, Huszka Jenő- és Artisjus-életműdíjjal, valamint a Magyar Köztársasági Érdemrend kis- és tisztikeresztjével is kitüntetett alkotó egyike volt azon sokoldalú zeneszerzőknek, akik képesek voltak táncdalt, szórakoztató zenét, könnyű szimfonikus muzsikát és klasszikus hangversenytermi darabokat írni egyenletes, magas színvonalon. Gyulai Gaál afféle „reneszánsz művészként” az egykoron szétvált művelődésterületeket össze tudta illeszteni nemcsak az életmű egészében, hanem egy-egy alkotásában is. Bármilyen meglepő is e ponton, de Gyulai Gaál Kodály Zoltán zeneesztétikáját teljesítette ki, noha „csak” a Mester egyik legközvetlenebb tanítványától, Viski Jánostól tanulhatott.² A *Nem leszek a játékszered* alkotója ugyanis azt a magyar szimfonikus stílust folytatta vagy alkotta meg újra, amely a magyar művelődés hagyományaira támaszkodott, korszerű volt, nemzetközileg is értékelték, és széles közönséget szólított meg.

Gyulai Gaál János pályája

Gyulai Gaál János vélhetően az 1848-as honvédtábornok, Gyulai Gaál Miklós dédunokája volt, noha ezzel sosem dicsekedett. Bátyja, a szintén zeneszerzőként, karmesterként és szövegíróként is ismert Gyulai Gaál Ferenc 1915-ben született, és 1981-ben hunyt el. Számos esetben dolgoztak együtt, az 1950-es években *Gyulai Gaál fivérek*ként emlegették őket a rádióadásokban és a lemezboltokban. János

¹ A kérdést bővebben kifejti DALOS Anna: „*Nem várok holnapig!*” Egy feminista olvasat-kísérlet. http://real.mtak.hu/25006/8/Dalos_Nem_varok_holnapig.pdf

² ÁBRAHÁM Márta: *Bartók és Kodály zenei hatása az 1945 után keletkezett hegedűversenyekre. DLA doktori értekezés.* 2017 http://www.parlando.hu/2017/2017-4/Abraham_Marta-Bartok_es_Kodaly.pdf, 62.

1924-ben Budapesten született, de zenei tanulmányait már a család eredeti lakóhelyén, Kaposvárott végezte. A somogyi megyeszékhelyen a két világháború közt nemcsak kiváló zeneoktatás folyt, de a helyi hegedűtanár Hubay Jenő egyik utolsó, kedves növendéke is volt. Így alakult, hogy Gyulai Gaál már gyermekként hegedülni, majd csellózni tanult. Zongorázni (és egyebek között szaxofonozni, trombitálni) csak önszorgalomból tanult meg, bár abban az időben a *kötzong*-órákat (Zenedében és a Zeneakadémián kötelező zongoraoktatás) is kifejezetten komolyan vették. A zene iránti érdeklődése elsősorban édesapjához köthető. Gyulai Gaál több ízben is mesélte, hogy édesapja rajongott a zenért, s ez az elköteleződése átöröklődött a családjára is.³ Egy éjjel az édesapa későn érkezett meg, de azonnal lejátszotta új gramofonlemezét, amelyről Csajkovszkij *b-moll zongoraversenye* szólt. Az ötéves, ekkor már az igazak álmát alvó kis János felébredt, kimászott az ágyból, és végighallgatta a művet. Ekkor dőlt el, hogy a zene lesz az életszenvedélie.

A fiatal művész pályáját sokban befolyásolta, hogy 1941-ben megnyerte a debreceni, Hubay Jenőről nevezett Országos Hegedűversenyt. A díjat Cebrián Róza grófnőtől, Hubay özvegyétől vehette át.⁴ Ezek után nem volt kérdéses, hogy a Zeneakadémián folytassa a tanulmányait, ahol hegedű és cselló szakokon meg is szerezte diplomáját. Igazi útmutatást azonban nem hangszeres mestereitől kapott, hanem a már említett Viski Jánostól, akitől a zeneszerzés alapjait sajátította el. Családjából és neveltetéséből is hozta ugyanakkor a magyar népdalok iránti elköteleződését, s ha ismert popszámaiban ez nem is érhető tetten, a cikk témájául szolgáló magyar könnyű szimfonikus stílusában annál inkább.

A Zeneakadémia után a Budapesti Hangversenyzenekarhoz került hegedűsként, de bátyja hamarosan elhívta az Operettszínházba, ahol főként korrepetitori feladatokat látott el a zenekari munka mellett. A szórakoztató zenében való kellő jártasságát elismerve került előbb a Magyar Hanglemezgyártó Vállalathoz, ahol a könnyűzenei felvételekben vett részt változó beosztásokban, főként az MHV Vonós Tánczenekar karmestereként, zeneszerzőjeként és hangszerelőjeként. Olyan, korabeli slágerek köthetők a nevéhez, mint *Azért van a napsugár*, illetve a *Szerelmemben a harag rossz tanácsadó* (mindkettőt Hollós Ilona énekelt), vagy például a *Ki volt a hibás* (Vámosi János előadásában). A Magyar Rádióban hivatalosan csak 1959-ben kapott állást a Bartók-terem szerkesztőjeként, majd 1960-tól a könnyűzenei osztály vezetőjeként, de a munkakapcsolat jóval korábbi volt. Állandó feladatai közé tartozott az általa alapított, de sokszoros átszervezést megélt könnyűzenei együttes, a Magyar Rádió Esztrádzene-kara (későbbi elnevezéseivel a Magyar Rádió Vonós Tánczenekara, MRT Vonós Zenekara, Magyar Rádió Szórakoztató Zenekara) vezénylése, illetve az együttes számára való komponálás, valamint hangszerelés. Elismertsége vitán felül állt ekkoriban, igaz, ez egyben durva szerepjátékot és folyamatos stílus-öncenzúrát is követelt tőle. Kelecsényi László így látta helyzetét: „Ez a honi tánczenék aranykora. Gyulai Gaál János, Bágya András és Fényes Szabolcs uralják nem-

³ CSEH TAMÁS: *Gyulai Gaál János-interjú*. <https://www.youtube.com/watch?v=bjwZcdCXsNY> (1:58–2:37)

⁴ ÁBRAHÁM: *i. m.* (2017), 62.

csak a szanonzbizottságok által uralt könnyűzenei mezőnyt, de a filmvígjátékok zenéi világát is. Mindig kell egy sláger.”⁵

Elismertség ide vagy oda, Gyulai Gaálnak alapvetően ellenséges közegben kellett eredményt elérni rendszerkritikus muzsikustársaival. A Rádió vezetője több ízben úgy nyilatkozott, hogy a szaxofon imperialista hangszer, miközben a könnyűzenei együttesben a szaxofonötös képezte a hangszerelés alapját.⁶ Amikor azután egy ideológiailag képzett kritikus is szóvá tette a népi demokráciára veszélyt jelentő hangszercsoport jelenlétét, az együttest felső utasításra átalakították, s egy ideig vonósegyüttesre s néhány meghívott fúvósra kellett redukálni a zenekart. Ekkor viszont még megbonthatatlanul rendelkezésére állt a vokál-kar, amely egy 16–20 fős állandó kórust jelentett.

Csatári Bence kutatásai nyomán ma már közzismert, hogy hány besúgó tevékenykedett a Rádióban és a könnyűzeneiparban, s innen tudható az is, hogy Gyulai Gaált folyamatosan szemmel tartották. Annyit ő is tudott, hogy volt egy beépített ember, aki újra és újra hallgatódzni járt köztük, de amikor bármelyik zenésze meglátta ezt az illetőt, akkor azonnal feltűnő módon zenélni kezdett, s így mindenki szét tudott rebbeni.⁷ Együttesével számos kötelező penzumot kellett teljesítenie: lelkesítő mozgalmi dalt komponálni az olajgyűtésre, Iszaak Dunajevszkij melódiáját kellett magyarul játszania vagy a magyar sportklubok (Fradi, Vasas, Honvéd, Újpesti Dózsa) indulóit lemezre vennie. Igaz, ő és együttese képviselhette Magyarországot az 1960. november 12. és 20. között, Lipcsében rendezett II. Könnyű- és Tánczenei Fesztiválon. Noha tudott németül, a „Lehel” fedőnevű ügynököt rendelték ki mellé tolmácsnak.⁸ Gyulai Gaál jelentőségét jól érzékelteti, hogy vezényelhette a Deutschlandsender zenekarát, egy számát a lipcsei rádió, illetve négy másik dalát a berlini Amiga hanglemezgyár vette fel az ő vezényletével, a saját együttese előadásában.

Munkásságának törzsét az 1960-as években továbbra is a népszerű szanzonok vagy, korabeli kifejezéssel élve: táncdalok jelentik, a zenekari karakterdarabok, a filmzenék, illetve a különböző kísézőzenék (színdarabokhoz és rádiójátékokhoz). A klasszikus hangversenytermi művek ekkoriban még nem jellemzik a pályáját, noha 1956-ban zongoraversenyével megnyerte a Belga Rádió Nemzetközi Nagydíját, 1959-ben bemutatták *Kis vízibalett*-jét és 1961-ben a *Három kalap* szvitjét.⁹ A kutatás jelenlegi állása szerint hatvan szanont (többek között: *Gretna Green-i ballada* – Tolnay Klári, *Pest-Buda énekelte* – Rátonyi Róbert, *Megvalósult álmok* – Delhusa Gjon), huszonhét filmzenét (csak a legismertebbeket említve: *Illatos út a semmibe*, *A Hamis Izabella*, *Rangon alul*), huszonhat karakterdarabot (például *Normafa*, *Verebek a háztetőn*, *Vörös kaviár*), hét musicalt (többek között *Az állam én vagyok*, *Hárman*

⁵ KELECSÉNYI László: *Akarjuk-e a lehetetlent?* Bp., Kossuth, 2012, 112.

⁶ CSEH: i. m., 4:42–5:29.

⁷ Uo., 3:42–4:42.

⁸ CSATÁRI Bence: *Szemelvények a könnyűzenei rádiózás állambiztonsági megfigyeléséről = Betekintő*, 2014, 1. sz., 4. http://epa.oszk.hu/01200/01268/00029/pdf/EPA01268_betekinto_2014_01_08.pdf

⁹ Az adatok az OSZK Zeneműtár kézírataiban találhatóak. *Kis vízibalett* [sic!]. OSZK-jelzet: Ms. Mus. 14.817, *Három kalap. Szvit*. OSZK-jelzet: Ms. Mus. 14.781.

Párizsban, Mélyvíz) és hét színházi-rádiójáték kísérőzenét (például *Az ügynök halála, Egy mai kiállítás képei, Kőkőjszi és Bobojsza*) írt. Táncdalait ekkoriban Zárai Márta, Cserhádi Zsuzsa, Ambrus Kyri, Mikes Éva, Ákos Stefi éneкли, valamint egyik felfedezettje, Delhusa Gjon.

Karrierjének látványos szakasza az 1980-as évek elején véget ér, hivatalosan ekkor nyugdíjba is megy. A felszín alatt azonban három tényező is szerepet játszott lassú kivonulásában. 1977 után már nem kapott több megbízást filmzenék írására, ami akkor (is) az elismertség egyik fokmérőjének számított. Az 1974-es *Illatos út a semmibe* című nagyjátékfilm után várta még az *Aranyborjú* című tévéfilm, valamint két mesesorozat (*Egér a Marson, A legkisebb ugrifüles*) 12-12 epizódjának zenéje, de később már csak néhány színházi megbízást kapott, például a *Fajankó kalandjai* (1986) című bábelőadás zenei kíséretét. Számos nemzetközi zeneszerzői díjának köszönhetően Gyulai Gaál papíron az ARD (Állami Bajor Rádió) külső szerkesztője lett, valójában viszont zeneszerzőként, karmesterként és korrepetitorként is tevékenykedett pár évig, de a hasonló megbízást szerzett zenészek többségével ellentétben nem maradt külföldön. Végül, az 1980-as években visszatért belső hívatásához, s korábbi munkáit betetőzve immáron hangversenytermi darabokra koncentrált. Életpályájának egy epizódja, amely a már említett, belga nagydíjas zongoraversenye kapcsán történt vele, jól jellemzi a korszakot. „Amikor megszületett az első zongoraversenyem, a főnököm így reagált: nagyon szép, de minek ez? Beleszorultam a könnyű műfajba. Azért a fiókomban sorakoznak másféle muzsikák is.”¹⁰ Így tehát a klasszikus műfajok felé fordulás a nyugdíjas zeneszerző részéről határozott és tudatos döntés volt.

Korábbi munkásságának íze, stílusa, atmoszférája érezhető hegedűversenyében, klarinétnégyesében vagy éppen a Sebestyén Mártának írt *Karácsonyi dalok* ciklusában, de mindez a „Kodály-iskola” nemes zenekari hagyományait követő nyelven.¹¹ Stílusgazdagságára és alkotói erejére jellemző, hogy a kortársai a *Táncoljunk a Rhapsody in Blue-ra* című Gershwin-parafrázisát az eredeti darabnál is jobbnak tartották.¹² A rendszerváltást nagy örömmel várta, az ízléstdiktatúra eltörlésében reménykedve. A vele szemben kialakult „beskatulyázás” azonban nem engedett fel, 2001-ben arra panaszkodott, hogy már évek óta nem kértek tőle egyetlen partitúrát sem. Alkotókedve azonban nem csökkent, legfeljebb stílusa és hangköre színeződött sötétebbre, komorabbra, fájdalmasabbra. Azok az ismerősök, akiknek annak idején ő járta ki, hogy egy-egy darabjukat együttesek előadják vagy fellépést kapjanak, most igyekeztek valamelyest kárpótolni őt. Így nem véletlen, hogy a *Hárfa-concerto* ősbemutatójának egykori szólistája, Rohmann Henrik unokája, Rohmann Ditta játszotta csellódarabjait, s hogy barátja, Sebestyén Ernő vállalta, hogy 1999-ben, majd 2001-ben a Szombathelyi Szimfonikusokkal eljátssza *Hegedűversenyét*.¹³

¹⁰ KÁLMÁN Gyöngyi: *Megy egész nap a „csempeverés”*. Gyulai Gaál János a szimfonikus könnyűzene elháláljáról = *Magyar Nemzet*, 2001. április 10. <https://mno.hu/grund/megy-egesz-nap-a-csempeveres-835217>

¹¹ ÁBRAHÁM: i. m. (2017), 62.

¹² WOLF Péter: *Gyulai Gaál János*. 2008 <https://www.artisjus.hu/artisjus-dijak/gyulai-gaal-janos/>

¹³ Lásd WOLF: i. m. (2008); KÁLMÁN: i. m. (2001)

Végül az idős művész életműdíjakkal halmozták el: az Artisjus-, az eMeRTon- és a Fényes Szabolcs-díjak birtokosa lehetett. Meghatóan jellemzi az egykori munkatársak és Gyulai Gaál kapcsolatát Wolf Péter visszaemlékezése. „Kedves János! Tudod jól, hogy a szemérem visszatart némely jelzőktől, de remélem, erőt ad Neked az a szeretet, amely kimondatlanul is árad feléd valamennyiünkből! Ennek szimbóluma az Artisjus életmű-díj!”¹⁴

János vitéz – filmzene

164 Nehéz lenne megállapítani, hogy mi volt Gyulai Gaál életművének csúcspontja, de az biztos, hogy négy versenyműve (hárfára, hegedűre és kettő zongorára) mellett kiemelkedő hely illeti meg a *János vitéz* című animációs filmhez írt nagyszabású partitúráját. Noha szonójában, keringőiben és táncdalaiban erőteljesen a dzsessz- és a rockstílus dominál, hangversenytermi darabjaiban érezhető a kodályi hangvétele, főként a népzenei ihletésű műveknél. *Hegedűversenyét* hallgatva keveseknek tűnik fel, hogy a mű közel egy időben készült Ligeti György azonos hangszerre írt versenyművével, mert Gyulai Gaál tudatosan alkalmazott nyolcvan-száz évvel korábbi stíluskomponenseket.¹⁵ Hollós Máténak így vallott erről a döntéséről: „Komponáláskor arra gondoltam, hogy az utóbbi évtizedekben olyan versenyművek keletkeztek – tisztelet a kivételnek –, amelyeket nagyon nehéz memorizálni, lejátszani, a hallgatónak pedig megérteni. Tehát inkább olyan darabot írtam, amelyet nem spekeltem meg technikai nehézségekkel, s amelyben időnként megjelennek kifejezetten érzelmekre ható részletek. A hallgatóval akarok párbeszédbe kerülni. Ha az ő lelke válaszol az én érzelmeimre, azzal minden vágyam teljesül.”¹⁶

Ábrahám Márta DLA-értekezésében számos előképet megnevezett (Rimszkij-Korszakovot, Maurice Ravelt és George Gershwin), de hangsúlyozza, hogy a közvetlen modellek, illetve nyílt utalások (például Ravel *Couperin sírjára* című kompozíciója tematikus felidézése) az önállóságot nem korlátozzák, sokkal inkább erősítik.¹⁷ A Gyulai Gaálra egyébként is jellemző kompozíciós technika valójában párbeszédre lép a hallgatóval az idézetek és főként azok variációja révén, s egyben vezetik a cselekményt, nota bene, egyértelműsítik az értelmezési horizontot. Ez pedig az ellenpéldaként említett Ligeti-hegedűversenynek is eleme, amiként az emigráns művész a lélek hangjának is nevezett hangszerre írt művében egyszer csak felzokog a „Duna-parton van egy malom” kezdetű népdal.

Gyulai Gaál tudott stílusjátékként finom, mívés egyszerűséggel is írni, de ismerte a nagyformák titokzatos és rafinált, virtuóz modernitását is. A *Hegedűversenyben* bizonyos értelemben könnyű, ha nem is könnyed befogadhatóságra törekedett, ame-

¹⁴ Uo.

¹⁵ ÁBRAHÁM: i. m. (2017), 62.

¹⁶ HOLLÓS Máté: *Művek bontakozóban = Muzsika*, 1999, 4. sz., 38.

¹⁷ ÁBRAHÁM: i. m. (2017), 62.

lyet a harmóniák és a szerkezet kapcsán is következetesen érvényesített a maga játékos módján. „Az első tétele szabálytalan szonáta. Valószínűleg belőlem fakad, hogy fegyelmetlenül kezeltem a formát, emiatt a tétel lényege a kidolgozás. Az átvezetés és a melléktema kivételével az egész tétel egyszerű hármashangzat-főbontáson alapul, de annak minden lehetőségét megpróbáltam körbejárni. A második tétel népdalszerűen egyszerű, szívhez szóló dallamra épül, amely nem felületi, hanem mély érzelmeket hordoz. A harmadik tétel erősen ritmikus, vidám zene. Leginkább rondószerű, de ahol a zenei anyag úgy kívánja, megbontom a formát.”¹⁸

A *János vitéz* partitúrájában azonban a C-dúr záróakkord előtt alfa- és béta-akkord-kivágatok éppen úgy bonyolítják a zenei cselekményt, mint ahogy distanciaszkálák ütköznek pentaton gesztusokkal, s népzenei témafejek ötvöződnek dzsesszstenderdekkel. A *János vitéz* zenéje ott folytatja, ahol Weiner Leó a *Toldiban* és ahol Bartók Béla a *fából faragott királyfi*-ben abbahagyta. Noha utóbbihoz csupán ethoszában illő hasonlítani, az előzőhöz annál inkább való mérni.

A Magyar Nemzeti Filmalap mozgókép-történeti katalógusát böngészve az tűnik fel, hogy a magyar zeneszerzők színe-java részt vett a filmgyártásban.¹⁹ Eötvös Péter, Durkó Zolt és Szokolay Sándor neve feltehetően kevesek számára cseng ismerősen a filmzeneszerzők között, míg Petrovics Emilt, Farkas Ferencet vagy Láng Istvánt annál többen ismerik erről az oldalukról is. A sort valóban hosszan lehetne folytatni Szőrényi Leventével, Ránki Györggyel, Szőllőssy Andrással vagy a filmek révén sokak által kedvelt Vujicsics Tihamérral, Tamássy Zdenkóval és Vukán Györggyel. Jelen tanulmányban nincs hely kitérni a magyar filmgyártás kortárs zenére gyakorolt áldásos hatásaira, valamint más jellegű jelenségeire, összetevőire és következményeire. Annyit azonban a Gyulai Gaál mellett felsorolt kilenc név is jelez, hogy a magyar zenészsakma krémje dolgozott ott, s esetenként a könnyűzenészek is lehetőséghez jutottak (például Cseh Tamás, Gonda János vagy Presser Gábor). Az tehát jól látható, hogy napjaink népszerű John Williams-, Hans Zimmer- és Ennio Moricone-estjei mellett lenne lehetőség népszerű, hatásos és világszínvonalú magyar filmmuzsikából álló koncertek összeállítására.

Amikor Jankovics Marcell 1972-ben felkérte Gyulai Gaál Jánost az animációs filmhez írandó zene megkomponálásához, minden egyes képi fordulatot átbeszéltek.²⁰ Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött partitúra minden hang- és képelemet tartalmaz, gesztusról gesztusra, amelyhez egyenértékű hangvilágot kellett teremteni.²¹ Bizonyos helyeken, mint a szerelmi jelenetnél, Jankovics Marcell konkrét zenetörténeti példára hivatkozott (így Wagner *Trisztán és Izolda*, valamint Verdi *Othello* című operájának szerelmi kettősére), máskor a „kodályos” jelleget hangsúlyozta.²² Gyulai Gaál kettős szorításban felelt meg a feladatnak, alkalmazkodnia kel-

¹⁸ HOLLÓS: *i. m.* (1999), 38.

¹⁹ Saját gyártású filmek listája = Magyar Nemzeti Filmalap
<http://mafilm.hu/hu/sajat-gyartasu-filmek-listaja>

²⁰ SZEMADÁM György: *Jankovics Marcell rajzfilmrendező*. Bp., Corvina, 1987, 27.

²¹ GYULAI GAÁL János: *János vitéz. Partitúra*. (kézírás) OSZK-jelzet: 14.839.

²² SZEMADÁM: *i. m.* (1987), 27.

lett Jankovics Marcell korszakalkotó képi világához (és annak másodpercre pontos ritmikájához), illetve feledtetnie kellett Kacsóh Pongrác azonos című, nyomasztóan népszerű daljátékát.²³ Ez azért is állította a zeneszerzőt jelentős kihívás elé, mert ő maga is kedvtelve nyúlt az említett operettet meghatározó szecessziós zenei stílushoz s a magyar dalkincs verbunkos rétegéhez. Így gyakorlatilag egy számára kedves stílusregisztert kellett kihagynia, háttérbe szorítania. Jellemző példa, hogy amikor a történetben Jancsi Iluska kopjafájánál látni véli szerelmét, akkor egy érzékeny verbunkostémát játszik a klarinét. A téma elég friss ahhoz, hogy ebből ki-rajzolódjon akár Iluska portréja is, ám a zeneszerző csupán jelzi vele a helyzetet, azután elengedi.

Jankovics Marcell koncepciója alapján a zene nem pusztán illusztrál, hangulatot fest vagy elmesél, hanem önálló síkként, párhuzamosan az irodalmi cselekménnyel bontakozik ki a zenei narratíva. Az irodalmi, a képi és a zenei sík így három öntörvényű, egyenrangú, de mégis lényegileg összetartozó rendszert alkot.²⁴ Az elkészült műalkotás leginkább a romantika összművészeti törekvéseire emlékeztet, és élesen szemben áll a Walt Disney-stúdió korszakot meghatározó zenés rajzfilmjeivel. Ahogy a képi világ mélyen merített a magyar népművészet, az archaikus mitológiaiák és a pop-art eszközeiből, ahogy a cselekményszál Petőfi elbeszélő költeménye mellett a jungi pszichológiával és humorrallal telítődött, úgy ölelte magához a zene is a népzene-ethoszt, a táncdalokat és a kodályi zenei recepciót. Jellemzi Gyulai Gaál zeneszerzői szándékát, hogy sem összefüggő *szimfóniaként*, sem *szimfonikus költeményként* nem adta közre darabját – noha a késő romantikus eszmény alapján meg is tehette volna –, de szvitet írt hét jelenetből, és annak előadását szervezte is.²⁵ Ha bármiféle kiindulópontot kell keresni a filmzenéhez, akkor az részben a Jankovics Marcell által említett inspiráció, a *Sárga tengeralattjáró* című Beatles-film zenéje volt, valamint a *Háry János* daljáték zenei modellje.²⁶ Zeneileg – filmzenéről lévén szó – nehéz hangversenytermi párt találni neki, de ha Weiner Leó *Csongor és Tünde* szvitjéhez, Járdányi Pál *Vörösmarty-szimfóniájához*, illetve Szervánszky Endre *József Attila-concertójához* hasonlítjuk, akkor az alapvető zenei síkjára tudunk utalni. Mivel az 1970-es években a kortárs zene legalább két paradigmaváltása óta már nemhogy előtérbe nem állította a népzene alapú darabokat, hanem legfeljebb a türt kategóriába számúzta, Gyulai Gaál népdal-szimfóniája korszerűségével is korszerűtlennek számított.

²³ Sári Tibor 1954-ben már megkísérelte egyszer, hogy Kacsóh ellen/mellett/helyett megírja a saját *János vitéz*-ét, és bár zenéjét Lehel György felvette a Rádiózenekarral, nem aratott sikert a mű. OSZK-jelzet: Ms. Mus. 11.750.

²⁴ SZEMADÁM: *i. m.* (1987), 20–29.

²⁵ Lásd GYULAI GAÁL János: *János vitéz*. Szvit. (kézírás) OSZK-jelzet: 14. 778. A szvitet a szerző a Rádiózenekarral rögzítette, és hat alkalommal bizonyosan sugározták: 1974. március 28., 16:05-kor a Kossuth adón. *Heti műsor* = *Somogyi Néplap*, 1974. március 22., 6. 1976. március 31-én, 12-kor a Petőfi adón. *Mai műsor* = *Szolnok Megyei Néplap*, 1976. március 31., 7. 1976. szeptember 30., 20:35-kor a 3. műsor adásában. *Mai műsor* = *Somogyi Néplap*, 1976. szeptember 30., 4. 1977. november 19., 21:30-kor a Kossuth adón. *Mai műsor* = *Somogyi Néplap*, 1977. november 19., 7. 1979. szeptember 26., 11:30-kor a Kossuth adón. *Heti műsor* = *Somogyi Néplap*, 1976. szeptember 21., 6. 1984. június 5., 9-kor a 3. műsor. *Heti műsor* = *Somogyi Néplap*, 1984. június 2., 12.

²⁶ CULTURA – MTI: *János vitéz 40 éve* = *Cultura: A kulturális Magazin*, 2013. május 1. <https://cultura.hu/szub-kultura/janos-vitez-40-eve/>

János vitéz dallama
Kürt

Iluska lepke-motívuma
Kisfuvola

Iluska szerelmi jele
Kisfuvola

Szerelmi téma
Angolkürt

Iluska rózsza-motívuma
Hegedű

Tündérország témája
Szoprán énekszólam

Jancsihoz és Iluskához köthető témák

A partitúra szerzői beírásai alapján elkülöníthetők az egyes szereplőkhöz köthető motívumok, egyes helyzetek témái és epizóddallamok. Jancsi motívuma a „Hol jártál az éjjel, cinegemadár” kezdetű népdalból eredeztethető. A régi típusú, moll jellegű népdal története szerint egy szerelmespár évődését örökíti meg, így Gyulai Gaál a témában a főhős szerelmes jellemvonására helyezte a hangsúlyt. Ez a téma-választás előremutat arra a rendezői koncepcióra, amely szerint Iluska főként Jancsi emlékeiben és lelkében él, így majd a Tündérorszámban való találkozás is csupán illúzióként hat. A népdaltéma ugyanakkor végtelenül képlekenyen ölt fel különböző alakokat, így a huszárok katonás hangulatához éppen úgy fog illeszkedni, mint a záró apoteózishoz.

Iluskához rögtön három téma is társul: a szerelmes hívásra adott válasza, amelyből majd a szerelem témája fakad, a lepke- és a rózsamotívuma. A szerelmi téma a késő romantikus zeneiséget eleveníti fel a nagy ugrásokkal, széles ívekkel és oldódó harmóniákkal. A lepketéma szintén romantikára utaló elem, vidám szökdécseléssel és könnyed, kisfuvola-hangszínével a lány kecsességét, játékosságát érzékelteti. Iluska nemcsak evilági lényét azonban a rózsamotívuma hordozza. A tetrachord dallam hallhatóan kilóg mind a késő romantikus-impresszionista, mind a népzenei hangzásból. Szintén idézet rejlik benne, méghozzá a „Jézus, világ megváltója (üd-

vösségem megadója...)” kezdetű nagybőjti ének. Ahogy Jancsi témája, úgy ez is moll, és szintén igen régi eredetű, már Szegedi Ferenc Lénárd 1674-ben napvilágot látott *Cantus Catholicijében* megtalálható, ám elterjedtsége miatt ökumenikus jelentőségű. Az, hogy 1973-ban a *János vitéz* című film két vezértémájából az egyik ősi népdal, a másik pedig legalább barokk kori egyházi ének, merész lépés volt az alkotók részéről. Ráadásul a rózsatéma, ötvöződve Jancsi témájával, Tündérország motívumává válik, és ez a zenei megoldás még inkább kizárja azt a lehetőséget, hogy János vitéz boldogan éljen szerelmével. A témák sugallata szerinti megváltás révén a más világon találkozhattak, ha találkoztak.

A banya témája

Klarinét

A párizsi királyi udvar

Trombita

Zsiványok dala

Fosz-to-gat-ni nagy-sze-rű tré - fa Szé-pen gyű-lik ná-lunk a pré - da

Zsiványok tánca

Dob

A mellékalakokhoz köthető témák

A banya témája klasszikus feszültségkeltő dallamsejt, szinte a bartóki vérmotívum szekund ostinátóját idézi. Különböző alakban, ritmusban és ismétlődésben jelenik meg, de mindannyiszor a szekundszúrlódások hangján. Konkrét bartóki utalás nincs sem a történetszálban, sem a képi világban, így a zene lehetséges Bartók-allúziója csupán jelzi a szerelmesek közé álló akadályok egyik olvasatát. Annál egyértelműbb a zsiványok danája. Nem más az, mint rút férfidörmögés, harcias Asz-dúrban. Nem véletlen, hogy az egész jelenetet a Bergendy együttes vette fel. A zsiványok táncához külön talpalávaló muzsikát írt Gyulai Gaál. Ez viszont már ismét egyértelműen Jankovics Marcell koncepciójából fakad, ugyanis a három, összekötözött cigányzenész csupán tükörképe a francia királyi udvarban zenélő muzikusoknak. Így szólal meg – a partitúra szerzői bejegyzése szerint is – az egykori dudanóta barokkos változata a francia királyi udvarban. Versailles-t egyébként Marc Antoine Charpentier ismert *Te Deum*ának trombitaszignálja jelképezi.

A beat- és pop-art beütésnek köszönhető feltehetően, hogy Gyulai Gaál engedett a kísértésnek, és megírta saját pentaton popszámain, amelyeket Delhusa Gjón énekelt fel: így a *Prológot* („Pendülj húr...”), a *Katonaéletet* („Zord talján hegyen-völgyön...”),

Pen - dülj húr, csen - dülj dal, de most ne a tánc - ra ser - kents már!

Egy - szer volt, hol nem volt, ré - gi re - ge halk sza - va csend - ben száll.

Ku - ko - ri - ca - szá - ron nyár nap - ra nyi - ló reg - ge - len

dél - nek me - le - gén az é - let szép las - san meg - te - rem.

A *Prológ* kezdete

valamint a refrén: „Kukorica Jancsi bánod-e...”), végül Az *örök szerelem* dalát („Nem parancsol álljt...”). A *Prológ* dallama pentaton dallamvázra épülő popszám, azaz dzsesszharmóniak és -hangszínek támasztják alá a dalt, s feltehetően az első magyar világzenei kompozíció. Nemcsak hangkészlete, hanem szerkezete is népdal-szerűen épül fel. Az pedig külön játék a szerző részéről, hogy Kukorica Jancsi témája e dalban születik meg, a kukoricaszár szóhoz társított ütemben. Így teremt a képzelet és a zenei hagyományrétegek közt szerves kapcsolatot, így köti meg a magyar népdalok Kodály által feltételezett, egymást érintő hálóját. A katonaelet első szakasza egyszerű, stilizált népdal, egy kvintváltás-imitációval. A második szakasza, a refrén viszont számos népdalra emlékeztet, de tagadhatatlanul az „A jó lovas katonának” kezdetű, fríg hangsorú, Kodály által gyűjtött, szintén régi típusú népdal egy életképes változata. Az *örök szerelem* dala pedig a kis ambitusú siratódalok hangzását idézi. Az említett számok közül az elsőt és az utolsót Delhusa külön kiadta a Hungarotonnál is egy kislemezen, amely még Tündérország zenéjét, gyakorlatilag a mű fináléját is tartalmazza.²⁷ Jankovics Marcell viszont a *Prológot* kihagyta a filmből, és rögtön nagy panorámával, szimfonikus zenével nyitja a *János vitézt*. A dalbetétet leszámítva, a zenét nagy szimfonikus zenekar szólaltatja meg, amelyet a szokásos, modern ütőhangszerek mellett zongora, cseleszta és harang egészít ki.

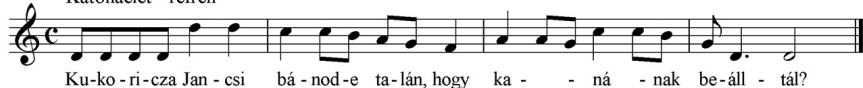
Ahogy a képek, úgy a hangok is erősen változó hangulatúak; maestoso karakterű a szerelmesek pásztorórája, scherzo karakterű a törökökkel vívott csata, komor rekviem a hazatérés jelenete, és apoteózissá nő fel a tündérországi jelenet. Amikor Jancsi Tündérországba érkezik, halk distanciaskálák indulnak a magasból, majd pe-

²⁷ Lásd GYULAI GAÁL János – ROMHÁNYI József – DELHUSA Gjon: *Részletek a János vitéz című film zenéjéből*. Hungaroton, 1973, SP 70036

Katonaélet

Katonaélet - refrén

Az örök szerelem dala

A *Katonaélet* és *Az örök szerelem dala* kezdete

dig a rózsamotívum gregorián jellegű változata hangzik fel szöveg nélküli, négyszólamú kóruson. Csak ezek után csendül fel Jancsi témája heroikus karakterben, amely közben elveszti pontozott ritmusos, lendületes alakját, és lelassulva végképp eloldódik egykori jelentésétől. A többszöri álzárlat és teraszosan felépített alfaakkordok után a fehéren izzó C-dúr zárlat ölel végül mindent magába. A mozgókép-eposz zeneiségét még az a kritikus is elismerte, aki egyébként a film egészét csak megszorításokkal fogadta el. „Ami fenntartás nélkül dicsérhető, az a Gyulai Gaál János által szerzett, gazdagon hömpölygő kísérő zene, amely tele van egyszerű, tiszta népi dallamokkal, és valósággal meghatványozza a rajzok szépségét.”²⁸

A fenti idézet szerzője, Kürti László ráérezett valamire, amit a zeneszerző közel negyed századdal később, egy új műve születése kapcsán, ars poeticaként is értelmezhetően a következőképpen fogalmazott meg: „A természet adta benyomások zenei képe, de nem triviális értelemben, hanem inkább mögöttes tartalommal. A természethez való közeledés, az ember és a természet viszonya. A növényt is lehet simogatni, s a legújabb kutatások szerint – noha lényegesen lassabban, mint az állatok, de – reagál rá. Az ebből adódó érzéseket próbálom meg zenébe ültetni.”²⁹

Gyulai Gaál János tíz éve hunyt el, és emlékét jó okkal ápolhatnánk. Hogy mégsem neki ajánlottam az írást, hanem a vele egy időben távozó barátjának, Cseh Tamás-

²⁸ KÜRTI László: *János vitéz* = *Film Színház Muzsika*, 1973. május 19., 4.

²⁹ HOLLÓS: *i. m.* (1999), 38.

nak, annak egyetlen oka van: Cseh Tamást mindenki ismeri (még). Mindketten azon a mezsgyén tevékenykedtek, ami összeköti a hangversenytermi komolyzenét a pincék dohos füstjében előadott három-akkordú dalolással. Hittek abban, hogy a zene igenis lehet mindenkié, de ne „akármilyen” zene legyen az, hanem az igényes, hiteles és szívhez szóló dal, tánc, muzsika. Született zenészek voltak, személyes jelenlétük papírra vetett egész életművüket áthatotta. Ismerték a hangsúlyt, az ütemeket összekötő gondolátíveket és a kiszámíthatatlanul ismétlődő, nem mechanikus, de muzikális ritmust. Végül, reneszánsz emberek voltak, akik számos műfajban, sok stílusban, temérdek elemet ötvözve újítták meg a magyar zenei hagyományokat.

